

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

खुद्दकनिकाये

चूळनिद्देस-अट्ठकथा

पारायनवग्गनिद्देसो

१. अजितमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

पारायनवग्गस्स पठमे अजितसुत्तनिद्देसे —

१. केनस्सु निवुतो लोको, (इच्छायस्मा अजितो,)

केनस्सु नप्पकासति ।

किस्साभिलेपनं ब्रूसि, किंसु तस्स महब्भय'न्ति ॥ —

अजितमाणवस्स पुच्छिते पठमपज्जे च उपरूपरिपज्जे च निद्देसेसु च वुत्तञ्च उत्तानञ्च वज्जेत्वा विसेसमेव वक्खाम । तत्थ निवुतोति पटिच्छादितो । किस्साभिलेपनं ब्रूसीति किं अस्स लोकस्स अभिलेपनं वदेसि?

आवुतोति आवरितो । निवुतोति पटिच्छादितो । ओवुतोति हेट्ठा पटिच्छादितो । पिहितोति उपरिभागेन छादितो । पटिच्छन्नोति अविवटो । पटिकुज्जितोति अधोमुखं छादितो ।

नप्पकासतीति नप्पकासो होति । नप्पभासतीति आणप्पभासं न करोति । न तपतीति आणतपं न करोति । न विरोचतीति आणविरोचनं न करोति । न जायतीति न जानीयति । न पज्जायतीति नप्पज्जायते ।

केन लित्तोति केन लिम्पितो । संलित्तो उपलित्तोति उपसग्गेन पदं वड्ढितं । आचिक्खसि निद्देसवसेन । देसेसि पटिनिद्देसवसेन । पज्जपेसि तेन तेन पकारेन । अत्थं बोधेन्तो पट्टपेसि । तस्सत्थस्स कारणं दस्सेन्तो विवरसि । व्यञ्जनभावं दस्सेन्तो विभजसि । निकुज्जितभावं गम्भीरभावञ्च हरित्वा सोतूनं आणस्स पतिट्ठं जनयन्तो उत्तानीकरोसि । सब्बेहिपि इमेहि आकारेहि सोतूनं अज्जाणन्धकारं विधमेन्तो पकासेसीति एवं अत्थो दट्ठब्बो ।

२. वेविच्छा पमादा नप्पकासतीति मच्छरियहेतु च पमादहेतु च नप्पकासति । मच्छरियं हिस्स दानादीहि गुणेहि पकासितुं न देति, पमादो सीलादीहि । जप्पाभिलेपनन्ति तण्हा अस्स लोकस्स मक्कटलेपो विय मक्कटस्स अभिलेपनं । दुक्खन्ति जातिआदिकं दुक्खं ।

येसं धम्मानन्ति येसं रूपादिधम्मानं । आदितो समुदागमनं पज्जायतीति पठमतो उप्पादो पज्जायति । अत्थङ्गमतो निरोधो पज्जायतीति भङ्गतो निरुज्जनं पज्जायति । कम्मसन्निस्सितो विपाकोति कुसलाकुसलविपाको कम्मं

अमुञ्चित्वा पवत्तनतो कम्मसन्निस्सितो विपाकोति वुच्चति । **विपाकसन्निस्सितं कम्मन्ति** कुसलाकुसलं कम्मं विपाकस्स ओकासं कत्वा ठितत्ता विपाकसन्निस्सितं कम्मन्ति वुच्चति । **नामसन्निस्सितं रूपन्ति** पञ्चवोकारे रूपं नामं अमुञ्चित्वा पवत्तनतो नामसन्निस्सितं रूपन्ति वुच्चति । **रूपसन्निस्सितं नामन्ति** पञ्चवोकारे नामं रूपं अमुञ्चित्वा पवत्तनतो रूपसन्निस्सितं नामन्ति वुच्चति ।

३. **सवन्ति सब्बधि सोताति** सब्बेसु रूपादिआयतनेसु तण्हादिका सोता सन्दन्ति । **किं निवारणन्ति** तेसं किं आवरणं का रक्खा । **संवरं ब्रूहीति** तं तेसं निवारणसङ्घातं संवरं ब्रूहि । एतेन सावसेसप्पहानं पुच्छति । **केन सोता पिधीयरेति** केन धम्मेन एते सोता पिधीयन्ति पच्छिज्जन्ति । एतेन अनवसेसप्पहानं पुच्छति ।

सवन्तीति उप्पज्जन्ति । **आसवन्तीति** अधोगामिनो हुत्वा सवन्ति । **सन्दन्तीति** निरन्तरगामिनो हुत्वा सन्दमाना पवत्तन्ति । **पवत्तन्तीति** पुनप्पुनं वत्तन्ति ।

४. **सति तेसं निवारणन्ति** विपस्सनायुत्ता कुसलाकुसलधम्मानं गतियो समन्वेसमाना सति तेसं सोतानं निवारणं । **सोतानं संवरं ब्रूमीति** तमेवाहं सति सोतानं संवरं ब्रूमीति अधिप्पायो । **पञ्जायेते पिधीयरेति** रूपादीसु पन अनिच्चतादिपटिवेधसाधिकाय मग्गपञ्जाय एते सोता सब्बसो पिधीयन्ति ।

पच्छिज्जन्तीति उच्छिज्जन्ति । **समुदयज्जाति** पच्चयज्ज । **अत्थङ्गमज्जाति** उप्पन्नानं अभावगमनज्ज, अनुप्पन्नानं अनुप्पादं वा । **अस्सादज्जाति** आनिसंसज्ज । **आदीनवज्जाति** दोसज्ज । **निस्सरणज्जाति** निक्खमनज्ज ।

५. **पञ्जा चेवाति** पञ्हागाथाय या चायं तथा वुत्ता **पञ्जा**, या च **सति**, यज्ज तदवसेसं **नामरूपं**, एतं सब्बम्पि कत्थ निरुज्झति । **एतं मे** पज्जं **पुट्ठो पब्रूहीति** एवं सङ्खेपत्थो वेदितब्बो ।

कत्थेतं उपरुज्झतीति एतं नामरूपं कत्थ न भवति । **वूपसम्मतीति** निब्बाति । **अत्थं गच्छतीति** अभावं गच्छति । **पटिप्पस्सम्भतीति** सन्निसीदति ।

६. विस्सज्जनगाथाय पनस्स यस्मा पञ्जासतियो नामेनेव सङ्गहं गच्छन्ति, तस्मा ता विसुं न वुत्ता । अयमेत्थ सङ्खेपत्थो — **यं मं त्वं, अजित, एतं पज्जं अपुच्छि** — “कत्थेतं उपरुज्झती”ति, तदेतं **यत्थ नामज्ज रूपज्ज असेसं उपरुज्झति**, तं ते **वदामि** । तस्स तस्स हि **विज्जाणस्स निरोधेन** सहेव अपुब्बं अचरिमं **एत्थेतं उपरुज्झति**, एत्थेव विज्जाणनिरोधेन निरुज्झति एतं, विज्जाणनिरोधा तस्स तस्स निरोधो होति, तं नातिवत्ततीति वुत्तं होति ।

सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेनाति सोतापत्तिमग्गसम्पयुत्तपञ्जाय कुसलाकुसलचेतनासम्पयुत्तचित्तस्स अभब्बुप्पत्तिकवसेन निरुज्झनेन । तत्थ दुविधो निरोधो अनुपादिन्नकनिरोधो उपादिन्नकनिरोधोति । **सोतापत्तिमग्गेन** हि चत्तारि दिट्ठिसम्पयुत्तानि विचिकिच्छासहगतन्ति पञ्च चित्तानि निरुज्झन्ति, तानि रूपं समुट्ठापेन्ति । तं अनुपादिन्नकरूपकखन्धो, तानि चित्तानि विज्जाणकखन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना सज्जा सङ्खारा तयो अरूपकखन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो अभविस्सा, तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्येयुं । सोतापत्तिमग्गो पन नेसं परियुट्ठानुप्पत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्धातं अभब्बुप्पत्तिकभावं कुरुमानो अनुपादिन्नकं निरोधेति नाम । **सकदागामिमग्गेन** चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानीति

ओळारिककामरागब्यापादवसेन छ चित्तानि निरुज्झन्ति । **अनागामिमग्गेन** अणुसहगतकामरागब्यापादवसेन तानि एव छ चित्तानि निरुज्झन्ति । **अरहत्तमग्गेन** चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि उद्धच्चसहगतज्वाति पञ्च अकुसलचित्तानि निरुज्झन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते मग्गा अभाविता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्मणेषु परियुट्ठानं पापुण्य्युं । ते पन तेसं मग्गा परियुट्ठानुपत्तिं वारयमाना सेतुसमुग्घातं अभब्बुप्पत्तिकभावं कुरुमाना अनुपादिन्नकं निरोधेन्ति नाम । एवं अनुपादिन्नकनिरोधो वेदितब्बो ।

सचे पन सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो अभविस्सा, ठपेत्वा सत्त भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकक्खन्धप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचिकिच्छानुसयोति इमे पन पञ्च किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानोव समुग्घातेति । इदानि कुतो सोतापन्नस्स सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति । एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकं निरोधेति नाम ।

सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभावितो अभविस्सा, ठपेत्वा द्वे भवे पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । ओळारिकानि कामरागपटिघसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो पटिघानुसयोति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानोव समुग्घातेति । इदानि कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति । एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकं निरोधेति नाम ।

सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभावितो अभविस्सा, ठपेत्वा एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । अणुसहगतानि कामरागपटिघसज्जोजनानि अणुसहगतो कामरागानुसयो पटिघानुसयोति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानोव समुग्घातेति । इदानि कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति । एवं अनागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकं निरोधेति नाम ।

सचे अरहतो अरहत्तमग्गो अभावितो अभविस्सा, रूपारूपभवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो अरूपरागो मानो उद्धच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयोति इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानोव समुग्घातेति । इदानि कुतो खीणासवस्स पुनब्भवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति? एवं अरहत्तमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकं निरोधेति नाम ।

सोतापत्तिमग्गो चेत्थ अपायभवं निरोधेति । सकदागामिमग्गो सुगतिकामभवेकदेसं । अनागामिमग्गो कामभवं । अरहत्तमग्गो रूपारूपभवं, सब्बभवेपि निरोधेति एवाति वदन्ति । एवं उपादिन्नकनिरोधो वेदितब्बो ।

तत्थ “अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेना”ति एतेन अनुपादिन्नकनिरोधं दस्सेति । “ये उप्पज्जेय्युं नामञ्च रूपञ्च, एत्थेते निरुज्झन्ती”ति इमिना पन उपादिन्नकनिरोधं दस्सेति ।

तत्थ **सत्त भवे ठपेत्वा**ति कामभवतो कामभवं संसरन्तस्स सत्त भवे वज्जेत्वा । **अनमतग्गे संसारेति** —

“खन्धानञ्च पटिपाटि, धातुआयतनान च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना, ‘संसारो’ति पवुच्चती’ति ॥ (विसुद्धि० २.६१९; ध० स० अट्ठ० निदानकथा; अ० नि० अट्ठ० २.४.१९९; पटि० म० अट्ठ० २.१.११७; इतिवु० अट्ठ० १४, ५८; उदा० अट्ठ० ३९) —

एवं वणिणते संसारवट्टे । ये उप्पज्जेय्युं नामञ्च रूपञ्चाति नमनलक्खणं चतुक्खन्धसङ्घातं नामञ्च रूपनलक्खणं भूतोपादायसङ्घातं रूपञ्च एते धम्मा उप्पज्जेय्युं । एत्थेते निरुज्झन्तीति एतस्मिं सोतापत्तिमग्गे एते नामरूपधम्मा अभब्बुप्पत्तिकवसेन निरोधं गच्छन्ति । सकदागामिमग्गजाणेनाति एत्थ पटिसन्धिवसेन सकिंयेव इमं लोकं आगच्छतीति सकदागामी, तस्स मग्गो सकदागामिमग्गो । तेन मग्गेन सम्पयुत्तजाणेन । द्वे भवे ठपेत्वाति कामधातुयायेव पटिसन्धिवसेन द्वे भवे वज्जेत्वा । पञ्चसु भवेसूति तदवसिद्धेसु पञ्चसु भवेसु । एत्थेते निरुज्झन्तीति एत्थ सकदागामिमग्गे एते धम्मा वुत्तनयेन निरुज्झन्ति । एकं भवं ठपेत्वाति उक्कट्टवसेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा एकं भवं वज्जेत्वा । रूपधातुया वा अरूपधातुया वाति दुतियकभवे रूपधातुया चेव अरूपधातुया च । नामञ्च रूपञ्चाति एत्थ रूपभवे नामरूपं, अरूपभवे नाममेव । एत्थेते निरुज्झन्तीति एत्थ अनागामिमग्गे एते नामरूपधम्मा वुत्तनयेन निरुज्झन्ति ।

अरहतोति किलेसेहि आरकत्ता “अरहा”ति लद्धनामस्स खीणासवस्स । अनुपादिसेसाय निब्बानधातुयाति दुविधा हि निब्बानधातु सउपादिसेसा च अनुपादिसेसा च । तत्थ उपादीयति “अहं ममा”ति भुसं गण्हीयतीति उपादि, खन्धपञ्चकस्सेतं अधिवचनं । उपादियेव सेसो अवसिद्धो उपादिसेसो, सह उपादिसेसेन वत्ततीति सउपादिसेसा । नत्थेत्थ उपादिसेसोति अनुपादिसेसा । ताय अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया । परिनिब्बायन्तस्साति निरिन्धनस्स विय जातवेदस्स निब्बायन्तस्स अप्पवत्तं पविसन्तस्स । चरिमविज्जाणस्स निरोधेनाति एत्थ अस्सासपस्सासानं निरोधवसेन । तयो चरिमा भवचरिमो ज्ञानचरिमो चुतिचरिमोति । भवेसु हि कामभवे अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, रूपारूपभवेसु नप्पवत्तन्ति । तस्मा सो भवचरिमो । ज्ञानेसु पुरिमज्ञानत्तयेव पवत्तन्ति, चतुत्थे नप्पवत्तन्ति । तस्मा सो ज्ञानचरिमो । ये पन चुतिचित्तस्स पुरतो सोळसमेन चित्तेन सहपुप्पन्ना, ते चुतिचित्तेन सह निरुज्झन्ति । सो चुतिचरिमो नाम । अयं इध चरिमोति अधिप्पेतो । ये हि केचि बुद्धा वा पच्चेकबुद्धा वा अरियसावका वा अन्तमसो कुन्थकिपिल्लिकं उपादाय सब्बे भवङ्गचित्तेनेव अब्बाकतेन दुक्खसच्चेन कालं करोन्ति । तस्मा चरिमविज्जाणस्स निरोधेनाति चुतिचित्तस्स निरोधेनाति अत्थो ।

पज्जा च सति च नामञ्चाति एतेहि चतुन्नं अरूपक्खन्धानं गहणं पच्चेतब्बं । रूपञ्चाति एतेन चतुन्नं महाभूतानं चतुवीसतिउपादारूपानञ्च गहणं पच्चेतब्बं । इदानि तस्स निरुज्झनूपायं दस्सेन्तो “विज्जाणस्स निरोधेन, एत्थेतं उपरुज्झती”ति आह । तत्थ विज्जाणन्ति चरिमविज्जाणम्पि अभिसङ्खारविज्जाणम्पि । अभिसङ्खारविज्जाणस्स पहीननिरोधेन एत्थेतं उपरुज्झति निरुज्झति दीपसिखा विय अपण्णत्तिकभावं याति, चरिमविज्जाणस्स अनुप्पादपच्चयत्ता अनुप्पादनरोधेन अनुप्पादवसेनेव उपरुज्झतीति (दी० नि० अट्ठ० १.४९९) ।

७. एतावता च “दुक्खमस्स महब्भय”न्ति इमिना पकासितं दुक्खसच्चं, “यानि सोतानी”ति इमिना समुदयसच्चं, “पज्जायेते पिधीये”ति इमिना मग्गसच्चं, “असेसं उपरुज्झती”ति इमिना निरोधसच्चन्ति एवं चत्तारि सच्चानि सुत्वापि अरियभूमिं अनधिगतो पुन सेक्खासेक्खपटिपदं पुच्छन्तो “ये च सङ्घातधम्मासे”ति गाथमाह । तत्थ सङ्घातधम्माति अनिच्चादिवसेन परिवीमंसितधम्मा, अरहन्तानमेतं अधिवचनं । सेक्खाति सीलादीनि सिक्खमाना अवसेसा अरियपुग्गला । पुथूति बहू सत्तजना । तेसं मे निपको इरियं पुट्ठो पब्रूहीति तेसं मे सेक्खासेक्खानं निपको पण्डितो त्वं पुट्ठो पटिपत्तिं ब्रूहीति ।

तेसं खन्धा सङ्घाताति तेसं पञ्चकखन्धा अप्पटिसन्धिकं कत्वा देसिता, सङ्घेपं कत्वा ठपिता वा । धातुआदीसुपि एसेव नयो । इरियन्ति पयोगं । चरियन्ति किरियं । वुत्तिन्ति पवत्तिं । आचरन्ति चरणं । गोचरन्ति पच्चयं । विहारन्ति इरियापथपवत्तनं । पटिपदन्ति विपस्सनं ।

८. अथस्स भगवा यस्मा सेक्खेन कामच्छन्दनीवरणं आदिं कत्वा सब्बकिलेसा पहातब्बा एव, तस्मा “कामेसूति उपड्डगाथाय सेक्खपटिपदं दस्सेति । तस्सत्थो — वत्थुकामेसु किलेसकामेन नाभिगिज्जेय्य, कायदुच्चरितादयो च मनसो आविलभावकरे धम्मे पजहन्तो मनसानाविलो सियाति । यस्मा पन असेक्खो अनिच्चादिवसेन सब्बसङ्घारादीनं परितुलितत्ता कुसलो सब्बधम्मेषु कायानुपस्सनासतिआदीहि च सतो सक्कायदिट्ठिआदीनं भिन्नत्ता भिक्खुभावं पत्तो हुत्वा सब्बइरियापथेषु परिब्वजति, तस्मा “कुसलो”ति उपड्डगाथाय असेक्खपटिपदं दस्सेति ।

नाभिगिज्जेय्याति गेधं नापज्जेय्य । न पलिगिज्जेय्याति लोभं नापज्जेय्य । न पलिबुद्धेय्याति लोभवसेन न अल्लीयेय्य ।

आविलकरे किलेसे जहेय्याति चित्तालुळकरे उपतापसङ्घाते किलेसे जहेय्य ।

सब्बे धम्मा अनत्ताति निब्बानं अन्तोकरित्वा वुत्तं । यं किञ्चि समुदयधम्मन्ति यं किञ्चि सप्पच्चयसभावं ।

सह गाथापरियोसानाति गाथावसानेनेव सद्धिं । येते ब्राह्मणेन सद्धिं एकच्छन्दाति ये एते अजितमाणवेन कल्याणछन्देन एकज्झासया । एकप्पयोगाति कायवचीमनोपयोगेहि एकप्पयोगा । एकाधिप्पायाति एको अधिप्पायो रुचि एतेसन्ति एकाधिप्पाया, एकरुचिकाति अत्थो । एकवासनवासिताति अतीतबुद्धसासने तेन सद्धिं भावितभावना । अनेकपाणसहस्सानन्ति अनेकेसं देवमनुस्ससङ्घातानं पाणसहस्सानं । विरजं वीतमलन्ति रागादिरजविरहितं रागादिमलविरहितञ्च ।

धम्मचक्खुन्ति इध सोतापत्तिमग्गो अधिप्पेतो । अज्जत्थ हेट्ठामग्गतयं । तस्स उप्पत्तिकारणदस्सनत्थं “यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं तं निरोधधम्म”न्ति आह । तज्झि निरोधं आरम्मणं कत्वा किच्चवसेन एवं सब्बसङ्घतं पटिविज्झन्तं उप्पज्जति । तस्स ब्राह्मणस्स अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चीति तस्स च अजितब्राह्मणस्स अन्तेवासिकसहस्सानञ्च तण्हादीहि अग्गहेत्वा कामासवादीहि मग्गक्खणे चित्तं विमुच्चमानं फलक्खणे विमुच्चि । सह अरहत्तप्पत्ताति अरहत्तप्पत्तिया च सहेव आयस्मतो अजितस्स च अन्तेवासिकसहस्सस्स च अजिनजटावाकचीरतिदण्डकमण्डलुआदयो अन्तरधायिंसु । सब्बेव इद्धिमयपत्तचीवरधरा द्वङ्गुलकेसा एहिभिक्खू हुत्वा भगवन्तं नमस्समाना पज्जलिका निसीदिंसु । पाळियं पन अजितत्थेरोव पज्जायति । तत्थ अन्वत्थपटिपत्तियाति सयं पच्चासीसितलद्धपटिपत्तिया, निब्बानलद्धभावेनाति अत्थो । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव । एवं भगवा अरहत्तनिकूटेन देसनं निट्ठापेसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

अजितमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

२. तिस्समेत्तेय्यमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

९. दुतिये तिस्समेत्तेय्यसुत्तनिद्देसे — **कोध सन्तुसितो**ति निद्धिते पन अजितसुत्ते “कथं लोकं अवेक्खन्तं, मच्चुराजा न पस्सती”ति (सु० नि० ११२४; चूळनि० मोघराजमाणवपुच्छा १४३) एवं मोघराजा पुच्छितुं आरभि। “न तावस्स इन्द्रियाणि परिपाकं गतानी”ति जत्वा भगवा “तिट्ठ त्वं, मोघराज, अज्जो पुच्छतू”ति पटिक्खिपि। ततो तिस्समेत्तेय्यो अत्तनो संसयं पुच्छन्तो “**कोधा**ति गाथमाह। तत्थ **कोध सन्तुसितो**ति को इध सत्तो तुट्ठो। **इज्जिता**ति तण्हादिट्ठिविप्फन्दितानि। **उभन्तमभिज्जाया**ति उभो अन्ते अभिजानित्वा। **मन्ता न लिप्पती**ति पज्जाय न लिप्पति।

परिपुण्णसङ्कप्पोति नेक्खम्मादिवितक्केहि परिपुण्णसङ्कप्पत्ता परिपुण्णमनोरथो।

तण्हिज्जितन्ति तण्हाय चलितं। **दिट्ठिज्जितादी**सुपि एसेव नयो। **कामिज्जितन्ति** किलेसकामेहि इज्जितं फन्दितं। “कम्मिज्जित”न्तिपि पाठो, तं न सुन्दरं।

महन्तो पुरिसोति **महापुरिसो**। उत्तमो पुरिसोति **अग्गपुरिसो**। पधानो पुरिसोति **सेट्ठपुरिसो**। अलामको पुरिसोति **विसिट्ठपुरिसो**। जेट्ठको पुरिसोति **पामोक्खपुरिसो**। न हेट्ठिमको पुरिसोति **उत्तमपुरिसो**। पुरिसानं कोटिप्पत्तो पुरिसोति **पधानपुरिसो**। सब्बेसं इच्छितो पुरिसोति **पवरपुरिसो**।

सिब्बिनिमच्चगाति तण्हं अतिअगा, अतिक्कमित्त्वा ठितो। **उपच्चगा**ति भुसं अतिअगा।

१०. तस्सेतमत्थं भगवा ब्याकरोन्तो “**कामेसू**”ति गाथाद्वयमाह। तत्थ **कामेसु ब्रह्मचरियवा**ति कामनिमित्तं ब्रह्मचरियवा, कामेसु आदीनवं दिस्वा मग्गब्रह्मचरियेन समन्नागतोति वुत्तं होति। एत्तावता सन्तुसिततं दस्सेति। “वीततण्हो”तिआदीहि अनिज्जिततं। तत्थ **सङ्खाय निब्बुतो**ति अनिच्चादिवसेन धम्मे वीमंसित्वा रागादिनिब्बानेन निब्बुतो।

असद्धम्मसमापत्तियाति नीचधम्मसमायोगतो। **आरती**ति आरका रमनं। **विरती**ति ताय विना रमनं। **पटिविरती**ति पटिनिवत्तित्वा ताय विना रमनं। **वेरमणी**ति वेरविनासनं। **अकिरिया**ति किरियापच्छिन्दनं। **अकरणन्ति** करणपरिच्छिन्दनं। **अनज्झापत्ती**ति अनापज्जनता। **वेलाअनतिक्कमो**ति सीमाअनतिक्कमो। सेसं तत्थ तत्थ वुत्तनयत्ता पाकटमेव।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि। देसनापरियोसाने अयम्पि ब्राह्मणो अरहत्ते पतिट्ठासि सद्धिं अन्तेवासिकसहस्सेन, अज्जेसज्ज अनेकसहस्सानं धम्मचक्खुं उदपादि। सेसं पुब्बसदिसमेव।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

तिस्समेत्तेय्यमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निद्धिता।

३. पुण्णकमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

१२. ततिये पुण्णकसुत्तनिद्देसे — **अनेजन्ति** इदम्पि पुरिमनयेनेव मोघराजानं पटिक्खिपित्वा वुत्तं। तत्थ **मूलदस्साविन्ति** अकुसलमूलादिदस्साविं। **इसयो**ति इसिनामका जटिला। **यज्जन्ति** देय्यधम्मं। **अकप्पयिंसू**ति परियेसिंसु।

हेतुदस्सावीतिआदीनि सब्बानि कारणवेवचनानेव । कारणञ्चि यस्मा अत्तनो फलत्थाय हिनोति पवत्तति, तस्मा हेतूति वुच्चति । यस्मा तं फलं निदेति 'हन्द, गण्हथ न'न्ति अप्पेति विय, तस्मा निदानन्ति वुच्चति । सम्भवदस्सावीतिआदीनि पञ्च पदानि हेट्ठा दस्सितनयानि एव । यस्मा तं पटिच्च एति पवत्तति, तञ्च फलं ततो समुदेति उप्पज्जति, तस्मा पच्चयोति च समुदयोति च वुच्चति ।

या वा पनञ्जापि काचि सुगतियोति चतुअपायविनिमुत्तका उत्तरमातादयो अप्पेसक्खा कपणमनुस्सा च दुल्लभघासच्छादना दुक्खपीळिता वेदितब्बा । या वा पनञ्जापि काचि दुग्गतियोति यमराजनागसुपण्णपेतमहिद्धिकादयो पच्चेतब्बा । अत्तभावाभिनिब्बत्तियाति तीसु ठानेसु पटिसन्धिवसेन अत्तभावपटिलाभत्थाय । जानातीति सब्बञ्जुतञ्जाणेन जानाति । पस्सतीति समन्तचक्खुना पस्सति ।

अकुसलाति अकोसल्लसम्भूता । अकुसलं भजन्तीति अकुसलभागिया । अकुसलपक्खे भवाति अकुसलपक्खिका । सब्बे ते अविज्जा मूलं कारणं एतेसन्ति अविज्जामूलका । अविज्जाय समोसरन्ति सम्मा ओसरन्ति गच्छन्तीति अविज्जासमोसरणा । अविज्जासमुग्धाताति अरहत्तमग्गेन अविज्जाय हताय । सब्बे ते समुग्धातं गच्छन्तीति वुत्तप्पकारा अकुसलधम्मा, ते सब्बे हतभावं पाप्पुणन्ति ।

अप्पमादमूलकाति सतिअविप्पवासो अप्पमादो मूलं कारणं एतेसन्ति अप्पमादमूलका । अप्पमादेसु सम्मा ओसरन्ति गच्छन्तीति अप्पमादसमोसरणा । अप्पमादो तेसं धम्मानं अगमक्खायतीति सयं कामावचरोपि समानो चतुभूमकधम्मानं पतिट्ठाभावेन अगो नाम जातो ।

अलमत्तोति समत्थचित्तो । मया पुच्छितन्ति मया पुट्टं । वहस्सेतं भारन्ति एतं आभतभारं वहस्सु । ये केचि इसिपब्बज्जं पब्बजिता । “इसिपब्बज्जा पब्बजिता”तिपि पाठो ।

आजीवकसावकानं आजीवका देवताति ये आजीवकवचनं सुणन्ति सुस्सुसन्ति, ते आजीवकसावका, तेसं आजीवकसावकानं । आजीवका च तेसं देय्यधम्मं पटिगगहन्ति, ते एव आजीवका देवता । एवं सब्बत्थ । ये येसं दक्खिण्येयाति ये आजीवकादयो दिसापारियोसाना येसं खत्तियादीनं देय्यधम्मानुच्छविका । ते तेसं देवताति ते आजीवकादयो तेसं खत्तियादीनं देवता ।

येपि यज्जं एसन्तीति देय्यधम्मं इच्छन्ति । गवेसन्तीति ओलोकेन्ति । परियेसन्तीति उप्पादेन्ति । यज्जा वा एते पुथूति यज्जा एव वा एते पुथुका । यज्जयाजका वा एते पुथूति देय्यधम्मस्स याजनका एव वा एते पुथुका । दक्खिण्येया वा एते पुथूति देय्यधम्मानुच्छविका एव वा एते पुथुका । ते वित्थारतो दस्सेतुं “कथं यज्जा वा एते पुथू”तिआदिना नयेन वित्थारेन दस्सेति ।

१३. आसीसमानाति रूपादीनि पत्थयमाना । इत्थत्तन्ति इत्थभावञ्च पत्थयमाना, मनुस्सादिभावं इच्छन्ताति वुत्तं होति । जरं सिताति जरं निस्सिता । जरामुखेन चेत्थ सब्बं वट्टदुक्खं वुत्तं । तेन वट्टदुक्खनिस्सिता ततो अपरिमुच्चमानायेव कप्पयिंसूति दीपेति ।

रूपपटिलाभं आसीसमानाति वण्णायतनसम्पत्तिलाभं पत्थयमाना । सद्दादीसुपि एसेव नयो । खत्तियमहासालकुले अत्तभावपटिलाभन्ति सारप्पत्ते खत्तियानं महासालकुले अत्तभावलाभं पटिसन्धिं पत्थयमाना ।

ब्राह्मणमहासालकुलादीसुपि एसेव नयो । ब्रह्मकायिकेसु देवेसूति एत्थ पुब्बभवं सन्धाय वुत्तं । एत्थाति खत्तियकुलादीसु ।

जरानिस्सिताति जरं अस्सिता । ब्याधिनिस्सिताति आदीसुपि एसेव नयो । एतेहि सब्बं वट्टदुक्खं परियादियित्वा दस्सितं होति ।

१४. कच्चिसु ते भगवा यज्जपथे अप्पमत्ता, अतारु जातिज्ज जरज्ज मारिसाति एत्थ यज्जो एव यज्जपथो । इदं वुत्तं होति — कच्चि ते यज्जे अप्पमत्ता हुत्वा यज्जं कप्पयन्ता वट्टदुक्खमुत्तरिंसूति ।

येपि यज्जं देन्ति यजन्तीति देय्यधम्मदानवसेन यजन्ति । परिच्चजन्तीति विस्सज्जेन्ति ।

१५. आसीसन्तीति रूपपटिलाभादयो पत्थेन्ति । थोमयन्तीति “सुचिं दिन्न”न्ति आदिना नयेन यज्जादीनि पसंसन्ति । अभिजप्पन्तीति रूपादिपटिलाभाय वाचं गीरन्ति । जुहन्तीति देन्ति । कामाभिजप्पन्ति पटिच्च लाभन्ति रूपादिलाभं पटिच्च पुनप्पुनं कामे एव अभिजप्पन्ति, “अहो वत अम्हाकम्पि सिंय्यु”न्ति वदन्ति, तण्हज्ज तत्थ वट्ठेन्तीति वुत्तं होति । याजयोगाति यागाधिमुत्ता । भवरागरत्ताति एवमिमेहि आसीसनादीहि भवरागेनेव रत्ता, भवरागरत्ता वा हुत्वा एतानि आसीसनादीनि करोन्ता नातरिंसु जाति आदिवट्टदुक्खं न उत्तरिंसु ।

यज्जं वा थोमेन्तीति दानं वा वण्णेन्ति । फलं वाति रूपादिपटिलाभं । दक्खिण्ये वाति जातिसम्पन्नादीसु । सुचिं दिन्नन्ति सुचिं कत्वा दिन्नं । मनापन्ति मनवड्डनकं । पणीतन्ति ओजवन्तं । कालेनाति तत्थ तत्थ सम्पत्तकाले । कप्पियन्ति अकप्पियं वज्जेत्वा दिन्नं । अनवज्जन्ति निद्दोसं । अभिण्हन्ति पुनप्पुनं । ददं चित्तं पसादितन्ति ददतो मुच्चनचित्तं पसादितन्ति । थोमेन्ति कित्तेन्तीति गुणं पाकटं करोन्ति । वण्णेन्तीति वण्णं भणन्ति । पसंसन्तीति पसादं पापेन्ति ।

इतो निदानन्ति इतो मनुस्सलोकतो दिन्नकारणा । अज्झायकाति मन्ते परिवत्तेन्ता । मन्तधराति मन्ते धारेन्ता । तिण्णं वेदानन्ति इरुवेदयजुवेदसामवेदानं । ओट्टपहटकरणवसेन पारं गताति पारगू । सह निघण्डुना च केटुभेन च सनिघण्डुकेटुभानं । निघण्डूति निघण्डुरुक्खादीनं वेवचनप्पकासकं सत्थं । केटुभन्ति किरियाकप्पविकप्पो कवीनं उपकारावहं सत्थं । सह अक्खरप्पभेदेन साक्खरप्पभेदानं । अक्खरप्पभेदोति सिक्खा च निरुत्ति च । इतिहासपञ्चमानन्ति आथब्बणवेदं चतुत्थं कत्वा “इतिह आस, इतिह आसा”ति ईदिसवचनपटिसंयुत्तपुराणकथासङ्घातो इतिहासो पञ्चमो एतेसन्ति इतिहासपञ्चमा, तेसं इतिहासपञ्चमानं वेदानं ।

पदं तदवसेसज्ज ब्याकरणं अधियन्ति, वेदेन्ति वाति पदका वेय्याकरणा । लोकायतं वुच्चति वितण्डवादसत्थं । महापुरिसलक्खणन्ति महापुरिसानं बुद्धादीनं लक्खणदीपकं द्वादससहस्सगन्थप्पमाणं सत्थं । यत्थ सोळससहस्सगाथापदपरिमाणा बुद्धमन्ता नाम अहेसुं । येसं वसेन “इमिना लक्खणेन समन्नागता बुद्धा नाम होन्ति, इमिना पच्चेकबुद्धा, अग्गसावका, असीतिमहासावका (थेरगा० अट्ठ० २.१२८८), बुद्धमाता, बुद्धपिता, अग्गुपट्टाको, अग्गुपट्टायिका, राजा चक्कवत्ती”ति अयं विसेसो जायति । अनवयाति इमेसु लोकायतमहापुरिसलक्खणेसु अनूना परिपूरकारिनो, अवया न होन्तीति वुत्तं होति । अवया नाम ये तानि अत्थतो च गन्थतो च सन्धारेतुं न सक्कोन्ति । वीतरागाति पहीनरागा । एतेन अरहत्तफलट्ठा वुत्ता । रागविनयाय वा पटिपन्नाति एतेन अरहत्तमग्गट्ठा । वीतदोसाति अनागामिफलट्ठा । दोसविनयाय वा पटिपन्नाति एतेन अनागामिमग्गट्ठा । वीतमोहाति अरहत्तफलट्ठा । मोहविनयाय वा

पटिपन्नाति अरहत्तमग्गट्ठा । **सीलसमाधिपज्जाविमुत्तिसम्पन्नाति** एतेहि चतूहि लोकियलोकुत्तरमिस्सकेहि सीलादीहि सम्पन्ना । **विमुत्तिजाणदस्सनसम्पन्नाति** एतेन पच्चवेक्खणजाणसम्पन्ना वुत्ताति जातब्बं, तच्च खो लोकियमेव । **अभिजप्पन्तीति** पत्थेन्ति । **जप्पन्तीति** पच्चासीसन्ति । **पजप्पन्तीति** अतीव पच्चासीसन्ति । **याजयोगेसु** युत्ताति अनुयोगे देय्यधम्मे दिव्यमाने अभियोगवसेन युत्ता ।

१६. अथ को चरहीति अथ इदानि को अज्जो अतारि ।

१७. सङ्गायाति जाणेन वीमंसित्वा । **परोपरानीति** परानि च ओपरानि च, परत्तभावसकत्तभावादीनि परानि च ओपरानि चाति वुत्तं होति । **विधूमोति** कायदुच्चरितादिधूमविरहितो । **अनीघोति** रागादिईधविरहितो । **अतारि सोति** सो एवरूपो अरहा जातिजरं अतारि ।

सकरूपाति अत्तनो रूपा । **पररूपाति** परेसं रूपा । **कायदुच्चरितं विधूमितन्ति** तिविधकायदुच्चरितं विधूमं कतं । **विधमितन्ति** नासितं ।

मानो हि ते, ब्राह्मण, खारिभारोति यथा खारिभारो खन्धेन वय्हमानो उपरिद्धितोपि अवकन्तवकन्तद्वानं पथविया सद्धिं फस्सेति विय, एवं जातिगोत्तकुलादीनि मानवत्थूनि निस्साय उस्सापितो मानो, तत्थ तत्थ इस्सं उप्पादेन्तो चतूसु अपायेसु संसीदापेति । तेनाह — “मानो हि ते, ब्राह्मण, खारिभारो”ति । **कोधो धूमोति** तव जाणग्गिस्स उपक्विलेसट्ठेन कोधो धूमो । तेन हि ते उपक्विलिट्ठो जाणग्गि न विरोचति । **भस्मनि मोसवज्जन्ति** निरोजट्ठेन मुसावादो छारिका नाम । यथा हि छारिकाय पटिच्छन्नो अग्गि न जोतति, एवं ते मुसावादेन पटिच्छन्नं जाणन्ति दस्सेति । **जिक्का सुजाति** यथा तुय्हं सुवण्णरजतलोहकट्टमत्तिकासु अज्जतरमया यागयजनत्थाय सुजा होति, एवं मय्हं धम्मयागयजनत्थाय पहुतजिक्का सुजाति वदति । यथा तुय्हं नदीतीरे यजनद्वानं, एवं धम्मयागयजनद्वानट्ठेन **हदयं जोतिद्वानं** । अत्ताति चित्तं ।

जातीति जायनकवसेन जाति । इदमेत्थ सभावपच्चत्तं । सज्जायनवसेन **सज्जाति**, उपसग्गेन पदं वड्ढितं । ओक्कमनवसेन **ओक्कन्ति** । जायनट्ठेन वा **जाति** । सा अपरिपुण्णायतनवसेन युत्ता । सज्जायनट्ठेन सज्जाति । सा परिपुण्णायतनवसेन युत्ता । ओक्कमनट्ठेन **ओक्कन्ति** । सा अण्डजजलाबुजवसेन युत्ता । ते हि अण्डकोसज्च वत्थिकोसज्च ओक्कमन्ति पविसन्ति ओक्कमन्ता पविसन्ता विय पटिसन्धिं गणहन्ति । अभिनिब्बत्तनट्ठेन **अभिनिब्बत्ति** । सा संसेदजओपपातिकवसेन युत्ता । ते हि पाकटा एव हुत्वा निब्बत्तन्ति । अयं ताव सम्मुतिकथा ।

इदानि परमत्थकथा होति । खन्धा एव हि परमत्थतो पातुभवन्ति, न सत्ता । तत्थ च **खन्धानन्ति** एकवोकारभवे एकस्स, चतुवोकारभवे चतुन्नं, पच्चवोकारभवे पच्चन्नम्पि गहणं वेदितब्बं । **पातुभावोति** उप्पत्ति । **आयतनानन्ति** एत्थ तत्र तत्र उपपज्जमानायतनानं सङ्गहो वेदितब्बो । **पटिलाभोति** सन्ततिया पातुभावोयेव । पातुभवन्तानेव हि तानि पटिलद्धानि नाम होन्ति । सा पनेसा तत्थ तत्थ भवे पठमाभिनिब्बत्तिलक्खणा जाति, निव्यातनरसा, अतीतभवतो इध उम्मुज्जनपच्चुपट्टाना, फलवसेन दुक्खविचित्तापच्चुपट्टाना वा ।

जराति सभावपच्चत्तं । **जीरणताति** आकारभावनिद्वेसो । **खण्डिच्चन्ति** आदयो तयो कालातिक्कमे किच्चनिद्वेसा, पच्छिमा द्वे पकतिनिद्वेसा । अयज्हि **जराति** इमिना पदेन सभावतो दीपिता । तेनस्सा इदं सभावपच्चत्तं । **जीरणताति** इमिना आकारतो, तेनस्सायं आकारनिद्वेसो । **खण्डिच्चन्ति** इमिना कालातिक्कमे दन्तनखानं खण्डितभावकरणकिच्चतो ।

पालिच्चन्ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिच्चतो । **वलित्तचताति** इमिना मंसं मिलापेत्वा तचे वलिभावकरणकिच्चतो । तेनस्सा इमे खण्डिच्चन्तिआदयो तयो कालातिक्कमे किच्चनिद्देसा । तेहि इमेसं विकारानं दस्सनवसेन पाकटीभूता पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा वातस्स वा अग्गिनो वा तिणरुक्खादीनं संभग्गपलिभग्गताय वा झामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीनं खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खुं उम्मीलेत्वापि गह्कति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाकोति इमेहि पन पदेहि कालातिक्कमेयेव अभिव्यत्ताय आयुक्खयचक्खादिइन्द्रियपरिपाकसङ्घाताय पकतिया दीपिता, तेनस्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसाति वेदितब्बा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा “आयुनो संहानी”ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि सुखुमप्पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गणहनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसदानि, ओळारिकम्पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति । तस्मा “इन्द्रियानं परिपाको”ति फलूपचारेनेव वुत्ता ।

सा पनेसा एवं निद्दिट्ठा सब्बापि जरा पाकटा पटिच्छन्नाति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डादिभावदस्सनतो रूपधम्मेषु जरा **पाकटजरा** नाम । अरूपधम्मेषु पन जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो **पटिच्छन्नजरा** नाम । तत्थ व्यायं खण्डादिभावो दिस्सति, सो तादिसानं दन्तादीनं सुविज्जेय्यत्ता वण्णोयेव । तज्ज चक्खुना दिस्वा मनोद्वारेन चिन्तेत्वा “इमे दन्ता जराय पहटा”ति जरं जानाति । उदकद्वाने बद्धानि गोसिङ्गादीनि ओलोकेत्वा हेट्ठा उदकस्स अत्थिभावजाननं विय ।

पुन अवीचि सवीचीति एवम्पि अयं जरा दुविधा होति । तत्थ मणिकनकरजतपवाळचन्दसूरियादीनं मन्ददसकादीसु पाणीनं विय च पुप्फफलपल्लवादीसु अपाणीनं विय च अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं दुब्बिज्जेय्यत्ता जरा **अवीचिजरा** नाम, निरन्तरजराति अत्थो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं सुविज्जेय्यत्ता जरा **सवीचिजरा** नाम ।

तत्थ सवीचिजरा उपादिन्नकअनुपादिन्नकवसेन एवं दीपेतब्बा — दहरकुमारकानज्झि पठममेव खीरदन्ता नाम उट्ठहन्ति, न ते थिरा । तेसु पन पतितेसु पुन दन्ता उट्ठहन्ति, ते पठममेव सेता होन्ति, जरावातेन पन पहटकाले काळका होन्ति । केसा पन पठममेव तम्बापि होन्ति काळकापि सेतकापि । छवि पन सलोहितका होति । वट्ठन्तानं वट्ठन्तानं ओदातानं ओदातभावो, काळकानं काळकभावो पज्जायति । जरावातेन पहटकाले च वलिं गण्हाति । सब्बम्पि सस्सं वपितकाले सेतं होति, पच्छा नीलं । जरावातेन पन पहटकाले पण्डरं होति । अम्बङ्कुरेनापि दीपेतुं वट्ठति एव । सा पनेसा खन्धपरिपाकलक्खणा जरा, मरणूपनयनरसा, योब्बनविनासपच्चुपट्टाना । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव । एवं भग्वा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने अयम्पि ब्राह्मणो अरहत्ते पतिट्ठासि सद्धिं अन्तेवासिकसहस्सेन । अज्जेसज्ज अनेकसहस्सानं धम्मचक्खुं उदपादि । सेसं वुत्तसदिसमेव ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

पुण्णकमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

४. मेत्तगूमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

१८. चतुर्थे मेतगूसुते — मज्जामि तं वेदगू भावित्तन्ति “अयं वेदगू”ति च “भावित्तो”ति च एवं तं मज्जामि ।

अपरित्तोति न अप्पो । महन्तोति न खुदको । गम्भीरोति न उत्तानो । अप्पमेय्योति मिनितुं न सक्कुण्यो ।
दुप्परियोगाळ्होति अवगाहितुं ओतरितुं दुक्खो । बहुरतनो सागरूपमोति बहूनं धम्मरतनानं आकरत्ता
अनेकविधरतनसम्पन्नो महासमुदो विय बहुरतनो सागरसदिसो ।

न मङ्कु होतीति न विकुणितमुखो होति । अप्पतिट्ठितचित्तोति दोसवसेन न घनीभूतचित्तो । अलीनमनसोति न
सङ्कुचितचित्तो । अब्बापन्नचेतसोति न पूतिचित्तो ।

दिट्ठे दिट्ठमत्तोति चक्खुविसये रूपारम्भणे दिट्ठमत्तोयेव तं आरम्भणं भविस्सति, कत्ता वा कारेता वा नत्थि । यं
चक्खुना दिट्ठं वण्णायतनमेव । सुतादीसुपि एसेव नयो । अपि च दिट्ठेति दस्सनयोगेन वण्णायतनं, सवनयोगेन सद्दायतनं,
मुतयोगेन घानजिह्वाकायायतनानि दस्सेति । घानस्स गन्धायतनं, जिह्वाय रसायतनं, कायस्स पथवी तेजो वायूति
फोडुब्बायतनं, विज्जातयोगेन धम्मायतनं दस्सेति । दिट्ठे अनूपयोति चक्खुविज्जाणेन दिट्ठे रागूपयविरहितो । अनपायोति
कोधविरहितो अप्पटिघो । अनिस्सितोति तण्हाय अनल्लीनो । अप्पटिबद्धोति मानेन न बद्धो । विप्पमुत्तोति सब्बारम्भणतो
मुत्तो । विसञ्जुत्तोति किलेसेहि वियुत्तो हुत्वा ठितो ।

संविज्जति भगवतो चक्खूति बुद्धस्स भगवतो पकतिमंसचक्खु उपलब्धति । पस्सतीति दक्खति ओलोकेति ।
चक्खुना रूपन्ति चक्खुविज्जाणेन रूपारम्भणं । छन्दरागोति तण्हाछन्दो ।

दन्तं नयन्ति समितिन्ति उय्यानकीळामण्डलादीसु हि महाजनमज्झं गच्छन्ता दन्तमेव गोणं वा दन्तं अस्साजानीयं
वा याने योजेत्वा नयन्ति । राजाति तथारूपानेव ठानानि गच्छन्तो राजापि दन्तमेव अभिरुहति । मनुस्सेसूति मनुस्सेसुपि
चतूहि अरियमग्गेहि दन्तो निब्बिसेवनोव सेट्ठो । योतिवाक्यन्ति एवरूपं अतिक्कम्मवचनं पुनप्पुनं वुच्चमानम्पि तितितक्खति
नप्पतिप्फरति न विहज्जति, एवरूपो दन्तो सेट्ठोति अत्थो ।

अस्सतराति वळवाय गद्रभेन जाता । आजानीयाति यं अस्सदम्मसारथि कारणं कारेति, तस्स खिप्पं जाननसमत्था ।
सिन्धवाति सिन्धवरट्ठे जाता अस्सा । महानागाति कुज्जरसङ्घाता महाहत्थिनो । अत्तदन्तोति एते अस्सतरा वा सिन्धवा वा
कुज्जरा वा दन्ताव, न अदन्ता । यो पन चतुमगगसङ्घातेन अत्तनो दन्तताय अत्तदन्तो निब्बिसेवनो, अयं ततोपि वरं,
सब्बेहिपि एतेहि उत्तरितरोति अत्थो ।

न हि एतेहि यानेहीति यानि एतानि हत्थियानादीनि उत्तमयानानि, एतेहि यानेहि कोचि पुगगलो सुपिनन्तेनपि
अगतपुब्बत्ता “अगत”न्ति सङ्घातं निब्बानदिसं तथा न गच्छेय्य । यथा पुब्बभागे इन्द्रियदमेन दन्तेन, अपरभागे
अरियमगगभावनाय सुदन्तेन दन्तो निब्बिसेवनो सप्पञ्जो पुगगलो तं अगतपुब्बं दिसं गच्छति, दन्तभूमिं पापुणाति, तस्मा
अत्तदमनमेव वरतरन्ति अत्थो (ध० प० अट्ठ० २.३२२; महानि० अट्ठ० ९०) ।

विधासु न विकम्पन्तीति नवविधमानकोट्टासेसु न चलन्ति न वेधेन्ति । विप्पमुत्ता पुनब्भवाति कम्मकिलेसतो
समुच्छेदविमुत्तिया सुट्ठु मुत्ता । दन्तभूमिं अनुप्पत्ताति अरहत्तफलं पापुणित्वा ठिता । ते लोके विजिताविनोति ते
वुत्तप्पकारा खीणासवा सत्तलोके विजितविजया नाम (सं० नि० अट्ठ० २.३.७६; महानि० अट्ठ० ९०) ।

यस्सिन्द्रियानि भावितानीति यस्स खीणासवस्स सद्भादिपञ्चिन्द्रियानि अरहत्तफलं पापेत्वा वड्ढितानि । अज्झत्तञ्च बहिद्भा चाति चक्खादिअज्झत्तायतनानि च रूपादिबहिद्भायतनानि च निब्बिसेवनानि कतानि । सब्बलोकेति सकलतेधातुके लोके च । निब्बिज्झ इमं परञ्च लोकन्ति इमञ्च अत्तभावं परलोके च अत्तभावं अतिक्कमित्वा ठितो खीणासवो । कालं कङ्कति भावितो स दन्तोति सो खीणासवो चक्खादितो दन्तो वड्ढितचित्तो मरणकालं पत्थेति (सु० नि० अट्ठ० २.५२२; महानि० अट्ठ० ९०) ।

येसं धम्मानं आदितो समुदागमनं पज्जायतीति येसं खन्धादिधम्मानं उप्पत्ति पज्जायति । अत्थङ्गमतो निरोधोति अत्थङ्गमनवसेन तेसंयेव अभावो पज्जायति । कम्मसन्निस्सितो विपाकोति कुसलाकुसलकम्मनिस्सितो विपाको कम्मं अमुञ्चित्वा पवत्तनतो विपाकोपि कम्मसन्निस्सितो नाम । नामसन्निस्सितं रूपन्ति सब्बरूपं नामं गहेत्वा पवत्तनतो नामसन्निस्सितं नाम जातं । जातिया अनुगतन्ति सब्बं कम्मादिकं जातिया अनुपविट्ठं । जराय अनुसटन्ति जराय पत्थटं । ब्याधिना अभिभूतन्ति ब्याधिदुक्खेन अभिमहितं । मरणेन अब्भाहतन्ति मच्चुना अभिहटं पहतं । अताणन्ति पुत्तादीहिपि तायनस्स अभावतो अतायनं अनारक्खं अलब्भण्येयं खेमं वा । अलेणन्ति अल्लीयितुं निस्सयितुं अनरहं, अल्लीनानम्पि न लेणकिच्चकरणं । असरणन्ति निस्सितानं न भयहारकं, न भयविनासकं । असरणीभूतन्ति पुरे उप्पत्तिया अत्तनो अभावेनेव असरणं, उप्पत्तिसमकालमेव असरणभूतन्ति अत्थो ।

१९. अपुच्छसीति एत्थ अ-इति पदपूरणमत्ते निपातो, पुच्छसित्वेव अत्थो । पवक्खामि यथा पजानन्ति यथा पजानन्तो आचिक्खति, एवं आचिक्खस्सामि । उपधिनिदाना पभवन्ति दुक्खाति तण्हादिउपधिनिदाना जातिआदिदुक्खविसेसा पभवन्ति ।

तण्हूपधीति तण्हा एव तण्हूपधि । सस्सतुच्छेददिट्ठि एव दिट्ठूपधि । रागादिकिलेसा एव किलेसूपधि । पुज्जादिकम्मानि एव कम्मूपधि । तिविधदुच्चरितानियेव दुच्चरितूपधि । कबलीकारादयो आहारा एव आहारूपधि । दोसपटिघो एव पटिघूपधि । कम्मसमुद्धाना कम्मेनेव गहिता पथवादयो चतस्सो धातुयोव चतस्सो उपादिन्नधातुयो उपधी । चक्खादिछअज्झत्तिकानि आयतनानि एव छ अज्झत्तिकानि आयतनानि उपधी । चक्खुविज्जाणादिछविज्जाणकायाव छ विज्जाणकाया उपधी । सब्बम्पि दुक्खं दुक्खमनट्टेनाति सब्बतेभूमकं दुक्खं दुस्सहनट्टेन उपधि ।

२०. एवं उपधिनिदानतो पभवन्तेसु दुक्खेसु – यो वे अविद्वाति गाथा । तत्थ पजानन्ति सङ्खारे अनिच्चादिवसेन जानन्तो । दुक्खस्स जातिप्पभवानुपस्सीति वट्ठदुक्खस्स जातिकारणं “उपधी”ति अनुपस्सन्तो । इमिस्सा गाथाय निद्देसे वत्तब्बं नत्थि ।

२१. सोकपरिद्वज्जाति सोकञ्च परिदेवञ्च । तथा हि ते विदितो एस धम्मोति यथा यथा सत्ता जानन्ति, तथा तथा जापनवसेन विदितो एस तथा धम्मोति ।

तत्थ तरन्तीति पठममग्गेन दिट्ठोघं तरन्ति । उत्तरन्तीति दुतियमग्गेन कामोघं तनुकरणवसेन उगगन्त्वा तरन्ति । पतरन्तीति तमेव निरवसेसप्पहानवसेन ततियमग्गेन विसेसेन तरन्ति । समतिक्कमन्तीति भवोघअविज्जोघप्पहानवसेन चतुत्थमग्गेन सम्मा अतिक्कमन्ति । वीतिवत्तन्तीति फलं पापुणित्वा तिट्ठन्ति ।

२२. कित्तयिस्सामि ते धम्मन्ति निब्बानधम्मं निब्बानगामिनिपटिपदाधम्मञ्च ते देसयिस्सामि । दिट्ठे धम्मेति दिट्ठेव

दुक्खादिधम्मो, इमस्मिंयेव वा अत्तभावे । **अनीतिहन्ति** अत्तपच्चक्खं । **यं विदित्वा**ति यं धम्मं “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा”तिआदिना (ध० प० २७७; थेरगा० ६७६; कथा० ७५३) नयेन सम्मसन्तो विदित्वा ।

तत्थ **आदिकल्याण**न्ति हित्वापि अनुत्तरं विवेकसुखं धम्मं तव कित्तयिस्सामि, तच्च खो अप्पं वा बहुं वा कित्तयन्तो आदिकल्याणादिप्पकारमेव कित्तयिस्सामि । आदिमिह कल्याणं भद्दकं अनवज्जमेव कत्वा कित्तयिस्सामि । मज्झेपि । परियोसानेपि भद्दकं अनवज्जमेव कत्वा कित्तयिस्सामीति वुत्तं होति । यस्मिंहि भगवा एकगाथम्पि देसेसि, सा समन्तभद्दकत्ता धम्मस्स पठमपादेन आदिकल्याणा, दुतियततियपादेहि मज्झेकल्याणा, पच्छिमपादेन परियोसानकल्याणा । एकानुसन्धिकं सुत्तं निदानेन आदिकल्याणं, निगमनेन परियोसानकल्याणं, सेसेन मज्झेकल्याणं । नानानुसन्धिकं सुत्तं पठमानुसन्धिना आदिकल्याणं, पच्छिमेन परियोसानकल्याणं, सेसेहि मज्झेकल्याणं ।

अपि च सनिदानउप्पत्तित्ता आदिकल्याणं, वेनेय्यानं अनुरूपतो अत्थस्स अविपरीतताय च हेतुदाहरणयुत्ततो च मज्झेकल्याणं, सोतूनं सद्भापटिलाभजननेन निगमनेन च परियोसानकल्याणं ।

सकलो हि सासनधम्मो अत्तनो अत्थभूतेन सीलेन आदिकल्याणो, समथविपस्सनामगगफलेहि मज्झेकल्याणो, निब्बानेन परियोसानकल्याणो । सीलसमाधीहि वा आदिकल्याणो, विपस्सनामगगेहि मज्झेकल्याणो, फलनिब्बानेहि परियोसानकल्याणो । बुद्धसुबोधिताय वा आदिकल्याणो, धम्मसुधम्मताय मज्झेकल्याणो, सङ्घसुप्पटिपत्तिया परियोसानकल्याणो । तं सुत्वा तथत्ताय पटिपन्नेन अधिगन्तब्बाय अभिसम्बोधिया वा आदिकल्याणो, पच्चेकबोधिया मज्झेकल्याणो, सावकबोधिया परियोसानकल्याणो ।

सुय्यमानो चेस नीवरणविक्खम्भनतो भवनेनपि कल्याणमेव आवहतीति आदिकल्याणो, पटिपज्जियमानो समथविपस्सनासुखावहनतो पटिपत्तियापि कल्याणमेव आवहतीति मज्झेकल्याणो, तथापटिपन्नो (पारा० अट्ठ० १.१) च पटिपत्तिफले निट्ठिते तादिभावावहनतो पटिपत्तिफलेनपि कल्याणमेव आवहतीति परियोसानकल्याणोति ।

यं पनेस भगवा धम्मं देसेन्तो सासनब्रह्मचरियं मगगब्रह्मचरियञ्च पकासेति, नानानयेहि दीपेति । तं यथानुरूपं अत्थसम्पत्तिया **सात्थं** । ब्यञ्जनसम्पत्तिया **सब्यञ्जनं** ।

सङ्कासनपकासनविवरणविभजनउत्तानीकरणपञ्चत्तिअत्थपदसमायोगतो **सात्थं** ।

अक्खरपदब्यञ्जनाकारनिरुत्तिनिद्वेससम्पत्तिया **सब्यञ्जनं** । अत्थगम्भीरतापटिवेधगम्भीरताहि **सात्थं** ।

धम्मगम्भीरतादेसनागम्भीरताहि **सब्यञ्जनं** । अत्थपटिभानपटिसम्भिदाविसयतो **सात्थं** । धम्मनिरुत्तिपटिसम्भिदाविसयतो **सब्यञ्जनं** । पण्डितवेदनीयतो सरिक्खकजनप्पसादकन्ति **सात्थं** । सद्धेय्यतो लोकियजनप्पसादकन्ति **सब्यञ्जनं** ।

गम्भीराधिप्पायतो **सात्थं** । उत्तानपदतो **सब्यञ्जनं** । उपनेतब्बस्स अभावतो सकलपरिपुण्णभावेन **केवलपरिपुण्णं** ।

अपनेतब्बस्स अभावतो निद्वेसभावेन **परिसुद्धं** ।

अपि च — पटिपत्तिया अधिगमव्यत्तितो **सात्थं** । परियत्तिया आगमव्यत्तितो **सब्यञ्जनं** ।

सीलादिपञ्चधम्मक्खन्धयुत्ततो **केवलपरिपुण्णं** । निरुपक्विकलेसतो नित्थरणत्थाय पवत्तितो लोकामिसनिरपेक्खतो च **परिसुद्धं** । सिक्खत्तयपरिग्गहितत्ता ब्रह्मभूतेहि सेट्ठेहि चरितब्बतो, तेसञ्च चरियभावतो **ब्रह्मचरियं** (पारा० अट्ठ० १.१) ।

एवं परियत्तिधम्मं दस्सेत्वा इदानीं लोकुत्तरधम्मं दस्सेतुं “**चत्तारो सतिपट्टाने**”ति आह । सत्ततिसबोधिपक्खियधम्मो

दस्सेत्वा निब्बत्तितलोकुत्तरं दस्सेतुं “निब्बानञ्चा”ति आह । निब्बानगामिनिञ्च पटिपदन्ति पुब्बभागसीलसमाधिविपस्सनाधम्मञ्च कित्तयिस्सामि ।

दुक्खे दिट्ठेति दुक्खसच्चे सरसलक्खणेन दिट्ठे दुक्खसच्चं पकासेस्सामि । समुदयादीसुपि एसेव नयो ।

२३. तज्जाहं अभिनन्दामीति तं वुत्तप्पकारधम्मजोतकं तव वचनं अहं पत्थयामि । धम्ममुत्तमन्ति तज्ज धम्ममुत्तमं अभिनन्दामि ।

तत्थ महतो तमोकायस्स पदालनन्ति महतो अविज्जारासिस्स छेदनं । अनिच्चलक्खणवसेन एसी । दुक्खलक्खणवसेन गवेसी । अनत्तलक्खणवसेन समन्ततो परियेसी । महतो विपल्लासस्स पभेदनन्ति महन्तस्स असुभे सुभन्तिआदिद्वादसविधस्स विपल्लासस्स भेदनं । महतो तण्हासल्लस्स अब्बहनन्ति महन्तस्स अन्तोतुदनट्टेन तण्हाकण्टकस्स लुञ्चनं । दिट्ठिसङ्घाटस्स विनिवेठनन्ति दिट्ठियेव अब्बोच्छिन्नप्पवत्तितो सङ्घटितट्टेन सङ्घाटो, तस्स दिट्ठिसङ्घाटस्स निवत्तनं । मानधजस्स पातनन्ति उस्सितट्टेन उन्नतिलक्खणस्स मानद्धजस्स पातनं । अभिसङ्घारस्स वूपसमन्ति पुज्जादिअभिसङ्घारस्स उपसमनं । ओघस्स नित्थरणन्ति वट्टे ओसीदापनस्स कामोघादिओघस्स नित्थरणं निक्खमनं । भारस्स निक्खेपनन्ति रूपादिपञ्चक्खन्धभारस्स खिपनं छड्डुनं । संसारवट्टस्स उपच्छेदन्ति खन्धादिपटिपाटिसंसारवट्टस्स हेतुनस्सनेन उच्छिज्जनं । सन्तापस्स निब्बापनन्ति किलेससन्तापस्स निब्बुतिं । परिळाहस्स पटिपस्सद्धन्ति किलेसपरिळाहस्स वूपसमं पटिपस्सम्भनं । धम्मधजस्स उस्सापनन्ति नवविधलोकुत्तरधम्मस्स उस्सापेत्वा ठपनं । परमत्थं अमतं निब्बानन्ति उत्तमट्टेन परमत्थं । नत्थि एतस्स मरणसङ्घातं मतन्ति अमतं । किलेसविसपटिपक्खत्ता अगदन्तिपि अमतं । संसारदुक्खपटिपक्खभूतत्ता निब्बुतन्ति निब्बानं । नत्थेत्थ तण्हासङ्घातं वानन्तिपि निब्बानं ।

महेसक्खेहि सत्तेहीति महानुभावेहि सक्कादीहि सत्तेहि । परियेसितोति परियिट्ठो । कहं देवदेवोति देवानं अतिदेवो कुहिं । कहं नरासभोति उत्तमपुरिसो ।

२४. उद्धं अधो तिरियञ्चापि मज्झेति एत्थ उद्धन्ति अनागतद्धा वुच्चति । अधोति अतीतद्धा । तिरियञ्चापि मज्झेति पच्चुप्पन्नद्धा । एतेसु नन्दिञ्च निवेसनञ्च, पनुज्ज विज्जाणन्ति एतेसु उद्धादीसु तण्हञ्च दिट्ठिनिवेसनञ्च अभिसङ्घारविज्जाणञ्च पनुदेहि । पनुदित्वा च भवे न तिट्ठेति एवं सन्ते दुविधेपि भवे न तिट्ठेय्य । एवं ताव पनुज्जसदस्स पनुदेहीति इमस्मिं अत्थविकप्पे सम्बन्धो । पनुदित्वाति एतस्मिं पन अत्थविकप्पे भवे न तिट्ठेति अयमेव सम्बन्धो । एतानि नन्दीनिवेसनविज्जाणानि पनुदित्वा दुविधेपि भवे न तिट्ठेय्याति ।

सहोकासवसेन देवलोको उद्धं । अपायलोको अधो । मनुस्सलोको मज्झे । तत्थ कुसला धम्माति अपायं मुञ्चित्वा उपरि पटिसन्धिदानतो कुसला धम्मा उद्धन्ति वुच्चन्ति । अकुसला धम्मा अपायेसु पटिसन्धिदानतो अधोति । तदुभयविमुत्तत्ता अब्याकता धम्मा तिरियञ्चापि मज्झेति वुच्चन्ति । सब्बोपरिवसेन अरूपधातु उद्धं । सब्बअधोवसेन कामधातु अधो । तदुभयन्तरवसेन रूपधातु मज्झे । कायचित्ताबाधखननवसेन सुखा वेदना उद्धं । दुक्खमनवसेन दुक्खा वेदना अधो । अदुक्खमसुखा वेदना मज्झे । अत्तभाववसेन परिच्छेदं दस्सेन्तो “उद्धन्ति उद्धं पादतला”तिआदिमाह । तत्थ उद्धं पादतलाति पादतलतो उपरि । अधो केसमत्थकाति केसमत्थकतो अधो । मज्झेति द्विन्नं अन्तरं ।

पुज्जाभिसङ्घारसहगतं विज्जाणन्ति तेरसविधपुज्जाभिसङ्घारसम्पयुत्तं कम्मविज्जाणं । अपुज्जाभिसङ्घारसहगतं

विज्जाणन्ति द्वादसविधअपुज्जाभिसङ्खारसम्पयुतं कम्मविज्जाणं । आनेज्जाभिसङ्खारसहगतं विज्जाणन्ति चतुब्बिधं आनेज्जाभिसङ्खारसहगतं कम्मविज्जाणं । नुज्जाति खिप । पनुज्जाति अतीव खिप । नुदाति लुज्ज । पनुदाति अतीव लुज्ज । पजहाति छड्ढेहि । विनोदेहीति दूरं करोहि ।

कम्मभवज्जाति पुज्जाभिसङ्खारचेतनाव । पटिसन्धिकज्ज पुनब्भवन्ति पटिसन्धिया रूपादिपुनब्भवज्ज । पजहन्तो पठममग्गेन, विनोदेन्तो दुतियमग्गेन, ब्यन्ती करोन्तो ततियमग्गेन, अनभावं गमेन्तो चतुत्थमग्गेन । कम्मभवे न तिट्ठेय्याति पुज्जादिअभिसङ्खारे न तिट्ठेय्य ।

२५. एतानि विनोदेत्वा भवे अतिट्ठन्तो एसो — एवं विहारीति गाथा । तत्थ इधेवाति इमस्मियेव सासने, इमस्मियेव वा अत्तभावे । इमिस्सा गाथाय निद्देसो उत्तानत्थोव ।

२६. सुकित्तितं गोतमनूपधीकन्ति एत्थ अनूपधीकन्ति निब्बानं, तं सन्धाय भगवन्तं आलपन्तो आह — “सुकित्तितं गोतमनूपधीक”न्ति ।

निद्देसे किलेसा चाति उपतापनट्टेन रागादयो किलेसा च रासट्टेन विपाकभूता पज्जक्खन्था च कुसलादिअभिसङ्खारा चेतना च “उपधी”ति वुच्चन्ति कथीयन्ति । उपधिप्पहानं तदङ्गप्पहानेन, उपधिवूप्पसमं विक्खम्भनप्पहानेन, उपधिपटिनिस्सगं समुच्छेदप्पहानेन उपधिपटिपस्सद्धं फलेनाति ।

२७. न केवलं दुक्खमेव पहासि — ते चापीति गाथा । तत्थ अट्ठितन्ति सक्कच्चं, सदा वा । तं तं नमस्सामीति तस्मा तं नमस्सामि । समेच्चाति उपगन्त्वा । नागाति भगवन्तं आलपन्तो आह ।

निद्देसे समेच्चाति जानित्वा, एकतो हुत्वा वा । अभिसमेच्चाति पटिविज्झित्वा । समागन्त्वाति सम्मुखा हुत्वा । अभिसमागन्त्वाति समीपं गन्त्वा । सम्मुखाति सम्मुखे । आगुं न करोतीति पापं न करोति ।

२८. इदानीं नं भगवा “अद्धा हि भगवा पहासि दुक्ख”न्ति एवं तेन ब्राह्मणेन विदितोपि अत्तानं अनुपनेत्वाव पहीनदुक्खेन पुग्गलेन ओवदन्तो “यं ब्राह्मण”न्ति गाथमाह । तस्सत्थो — यं तं अभिजानन्तो “अयं बाहितपापत्ता ब्राह्मणो, वेदेहि गतत्ता वेदगू, किञ्चनाभावा अकिञ्चनो, कामेसु च भवेसु च असत्तत्ता कामभवे असत्तो”ति जज्जा जानेय्यासि । अद्धा हि सो ओघमिमं अतारि, तिण्णो च पारं अखिलो अकङ्खो ।

निद्देसे रागकिञ्चनन्ति रागपलिबोधं । दोसकिञ्चनन्तिआदिपि एसेव नयो । कामोघं तिण्णो अनागामिमग्गेन । भवोघं तिण्णो अरहत्तमग्गेन । दिट्ठोघं तिण्णो सोतापत्तिमग्गेन । अविज्जोघं तिण्णो अरहत्तमग्गेन । संसारपथं तिण्णो कुसलाकुसलकम्मप्पभेदेनाति । उत्तिण्णो पठममग्गेन । नित्तिण्णो दुतियमग्गेन । अतिक्कन्तो ततियमग्गेन । समतिक्कन्तो चतुत्थमग्गेन । वीतिवत्तो फलेन ।

२९. किञ्च भिय्यो — विद्धा च योति गाथा । तत्थ इधाति इमस्मिं सासने, अत्तभावे वा । विसज्जाति वोसज्जित्वा ।

निद्देसे सज्जन्ति मुज्जनं । विसज्जन्ति वोसज्जनं । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव । एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि । देसनापरियोसाने च वुत्तसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मपज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्टकथाय

मेत्तगूमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

५. धोतकमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

३०. पञ्चमे धोतकसुत्ते — **वाचाभिकङ्खामीति** वाचं अभिकङ्खामि । **सिक्खे निब्बानमत्तनोति** अत्तनो रागादीनं निब्बानत्थाय अधिसीलादीनि सिक्खेय्य । निद्देसे अपुब्बं नत्थि ।

इतीति मम मुखतो ।

निद्देसे **आतप्पन्ति** किलेसतापनं । **उस्साहन्ति** असङ्कोचं । **उस्सोळ्हीन्ति** बलववीरियं । **थामन्ति** असिथिलं । **धितिन्ति** धारणं । **वीरियं करोहीति** परक्कमं करोहि । **छन्दं जनेहीति** रुचिं उप्पादेहि ।

३१. एवं वुत्ते अत्तमनो धोतको भगवन्तं अभित्थवमानो कथंकथापमोक्खं याचन्तो “**पस्सामहं**”न्ति गाथमाह । तत्थ **पस्सामहं देवमनुस्सलोकेति** पस्सामि अहं देवमनुस्सलोके । **तं तं नमस्सामीति** तं एवरूपं तं नमस्सामि । **पमुञ्चाति** पमोचेहि ।

निद्देसे **पच्चेकबुद्धाति** तं तं आरम्मणं पाटियेक्कं चतुसच्चं सयमेव बुद्धा पटिवेधप्पत्ताति पच्चेकबुद्धा । **सीहसीहोति** अछम्भितट्ठेन सीहानं अतिसीहो । **नागनागोति** निक्किलेसट्ठेन, महन्तट्ठेन वा नागानं अतिनागो । **गणिगणीति** गणवन्तानं अतीव गणवा । **मुनिमुनीति** जाणवन्तानं अतीव जाणवा । **राजराजाति** उत्तमराजा । **मुञ्च मन्ति** मोचेहि मं । **पमुञ्च मन्ति** नानाविधेन मुञ्चेहि मं । **मोचेहि मन्ति** सिथिलं करोहि मं । **पमोचेहि मन्ति** अतीव सिथिलं करोहि मं । **उद्धर मन्ति** मं संसारपङ्का उद्धरित्वा थले पतिट्ठापेहि । **समुद्धर मन्ति** सम्मा उद्धरित्वा थले पतिट्ठापेहि मं । **वुट्ठापेहीति** विचिकिच्छासल्लतो अपनेत्वा विसुं करणवसेन उट्ठापेहि ।

३२. अथस्स भगवा अत्ताधीनमेव कथंकथापमोक्खं ओघतरणमुखेन दस्सेन्तो “**नाहं**”न्ति गाथमाह । तत्थ **नाहं सहिस्सामीति** अहं न सहिस्सामि न सक्कोमि । न वायमिस्सामीति वुत्तं होति । **पमोचनायाति** पमोचेतुं । **कथंकथिन्ति** सकङ्खं । **तरेसीति** तरेय्यासि ।

निद्देसे न **ईहामीति** पयोगं न करोमि । न समीहामीति अतीव पयोगं न करोमि । **अस्सद्धे पुग्गलेति** रतनत्तये सद्धाविरहिते पुग्गले । **अच्छन्दिकेति** मग्गफलत्थं रुचिविरहिते । **कुसीतेति** समाधिविरहिते । **हीनवीरियेति** निब्बीरिये । **अप्पटिपज्जमानेति** पटिपत्तिया न पटिपज्जमाने ।

३३. एवं वुत्ते अत्तमनतरो धोतको भगवन्तं अभित्थवमानो अनुसासनिं याचन्तो “**अनुसास ब्रह्मे**”ति गाथमाह । तत्थ **ब्रह्मेति** सेट्ठवचनमेतं । तेन भगवन्तं आमन्तयमानो आह “अनुसास ब्रह्मे”ति । **विवेकधम्मन्ति** सब्बसङ्खारविवेकं निब्बानधम्मं । **अव्यापज्जमानोति** नानप्पकारकं अनापज्जमानो । **इधेव सन्तोति** इधेव समानो । **असितोति** अनिस्सितो ।

३४-७. इतो परा द्वे गाथा मेत्तगूसुत्ते वुत्तनया एव । केवलज्झि तत्थ धम्मं, इध सन्तिन्ति अयं विसेसो । ततियगाथायपि

पुब्बट्ठं तत्थ वुत्तनयमेव । अपरट्ठे सङ्गोति सज्जनट्ठानं, लग्गनन्ति वुत्तं होति । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च वुत्तसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मपज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

धोतकमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

६. उपसीवमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

३८. छट्ठे उपसीवसुत्ते — महन्तमोघन्ति महन्तं ओघं । अनिस्सितोति पुग्गलं वा धम्मं वा अनल्लीनो । नो विसहामीति न सक्कोमि । आरम्मणन्ति निस्सयं । यं निस्सितोति यं धम्मं वा पुग्गलं वा निस्सितो ।

निद्देसे कामोघन्ति अनागामिमग्गेन कामोघं । अरहत्तमग्गेन भवोघं । सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठोघं । अरहत्तमग्गेन अविज्जोघं तरेय्यं । सक्ककुला पब्बजितोति भगवतो उच्चाकुलपरिदीपनवसेन वुत्तं । आलम्बणन्ति अवत्थरित्वा ठानं । निस्सयन्ति अल्लीयनं । उपनिस्सयन्ति अपस्सयनं ।

३९. इदानीं यस्मा ब्राह्मणो आकिञ्चज्जायतनलाभी तज्ज सन्तम्पि निस्सयं न जानाति । तेनस्स भगवा तज्ज निस्सयं उत्तरिज्ज निय्यानपथं दस्सेन्तो “आकिञ्चज्ज”न्ति गाथमाह । तत्थ पेक्खमानोति तं आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिं सतो समापज्जित्वा वुट्ठहित्वा च अनिच्चादिवसेन पस्समानो । नत्थीति निस्सायाति तं “नत्थि किञ्ची”ति पवत्तं समापत्तिं आरम्मणं कत्वा । तरस्सु ओघन्ति ततो पभुति पवत्ताय विपस्सनाय यथानुरूपं चतुब्बिधम्पि ओघं तरस्सु । कथाहीति कथंकथाहि । तण्हक्खयं नत्तमहाभिपस्साति रत्तिन्दिवं निब्बानं विभूतं कत्वा पस्स । एतेनस्स दिट्ठधम्मसुखविहारं कथेसि ।

निद्देसे तज्जेव विज्जाणं अभावेतीति आकासालम्बणं कत्वा पवत्तमहग्गतविज्जाणं अभावेति अभावं गमेति । विभावेतीति विविधा अभावं गमेति । अन्तरधापेतीति अदस्सनं गमेति । नत्थि किञ्चीति पस्सतीति अन्तमसो भङ्गमत्तम्पिस्स नत्थीति पस्सति ।

४०. इदानीं “कामे पहाया”ति सुत्वा विक्खम्भनवसेन अत्तना पहीने कामे सम्पस्समानो “सब्बेसू”ति गाथमाह । तत्थ हित्वा मज्जन्ति अज्जं ततो हेट्ठा छब्बिधम्पि समापत्तिं हित्वा । सज्जाविमोक्खे परमेति सत्तसु सज्जाविमोक्खेसु उत्तमे आकिञ्चज्जायतने । तिट्ठे नु सो तत्थ अनानुयायीति सो पुग्गलो तत्थ आकिञ्चज्जायतनब्रह्मलोके अविगच्छमानो तिट्ठेय्य नूति पुच्छति ।

निद्देसे अविच्चमानोति अवियुज्जमानो । अविगच्छमानोति वियोगं अनापज्जमानो । अनन्तरधायमानोति अन्तरधानं अनापज्जमानो । अपरिहायमानोति अनन्तरा परिहानं अनापज्जमानो ।

४१-२. अथस्स भगवा सट्ठिकप्पसहस्समत्तकंयेव ठानं अनुजानन्तो चतुत्थं गाथमाह । एवं तस्स तत्थ ठानं सुत्वा इदानीस्स सस्सतुच्छेदभावं पुच्छन्तो “तिट्ठे चे”ति गाथमाह । तत्थ पूगम्पि वस्सानन्ति अनेकसङ्ख्यम्पि वस्सानं, गणनरासिन्ति अत्थो । “पूगम्पि वस्सानी”तिपि पाठो । तत्थ विभत्तिव्यत्तयेन सामिवचनस्स पच्चत्तवचनं कातब्बं, पूगन्ति

वा एतस्स बहूनीति अत्थो वत्तब्बो । “पूगानी”ति वापि पठन्ति, पुरिमपाठोयेव सब्बसुन्दरो । तत्थेव सो सीति सिया विमुत्तोति सो पुग्गलो तत्थेवाकिञ्चज्जायतने नानादुक्खेहि विमुत्तो सीतिभावप्पत्तो भवेय्य, निब्बानप्पत्तो सस्सतो हुत्वा तिट्ठेय्याति अधिप्पायो । चवेथ विज्जाणं तथाविधस्साति “उदाहु तथाविधस्स विज्जाणं अनुपादाय परिनिब्बायेय्या”ति उच्छेदं पुच्छति, “पटिसन्धिग्गहणत्थं वापि भवेय्या”ति पटिसन्धिम्पि तस्स पुच्छति ।

तस्स विज्जाणं चवेय्याति तस्स आकिञ्चज्जायतने उप्पन्नस्स विज्जाणं चुतिं पापुणेय्य । उच्छिज्जेय्याति उच्छेदं भवेय्य । विनस्सेय्याति विनासं पापुणेय्य । न भवेय्याति अभावं गमेय्य । उपपन्नस्साति पटिसन्धिवसेन उपपन्नस्स ।

४३. अथस्स भगवा उच्छेदसस्सतं अनुपगम्म तत्थुपपन्नस्स अरियसावकस्स अनुपादाय परिनिब्बानं दस्सेन्तो “अच्ची यथा”ति गाथमाह । तत्थ अत्थं पलेतीति अत्थं गच्छति । न उपेति सङ्गन्ति “असुकं नाम दिसं गतो”ति वोहारं न गच्छति । एवं मुनी नामकाया विमुत्तोति एवं तत्थ उप्पन्नो सेक्खमुनि पकतिया पुब्बेव रूपकाया विमुत्तो, तत्थ चतुत्थमगं निब्बत्तेत्वा धम्मकायस्स परिज्जातत्ता पुन नामकायापि विमुत्तो उभतोभागविमुत्तो खीणासवो हुत्वा अनुपादानिब्बानसङ्घातं अत्थं पलेति न उपेति सङ्गं “खत्तियो वा ब्राह्मणो वा”ति एवमादिकं ।

निद्देसे खित्ताति चलिता । उक्खित्ताति अतिचलिता । नुन्नाति पप्फोटिया । पणुन्नाति दूरीकता । खम्भिताति पटिक्कमापिता । विक्खम्भिताति न सन्तिके कता ।

४४. इदानी “अत्थं पलेती”ति सुत्वा तस्स योनिसो अत्थमसल्लक्खन्तो “अत्थङ्गतो सो”ति गाथमाह । तस्सत्थो — सो अत्थङ्गतो उदाहु नत्थि, उदाहु वे सस्सतिया सस्सतभावेन अरोगो अविपरिणामधम्मो सोति एवं तं मे मुनी साधु ब्याकरोहि । किंकारणा? तथा हि ते विदितो एस धम्मोति ।

निद्देसे निरुद्धोति निरोधं पत्तो । उच्छिन्नोति उच्छिन्नसन्तानो । विनट्ठोति विनासं पत्तो ।

४५. अथस्स भगवा तथा अवत्तब्बतं दस्सेन्तो “अत्थङ्गतस्सा”ति गाथमाह । तत्थ अत्थङ्गतस्साति अनुपादापरिनिब्बुतस्स । न पमाणमत्थीति रूपादिपमाणं नत्थि । येन नं वज्जुन्ति येन रागादिना नं वदेय्युं । सब्बेसु धम्मेसूति सब्बेसु खन्धादिधम्मेसु ।

निद्देसे अधिवचनानि चाति सिरिवड्ढको धनवड्ढकोतिआदयो हि वचनमत्तंयेव अधिकारं कत्वा पवत्ता अधिवचना नाम । अधिवचनानं पथा अधिवचनपथा नाम । “अभिसङ्खरोन्तीति खो, भिक्खवे, तस्मा सङ्घारा”ति (सं० नि० ३.७९) एवं निद्धारित्वा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अभिलापा निरुत्ति नाम । निरुत्तीनं पथा निरुत्तिपथा नाम । “तक्को वितक्को सङ्कप्पो”ति (ध० सं० ७) एवं तेन तेन पकारेण पज्जापनतो पज्जत्ति नाम । पज्जत्तीनं पथा पज्जत्तिपथा (ध० सं० अट्ठ० १०१-१०८) नाम । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च वुत्तसदिसोव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

उपसीवमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

७. नन्दमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

४६. सत्तमे नन्दसुत्ते — पठमगाथायत्थो — लोके खत्तियादयोजना आजीवकनिगण्ठादिके सन्धाय “सन्ति लोके मुनयो”ति वदन्ति । तयिदं कथंसूति किं नु खो ते समापत्तिजाणादिना जाणेन उपपन्नत्ता जाणूपपन्नं मुनि नो वदन्ति, एवंविधं नु वदन्ति, उदाहु वे नानप्पकारकेन लूखजीवितसङ्घातेन जीवितेनूपपन्नन्ति ।

निद्देसे अट्टसमापत्तिजाणेन वाति पठमज्झानादिअट्टसमापत्तिसम्पयुत्तजाणेन वा । पञ्चाभिज्जाजाणेन वाति पुब्बेनिवासादिजाननजाणेन वा ।

४७. अथस्स भगवा तदुभयम्पि पटिक्खिपित्वा मुनिं दस्सेन्तो “न दिट्ठिया”ति गाथमाह ।

४८. इदानि “दिट्ठादीहि सुद्धी”ति वदन्तानं वादे कङ्खापहानत्थं “ये केचिमे”ति पुच्छति । तत्थ अनेकरूपेणाति कोतूहलमङ्गलादिनापि । तत्थ यत्ता चरन्ताति तत्थ सक्कायदिट्ठिया गुत्ता विहरन्ता ।

४९. अथस्स तथा सुद्धिअभावं दीपेन्तो भगवा चतुत्थं गाथमाह ।

५०. एवं “नातरिंसू”ति सुत्वा इदानि यो अतरि, तं सोतुकामो “ये केचिमे”ति पुच्छति । अथस्स भगवा ओघतिण्णमुखेन जातिजरातिण्णे दस्सेन्तो छट्ठं गाथमाह ।

५१. तत्थ निवुत्ताति ओवुटा परियोनद्धा । ये सीधाति ये सु इध, एत्थ च सु-इति निपातमत्तं । तण्हं परिज्जायाति तीहि परिज्जाहि तण्हं परिजानित्वा । सेसं सब्बत्थ पुब्बे वुत्तनयत्ता पाकटमेव ।

५२. एवं भगवा अरहत्तनिकूटेनेव देसनं निट्ठापेसि, देसनापरियोसाने पन नन्दो भगवतो भासितं अभिनन्दमानो एताभिनन्दामीति गाथमाह । इधापि च पुब्बे वुत्तसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्टकथाय

नन्दमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

८. हेमकमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

५३. अट्टमे हेमकसुत्ते — ये मे पुब्बे वियाकंसूति ये बावरिआदयो पुब्बे मय्हं सकं लद्धिं वियाकंसु । हुंरं गोतमसासनाति गोतमसासनतो पुब्बतरं । सब्बं तं तक्कवड्डनन्ति सब्बं तं कामवितक्कादिवड्डनं ।

ये चज्जे तस्स आचरियाति ये च अज्जे तस्स बावरियस्स आचारे सिक्खापका आचरिया । ते सकं दिट्ठिन्ति ते आचरिया अत्तनो दिट्ठिं । सकं खन्तिन्ति अत्तनो खमनं । सकं रुचिन्ति अत्तनो रोचनं । वितक्कवड्डनन्ति कामवितक्कादिवितक्कानं उप्पादनं पुनप्पुनं पवत्तनं । सङ्कप्पवड्डनन्ति कामसङ्कप्पादीनं वड्डनं । इमानि द्वे पदानि सब्बसङ्गाहिकवसेन वुत्तानि । इदानि कामवितक्कादिके सरूपतो दस्सेतुं “कामवितक्कवड्डनं”न्तिआदिना नयेन नववितक्के दस्सेसि ।

५४. तण्हानिग्घातनन्ति तण्हाविनासनं ।

५५-६. अथस्स भगवा तं धम्मं आचिक्खन्तो “इधा”ति गाथाद्वयमाह । तत्थ एतदञ्जाय ये सताति एतं निब्बानं पदमच्चुतं “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा”तिआदिना (ध० प० २७७; थेरगा० ६७६; कथा० ७५३) नयेन विपस्सन्ता अनुपुब्बेन जानित्वा ये कायानुपस्सनासतिआदीहि सता । दिट्ठधम्माभिनिब्बुताति विदितधम्मत्ता दिट्ठधम्मा च रागादिनिब्बानेन च अभिनिब्बुता । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पुब्बसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

हेमकमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

९. तोदेय्यमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

५७. नवमे तोदेय्यसुत्ते — विमोक्खो तस्स कीदिसोति तस्स कीदिसो विमोक्खो इच्छितब्बोति पुच्छति ।

५८. इदानिस्स अज्जविमोक्खाभावं दस्सेन्तो भगवा दुतियं गाथमाह । तत्थ विमोक्खो तस्स नापरोति तस्स अज्जो विमोक्खो नत्थि ।

५९. एवं “तण्हकखयो एव विमोक्खो”ति वुत्तेपि तमत्यं असल्लक्खेन्तो “निराससो सो उद आससानो”ति पुन पुच्छति । तत्थ उद पज्जकप्पीति उदाहु समापत्तिजाणादिना जाणेन तण्हाकप्पं वा दिट्ठिकप्पं वा कप्पयति ।

६०. अथस्स भगवा तं आचिक्खन्तो चतुत्थं गाथमाह । तत्थ कामभवेति कामे च भवे च ।

रूपे नासीसतीति चतुसमुट्ठानिके रूपारम्भणे छन्दरागवसेन न पत्थेति । सद्धादीसुपि एसेव नयो । पलिबोधट्ठेन रागो एव किञ्चनं रागकिञ्चनं मदनट्ठेन वा । दोसकिञ्चनादीसुपि एसेव नयो । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पुब्बसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

तोदेय्यमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१०. कप्पमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

६१. दसमे कप्पसुत्तनिद्देसे — मज्झे सरस्मिन्ति पुरिमपच्छिमकोटिपज्जाणाभावतो मज्झभूते संसारेति वुत्तं होति । तिट्ठन्ति तिट्ठमानानं । यथायिदं नापरं सियाति यथा इदं दुक्खं पुन न भवेय्य ।

आगमनन्ति पुब्बन्ततो इधागमनं । गमनन्ति इतो परलोकगमनं । गमनागमनन्ति तदुभयवसेन वुत्तं । कालन्ति

मरणकालं । गतीति निब्बत्ति । भवाभवोति भवतो भवो । चुति चाति भवतो चवनञ्च । उपपत्ति चाति चुतस्स उपपत्ति च । निब्बत्ति चाति पातुभावो च । भेदो चाति खन्धभेदो च । जाति चाति जननञ्च । जरा चाति हानि च । मरणञ्चाति जीवितन्द्रियस्स चागो च । पुरिमापि कोटि न पञ्जायतीति पुब्बापि कोटि नत्थि न संविज्जति । तथा पच्छिमापि कोटि ।

एतका जातियोति एतपरमा जातियो । वट्टं वत्तीति संसारपवत्ति । ततो परं न वत्ततीति ततो उद्धं नप्पवत्तति । हेवं नत्थीति एवं नत्थि न संविज्जति । हि-इति निपातो । अनमतगोयन्ति अयं संसारो अविदितगो ।

अविज्जानीवरणानन्ति अविज्जाय आवरितानं । तण्हासंयोजनानन्ति कामरागसङ्घाततण्हाबन्धनबद्धानं । सन्धावतन्ति कामधातुया पुनप्पुनं धावन्तानं । संसरतन्ति रूपारूपधातुया संसरन्तानं । दुक्खं पच्चनुभूतन्ति कायिकचेतसिकदुक्खं अनुभूतं विन्दितं । तिब्बन्ति बहलं । ब्यसनन्ति अवट्ठि विनासो । कटसी वट्ठिताति सुसानवट्ठितं । अलमेवाति युत्तमेव । सब्बसङ्खारेसूति तेभूमकसङ्खारेसु । निब्बिन्दितुन्ति उक्कण्ठितुं । विरज्जितुन्ति विरागं उप्पादेतुं । विमुच्चितुन्ति मोचेतुं । वट्टं वत्तिस्सतीति संसारपवत्तं तेभूमकवट्टं अनागते पवत्तिस्सति । ततो परं न वत्तिस्सतीति ततो उद्धं अनागते संसारपवत्तं नप्पवत्तिस्सति । जातिभयेति जातिं पटिच्च उप्पज्जनकभये । जराभयादीसुपि एसेव नयो ।

६२-३. अथस्स भगवा तमत्थं ब्याकरोन्तो उपरूपरिगाथायो अभासि । दुतियगाथा वुत्तत्थायेव । ततियगाथाय अकिञ्चनन्ति किञ्चनपटिपक्खं । अनादानन्ति आदानपटिपक्खं, किञ्चनादानवूपसमन्ति वुत्तं होति । अनापरन्ति अपरपटिभागदीपविरहितं, सेट्ठन्ति वुत्तं होति ।

६४. चतुत्थगाथाय न ते मारस्स पद्धगूति ते मारस्स पद्धचरा परिचारिका सिस्सा न होन्ति ।

महाजनं पासे नियोजेत्वा मारेतीति मारो । अकुसलकम्मे नियुत्तत्ता कण्हो । छसु देवलोकेसु अधिपत्तिता अधिपति । अकुसलानं धम्मानं अन्तं गतत्ता अन्तगू । पापजनं न मुञ्चतीति नमुचि । सतिविप्पवासप्पमत्तपुग्गलानं जातकोति पमत्तबन्धु । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पुब्बसदिसोव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

कप्पमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

११. जतुकण्णिमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

६५. एकादसमे जतुकण्णिसुत्ते — सुत्वानहं वीर अकामकामिन्ति अहं “इतिपि सो भगवा”तिआदिना (पारा० १; दी० नि० १.१५७, २५५, ३०१; अ० नि० ६.१०; सं० नि० ५.९९७) नयेन वीर कामानं अकामनतो अकामकामिं बुद्धं सुत्वा । अकाममागमन्ति निक्कामं भगवन्तं पुच्छितुं आगतोम्हि । सहजनेत्ताति सहजातसब्बज्जुतज्जाणचक्खु । यथातच्छन्ति यथातथं । ब्रूहि मेति पुन याचन्तो भणति । याचन्तो हि सहस्सक्खत्तुम्पि भणेय्य, को पन वादो द्विक्खत्तुं ।

इतिपि सो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धोति इमेसं पदानं अत्थो हेट्ठा वुत्तोव । विज्जाहि पन चरणेन च सम्पन्नत्ता विज्जाचरणसम्पन्नो । तत्थ विज्जाति तिस्सोपि विज्जा अट्ठपि विज्जा । तिस्सो विज्जा भयभेरवसुत्ते (म० नि० १.३४ आदयो) वुत्तनयेन वेदितब्बा, अट्ठ अम्बट्ठसुत्ते (दी० नि० १.२५४ आदयो) । तत्थ हि विपस्सनाजाणेन मनोमयिद्धिया च सह छ अभिज्जा परिग्गहेत्वा अट्ठ विज्जा वुत्ता । चरणन्ति सीलसंवरो इन्द्रियेसु गुत्तद्वारता भोजने मत्तञ्जुता जागरियानुयोगो सत्त सद्धम्मा चत्तारि रूपावचरज्झानानीति इमे पन्नरस धम्मा वेदितब्बा । इमेयेव हि पन्नरस धम्मा यस्मा एतेहि चरति अरियसावको गच्छति अमतं दिसं, तस्मा “चरण”न्ति वुत्ता । यथाह — “इध, महानाम, अरियसावको सीलवा होती”ति (म० नि० २.२४) सब्बं मज्झिमपण्णासके वुत्तनयेन वेदितब्बं । भगवा इमाहि विज्जाहि इमिना च चरणेन समन्नागतो, तेन वुच्चति विज्जाचरणसम्पन्नोति । तत्थ विज्जासम्पदा भगवतो सब्बञ्जुतं पूरेत्वा ठिता, चरणसम्पदा महाकारुणिकतं । सो सब्बञ्जुताय सब्बसत्तानं अत्थानत्थं जत्वा महाकारुणिकताय अनत्थं परिवज्जेत्वा अत्थे नियोजेति, यथा तं विज्जाचरणसम्पन्नो । तेनस्स सावका सुप्पटिपन्ना होन्ति, नो दुप्पटिपन्ना, विज्जाचरणविपन्नानज्झि सावका अत्तन्तपादयो विय (पारा० अट्ठ० १.१) ।

सोभनगमनत्ता सुन्दरं ठानं गतत्ता सम्मा गतत्ता सम्मा च गदत्ता सुगतो । गमनम्पि हि गतन्ति वुच्चति । तज्ज भगवतो सोभनं परिसुद्धमनवज्जं । किं पन तन्ति? अरियमग्गो । तेन हेस गमनेन खेमं दिसं असज्जमानो गतोति सोभनगमनत्ता सुगतो । सुन्दरज्जेस ठानं गतो अमतं निब्बानन्ति सुन्दरं ठानं गतत्तापि सुगतो । सम्मा च गतो तेन तेन मग्गेन पहीने किलेसे पुन अपच्चागच्छन्तो । वुत्तज्जेतं —

“सोतापत्तिमग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छतीति सुगतो... पे०...
अरहत्तमग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छतीति सुगतो”ति (महानि० ३८;
चूळनि० मेत्तगूमाणवपुच्छानिद्देस २७) ।

सम्मा वा गतो दीपङ्करपादमूलतो पभुति याव बोधिमण्डा ताव समतिसपारमीपूरिकाय सम्मा पटिपत्तिया सब्बलोकस्स हितसुखमेव करोन्तो सस्सतं उच्छेदं कामसुखं अत्तकिलमथन्ति इमे च अन्ते अनुपगच्छन्तो गतोति सम्मा गतत्तापि सुगतो । सम्मा चेस गदति युत्तट्ठानेसु युत्तमेव वाचं भासतीति सम्मा गदत्तापि सुगतो ।

तत्रिदं साधकसुत्तं —

“यं तथागतो वाचं जानाति अभूतं अतच्छं अनत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, न तं तथागतो वाचं भासति । यम्पि तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अनत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, तम्पि तथागतो वाचं न भासति । यज्ज खो तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, तत्र कालञ्जू तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाया । यं तथागतो वाचं जानाति अभूतं अतच्छं अनत्थसंहितं । सा च परेसं पिया मनापा, न तं तथागतो वाचं भासति । यम्पि तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अनत्थसंहितं, सा च परेसं पिया मनापा, तम्पि तथागतो वाचं न भासति । यज्ज खो तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अत्थसंहितं, सा च परेसं पिया मनापा, तत्र कालञ्जू तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाया”ति (म० नि० २.८६) ।

एवं सम्मा गदत्तापि सुगतोति वेदितब्बो ।

सब्बथा विदितलोकत्ता पन लोकविदू। सो हि भगवा सभावतो समुदयतो निरोधतो निरोधूपायतोति सब्बथा लोकं अवेदि अज्जासि पटिविज्झि। यथाह —

“यत्थ खो, आवुसो, न जायति न जीयति न मीयति न चवति न उपपज्जति, नाहं तं गमनेन लोकस्स अन्तं जातेय्यं दट्ठेय्यं पत्तेय्यन्ति वदामि। न चाहं, आवुसो, अप्पत्ताव लोकस्स अन्तं दुक्खस्स अन्तकिरियं वदामि। अपि चाहं, आवुसो, इमस्मिंयेव ब्याममत्ते कळेवरे ससज्जिहि समनके लोकञ्च पज्जपेमि लोकसमुदयञ्च लोकनिरोधञ्च लोकनिरोधगामिनिञ्च पटिपदं (सं० नि० १.१०७; अ० नि० ४.४५)।

“गमनेन न पत्तब्बो, लोकस्सन्तो कुदाचनं।
न च अप्पत्ता लोकन्तं, दुक्खा अत्थि पमोचनं॥

“तस्मा हवे लोकविदू सुमेधो, लोकन्तगू वुसितब्रह्मचरियो।
लोकस्स अन्तं समितावि जत्वा, नासीसती लोकमिमं परज्जा”ति॥ (सं० नि० १.१०७; अ० नि० ४.४५)।

अपि च — तयो लोका सङ्खारलोको सत्तलोको ओकासलोकोति। तत्थ “एको लोको सब्बे सत्ता आहारट्ठितिका”ति (पटि० म० १.११२) आगतट्ठाने सङ्खारलोको वेदितब्बो। “सस्सतो लोकोति वा असस्सतो लोकोति वा”ति (दी० नि० १.४२१; म० नि० १.२६९; सं० नि० ४.४१६; विभ० ९३७) आगतट्ठाने सत्तलोको।

“यावता चन्दिमसूरिया परिहरन्ति, दिसा भन्ति विरोचमाना।
ताव सहस्सथा लोको, एत्थ ते वत्तती वसो”ति॥ (म० नि० १.५०३) —

आगतट्ठाने ओकासलोको। तम्पि भगवा सब्बथा अवेदि। तथा हिस्स “एको लोको सब्बे सत्ता आहारट्ठितिका। द्वे लोका नामञ्च रूपञ्च। तयो लोका तिस्सो वेदना। चत्तारो लोका चत्तारो आहारा। पञ्च लोका पञ्चुपादानक्खन्धा। छ लोका छ अज्झत्तिकानि आयतनानि। सत्त लोका सत्त विज्जाणट्ठितियो। अट्ठ लोका अट्ठ लोकधम्मा। नव लोका नव सत्तावासा। दस लोका दसायतनानि। द्वादस लोका द्वादसायतनानि। अट्ठारसलोका अट्ठारस धातुयो”ति (पटि० म० १.११२) अयं सङ्खारलोकोपि सब्बथा विदितो।

यस्मा पनेस सब्बेसम्पि सत्तानं आसयं जानाति, अनुसयं जानाति, चरितं जानाति, अधिमुत्तिं जानाति, अप्परजक्खे महारजक्खे तिक्खिन्द्रिये मुदिन्द्रिये, स्वाकारे द्वाकारे, सुविज्जापये दुविज्जापये, भब्बे अभब्बे सत्ते जानाति। तस्मास्स सत्तलोकोपि सब्बथा विदितो। यथा च सत्तलोको, एवं ओकासलोकोपि। तथा हेस एकं चक्कवाळं आयामतो च वित्थारतो च योजनानं द्वादस सतसहस्सानि चतुत्तिस सतानि च पज्जासञ्च योजनानि। परिक्खेपतो —

सब्बं सतसहस्सानि, छत्तिस परिमण्डलं।
दस चेव सहस्सानि, अट्ठुट्ठानि सतानि च॥

तत्थ —

दुवे सतसहस्सानि, चत्तारि नहुतानि च।

एत्तकं बहलत्तेन, सङ्घातायं वसुन्धरा ॥

तस्सायेव सन्धारकं —

चत्तारि सतसहस्सानि, अट्ठेव नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन, जलं वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सापि सन्धारको —

नव सतसहस्सानि, मालुतो नभमुग्गतो ।

सट्ठि चेव सहस्सानि, एसा लोकस्स सण्ठिती ॥

एवं सण्ठिते चेत्य योजनां —

चतुरासीति सहस्सानि, अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।

अच्चुग्गतो तावदेव, सिनेरु पब्बतुत्तमो ॥

ततो उपडुपड्डेन, पमाणेन यथाक्कमं ।

अज्झोगाळ्हुग्गता दिब्बा, नानारतनचित्तिता ॥

युगन्धरो ईसधरो, करवीको सुदस्सनो ।

नेमिन्धरो विनतको, अस्सकण्णो गिरि ब्रहा ॥

एते सत्त महासेला, सिनेरुस्स समन्ततो ।

महाराजानमावासा, देवयक्खनिसेविता ॥

योजनानं सतानुच्चो, हिमवा पञ्च पब्बतो ।

योजनानं सहस्सानि, तीणि आयतवित्थतो ॥

चतुरासीतिसहस्सेहि, कूटेहि पटिमण्डितो ।

तिपञ्चयोजनक्खन्ध-परिक्खेपा नगव्हाया ॥

पञ्जासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।

सतयोजनवित्थिण्णा, तावदेव च उग्गता ।

जम्बू यस्सानुभावेन, जम्बुदीपो पकासितो ॥ (विसुद्धि० १.१३७; ध० स० अट्ठ० ५८४) ।

यञ्चेतं जम्बुया पमाणं, एतदेव असुरानं चित्तपाटलिया, गरुळानं सिम्बलिरुक्खस्स, अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरूसु कप्परुक्खस्स, पुब्बविदेहे सिरीसस्स, तावतिंसेसु पारिच्छत्तकस्साति । तेनाहु पोराणा —

“पाटली सिम्बली जम्बू, देवानं पारिच्छत्तको ।
कदम्बो कप्परुक्खो च, सिरीसेन भवति सत्तमं ॥

“द्वे असीति सहस्सानि, अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।
अच्चुग्गतो तावदेव, चक्कवाळसिलुच्चयो ।
परिक्खिपित्वा तं सब्बं, लोकधातुमयं ठितो”ति ॥ (विसुद्धिं १.१३७; ध० स० अट्ठ० ५८४) ।

तत्थ चन्दमण्डलं एकूनपज्जासयोजनं, सूरियमण्डलं पज्जासयोजनं, तावतिसभवनं दससहस्सयोजनं, तथा असुरभवनं अवीचिमहानिरयो जम्बुदीपो च । अपरगोयानं सत्तसहस्सयोजनं । तथा पुब्बविदेहो । उत्तरकुरु अट्ठसहस्सयोजनो । एकमेको चेत्थ महादीपो पञ्चसतपञ्चसतपरित्तिदीपपरिवारो । तं सब्बम्पि एकं चक्कवाळं एका लोकधातु । तदन्तरेसु लोकन्तरिकनिरया । एवं अनन्तानि चक्कवाळानि अनन्ता लोकधातुयो भगवा अनन्तेन बुद्धजाणेन अवेदि अज्जासि पटिविज्झि । एवमस्स ओकासलोकोपि सब्बथा विदितो । एवम्पि **सब्बथा विदितलोकता लोकविदू** ।

अत्तनो पन गुणेहि विसिद्धतरस्स कस्सचि अभावतो नत्थि एतस्स उत्तरोति **अनुत्तरो** । तथा हेस सीलगुणेनपि सब्बं लोकं अभिभवति समाधि...पे०... पज्जा... विमुत्ति... विमुत्तिजाणदस्सनगुणेनपि । सीलगुणेनपि असमो असमसमो अप्पटिमो अप्पटिभागो अप्पटिपुग्गलो...पे०... विमुत्तिजाणदस्सनगुणेनपि । यथाह — “न खो पनाहं पस्सामि सदेवके लोके...पे०... सदेवमनुस्साय अत्तना सीलसम्पन्नतर”न्ति (सं० नि० १.१७३; अ० नि० ४.२१) वित्थारो ।

एवं अगगपसादसुत्तादीनि (अ० नि० ४.३४; इतिवु० ९०) “न मे आचरियो अत्थी”तिआदिका (म० नि० १.२८५; महाव० ११; कथा० ४०५; मि० प० ४.५.११) गाथायो च वित्थारेतब्बा ।

पुरिसदम्मे सारेतीति **पुरिसदम्मसारथि**, दमेति विनेतीति वुत्तं होति । तत्थ **पुरिसदम्मा**ति अदन्ता दमेतुं युत्ता तिरच्छानपुरिसापि मनुस्सपुरिसापि अमनुस्सपुरिसापि । तथा हि भगवता तिरच्छानपुरिसापि अपलालो नागराजा चूळोदरो महोदरो अगिसिखो धूमसिखो अरवाळो नागराजा धनपालको हत्थीति एवमादयो दमिता निब्बिसा कता, सरणेषु च सीलेसु च पतिट्ठापिता । मनुस्सपुरिसापि सच्चकनिगण्ठपुत्तअम्बट्टमाणवपोक्खरसातिसोणदन्तकूटदन्तादयो । अमनुस्सपुरिसापि आळवकसूचिलोमखरलोमयक्खसक्कदेवराजादयो दमिता विनीता विचित्रेहि विनयनूपायेहि । “अहं खो केसि पुरिसदम्मे सण्हेनपि विनेमि, फरुसेनपि विनेमि, सण्हफरुसेनपि विनेमी”ति (अ० नि० ४.१११) इदञ्चेत्थ सुत्तं वित्थारेतब्बं । अपि च भगवा विसुद्धसीलादीनं पठमज्झानादीनि सोतापन्नादीनञ्च उत्तरिमग्गपटिपदं आचिक्खन्तो दन्तेपि दमेतियेव ।

अथ वा **अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी**ति एकमेविदं अत्थपदं । भगवा हि तथा पुरिसदम्मे सारेति, यथा एकपल्लङ्केनेव निसिन्ना अट्ठ दिसा असज्जमाना धावन्ति । तस्मा “अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी”ति वुच्चति । “हत्थिदमकेन, भिक्खवे, हत्थि दम्मो सारितो एकंयेव दिसं धावती”ति इदञ्चेत्थ सुत्तं (म० नि० ३.३१२) वित्थारेतब्बं ।

वीरियवाति अरियमग्गेन सब्बपापकेहि विरतो । **पहू**ति पभू । **विसवी**ति परसन्ताने वीरियुप्पादको । **अलमत्तो**ति समत्थचित्तो ।

विरतोति अरियमग्गेन विरतत्ता आयतिं अप्पटिसन्धिको । सव्वपापकेहि निरयदुक्खं अतिच्चाति आयतिं अप्पटिसन्धिताय निरयदुक्खं अतिच्च ठितो । वीरियवासोति वीरियनिकेतो । सो वीरियवाति सो खीणासवो “वीरियवा”ति वत्तव्वतं अरहति । पधानवा वीरो तादीति इमानि पनस्स थुतिवचनानि । सो हि पधानवा मग्गज्झानपधानेन, वीरो किलेसारिविद्धंसनसमत्थताय, तादि निव्विकारताय पवुच्चते तथत्ताति तथारूपो “वीरियवा”ति पवुच्चति ।

ते कामकामिनोति एते रूपादिवत्थुकामे इच्छन्ता । रागरागिनोति रागेन रज्जिता । सज्जासज्जिनोति रागसज्जाय सज्जिनो । न कामे कामेतीति रूपादिवत्थुकामे न पत्थेति । अकामोति कामेहि विरहितो । निक्कामोति निक्कन्तकामो ।

सव्वज्जुतज्जाणन्ति तियद्धगतं सव्वनेय्यपथं जानातीति सव्वज्जू, तस्स भावो सव्वज्जुता, सव्वज्जुता एव जाणं सव्वज्जुतज्जाणं, सव्वज्जुतज्जाणसङ्घातं नेत्तज्ज वासनाय सह किलेसे पराजेत्वा जितत्ता जिनभावो च अपुव्वं अचरिमं अपुरे अपच्छा एकस्मिं खणे एकस्मिं काले उप्पन्नो पुव्वन्ततो उद्धं पन्नोति उप्पन्नो ।

६६. तेजी तेजसाति तेजेन समन्नागतो तेजसा अभिभुय्य । यमहं विजज्जं जातिजराय इध विप्पहानन्ति यं अहं जातिजराय पहानभूतं धम्मं इधेव जानेय्यं ।

जगतीति पथवी । सव्वं आकासगतन्ति सकलं आकासे पवत्तं पत्थटं । तमगतन्ति तममेव तमगतं अन्धकारं यथा गूथगतं मुत्तगतन्ति । अभिविहच्चाति नासेत्वा । अन्धकारं विधमित्वाति चक्खुविज्जाणुप्पत्तिनिवारकं अन्धकारं पलापेत्वा । आलोकं दस्सयित्वाति सूरियालोकं दस्सयित्वा । आकासेति अजटाकासे । अन्तलिकखेति अन्तरधातुसमत्थतुच्छोकासे । गगनपथेति देवतानं गमनमग्गे गच्छति । सव्वं अभिसङ्खारसमुदयन्ति सकलं कम्मं समुदयं उप्पादं, तण्हन्ति अत्थो । किलेसतमं अविज्जन्धकारं विधमित्वाति किलेसतमसङ्घातं अज्जाणं अविज्जन्धकारं नीहरित्वा नासेत्वा । जाणालोकं पज्वालोकं दस्सयित्वा । वत्थुकामे परिजानित्वाति रूपादिवत्थुकामे जाततीरणपरिज्जाय जानित्वा । किलेसकामे पहायाति उपतापनसङ्घाते किलेसकामे पहानपरिज्जाय पजहित्वा ।

६७. अथस्स भगवा तं धम्मं आचिक्खन्तो उपरूपरिगाथायो अभासि । तत्थ नेक्खम्मं ददु खेमतोति निव्वानज्ज निव्वानगामिनिज्ज पटिपदं “खेम”न्ति दिस्वा । उग्गहितन्ति तण्हावसेन दिट्ठिवसेन गहितं । निरत्तं वाति निरस्सितव्वं वा, मुज्जितव्वन्ति वुत्तं होति । मा ते विज्जित्थाति मा ते अहोसि । किज्जनन्ति रागादिकिज्जनं, तम्पि ते मा विज्जित्थ ।

मुज्जितव्वन्ति मुज्जित्वा न पुन गहेतव्वं । विजहितव्वन्ति चजितव्वं । विनोदेतव्वन्ति खिपितव्वं । व्यन्तीकातव्वन्ति विगतन्तं कातव्वं । अनभावं गमेतव्वन्ति अनु अनु अभावं गमेतव्वं ।

६८-९. पुव्वेति अतीते सङ्खारे आरब्ध उप्पन्नकिलेसा । ब्राह्मणाति भगवा जतुकणिं आलपति । सेसं सव्वत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पुव्वसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मपज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्टकथाय

जतुकणिमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

१२. भद्रावुधमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

७०. द्वादसमे भद्रावुधसुत्ते — ओकञ्जहन्ति आलयं जहं । तण्हच्छिदन्ति तण्हाकायच्छिदं । अनेजन्ति लोकधम्मेसु निक्कम्पं । नन्दिञ्जहन्ति अनागतरूपादिपत्थनाजहं । एका एव हि सा तण्हा, थुतिवसेन इध नानप्पकारतो वुत्ता । कप्पञ्जहन्ति दुविधं कप्पजहं । अभियाचेति अतिविय याचामि । सुत्वान नागस्स अपनमिस्सन्ति इतोति नागस्स तव भगवतो वचनं सुत्वा इतो पासाणकचेतियतो बहुजना पक्कमिस्सन्तीति अधिप्पायो ।

ये उपयुपादानाति तण्हादिट्ठीहि उपगन्त्वा गहिता । चेतसो अधिट्ठानाति चित्ते पतिट्ठिता । अभिनिवेसानुसयाति पतिट्ठित्वा आगन्त्वा सयिता ।

७१. जनपदेहि सङ्गताति अङ्गादीहि जनपदेहि इध समागता । वियाकरोहीति धम्मं देसेहि ।

सङ्गताति एते खत्तियादयो एकीभूता । समागताति वुत्तप्पकारेहि जनपदेहि आगता । समोहिताति रासीभूता । सन्निपतिताति अधियोगा ।

७२. अथस्स आसयानुलोमेन धम्मं देसेन्तो भगवा उपरूपरिगाथायो अभसि । तत्थ आदानतण्हन्ति रूपादीनं आदायिकं गहणतण्हं, तण्हुपादानन्ति वुत्तं होति । यं यज्झि लोकस्मिमुपादियन्तीति एतेसु उद्वादिभेदेसु यं यं गण्हन्ति । तेनेव मारो अन्वेति जन्तुन्ति तेनेव उपादानपच्चयनिब्बत्तकम्माभिसङ्खारनिब्बत्तवसेन पटिसन्धिकखन्धमारो तं सत्तं अनुगच्छति ।

७३. तस्मा पजानन्ति तस्मा एतमादीनवं अनिच्चादिवसेन वा सङ्खारे पजानन्तो । आदानसत्ते इति पेक्खमानो, पजं इमं मच्चुधेय्ये विसत्तन्ति आदातब्बट्ठेन आदानेसु रूपादीसु सत्ते सब्बलोके इमं पजं मच्चुधेय्ये लग्गं पेक्खमानो, आदानसत्ते वा आदानाभिनिविट्ठे पुग्गले आदानसङ्गहेतुञ्च इमं पजं मच्चुधेय्ये लग्गं ततो वीतिक्कमितुं असमत्थं इति पेक्खमानो किञ्चनं सब्बलोके न उपादियेथाति । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पुब्बसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

भद्रावुधसुत्तनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

१३. उदयमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

७४. तेरसमे उदयसुत्ते — अज्जाविमोक्खन्ति पज्जानुभावनिज्झानं तं विमोक्खं पुच्छति ।

पठमेनपि ज्ञानेन ज्ञायीति वितक्कविचारपीतिसुखचित्तेकग्गतासम्पयुत्तेन पञ्चङ्गिकेन पठमज्झानेन ज्ञायतीति ज्ञायी । दुत्तियेनाति पीतिसुखचित्तेकग्गतासम्पयुत्तेन । तत्तियेनाति सुखचित्तेकग्गतासम्पयुत्तेन । चतुत्थेनाति

उपेक्खाचित्तेकगतासम्पयुत्तेन । **सवितक्कसविचारेनपि** ज्ञानेन ज्ञायीति चतुक्कनयपञ्चकनयेसु पठमज्ज्ञानेन सवितक्कसविचारेनपि ज्ञानेन ज्ञायतीति ज्ञायी । **अवितक्कविचारमत्तेनाति** पञ्चकनये दुतियेन ज्ञानेन । **अवितक्कअविचारेनाति** दुतियततियादिअवसेसज्ञानेन । **सप्पीतिकेनाति** पीतिसम्पयुत्तेन दुकतिकज्ञानेन । **निप्पीतिकेनाति** पीतिविरहितेन तदवसेसज्ञानेन । **सातसहगतेनाति** सुखसहगतेन तिकचतुक्कज्ञानेन । **उपेक्खासहगतेनाति** चतुक्कपञ्चकेन । **सुज्जतेनपीति** सुज्जतविमोक्खसम्पयुत्तेन । **अनिमित्तेनपीति** अनिच्चनिमित्तं धुवनिमित्तं अनिमित्तञ्च उग्घाटेत्वा पटिलद्धेन अनिमित्तेनपि ज्ञानेन ज्ञायतीति ज्ञायी । **अप्पणिहितेनपीति** मग्गागमनवसेन पणिधिं सोधेत्वा परियादियित्वा फलसमापत्तिवसेन अप्पणिहितेनपि । **लोकियेनपीति** लोकियेन पठमदुतियततियचतुत्थेन ।

लोक्त्तरेनपीति तेनेव लोक्त्तरसम्पयुत्तेन । **ज्ञानरतोति** ज्ञानेसु अभिरतो । **एकत्तमनुयुत्तोति** एकत्तं एकीभावं अनुयुत्तो पयुत्तो । **सदत्थगरुकोति** सकत्थगरुको, **क-**कारस्सायं **द-**कारो कतो । सदत्थोति च अरहत्तं वेदितब्बं । तज्झि अत्तूपनिबद्धेन अत्तानं अविजहनद्धेन अत्तनो परमत्थद्धेन च अत्तनो अत्थत्ता सकत्थोति वुच्चति । फलसमापत्तिसमापज्जनवसेन सकत्थगरुको, “निब्बानगरुको”ति एके । **अरजोति** निक्किलेसो । **विरजोति** विगतकिलेसो । **निरजोति** अपनीतकिलेसो, “वितरजो”तिपि पाठो, सोयेवत्थो । **रजापगतोति** किलेसेहि दूरीभूतो । **रजविप्पहीनोति** किलेसप्पहीनो । **रजविप्पयुत्तोति** किलेसेहि मुत्तो ।

पासाणके चेतियेति पासाणपिट्ठे पारायनसुत्तन्तदेसितट्ठाने । **सब्बोस्सुक्कपटिप्पस्सद्धत्ताति** सब्बेसं किलेसउस्सुक्कानं पटिप्पस्सद्धत्ता, नासितत्ता **आसीनो** ।

किच्चाकिच्चन्ति “इदं कत्तब्बं, इदं न कत्तब्बं”न्ति एवं मनसा चिन्तेतब्बं । **करणीयाकरणीयन्ति** कायद्वारेन अवस्सं इदं करणीयं, इदं न करणीयन्ति एवं करणीयाकरणीयं । **पहीनन्ति** विस्सट्ठं । **वसिप्पत्तोति** पगुणभावप्पत्तो ।

७५. अथ भगवा यस्मा उदयो चतुत्थज्ज्ञानलाभी, तस्मास्स पटिलद्धज्ञानवसेन नानप्पकारतो अज्जाविमोक्खं दस्सेन्तो उपरूपरिगाथमाह । तत्थ **पहानं कामच्छन्दानन्ति** यदिदं पठमं ज्ञानं निब्बत्तेन्तस्स कामच्छन्दपहानं, तम्पि अज्जाविमोक्खन्ति पबूमि । एवं सब्बपदानि योजेतब्बानि ।

या चित्तस्स अकल्यताति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्लकोति वुच्चति । विनयेपि वुत्तं — “नाहं, भन्ते, अकल्लको”ति (पारा० १५१) । **अकम्मज्जताति** चित्तगेलज्जसङ्घातोव अकम्मज्जताकारो । **ओलीयनाति** ओलीयनाकारो । इरियापथिकचित्तज्झि इरियापथं सन्धारेतुं असक्कोत्तं रुक्खे वग्गुलि विय खीले लगितफाणितवारको विय च ओलीयति, तस्स तं आकारं सन्धाय “ओलीयना”ति वुत्तं । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । **लीनाति** अविप्फारिकताय पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारभावनिद्देसा । **थिनन्ति** सप्पिपिण्डो विय अविप्फारिकताय घनभावेन ठितं । **थियनाति** आकारनिद्देसो । थियितभावो **थियितत्तं**, अविप्फारवसेनेव थद्धताति अत्थो (ध० स० अट्ठ० ११६२) ।

७६. **उपेक्खासतिसंसुद्धन्ति** चतुत्थज्ज्ञानउपेक्खासतीहि संसुद्धं । **धम्मतक्कपुरेजवन्ति** इमिना तस्मिं चतुत्थज्ज्ञानविमोक्खे ठत्वा ज्ञानङ्गानि विपस्सित्वा अधिगतं अरहत्तविमोक्खं वदति । अरहत्तविमोक्खस्स हि मग्गसम्पयुत्तसम्मासङ्कप्पादिभेदो धम्मतक्को पुरेजवो होति । तेनाह “धम्मतक्कपुरेजव”न्ति । **अविज्जाय पभेदनन्ति** एतमेव च अज्जाविमोक्खं अविज्जापभेदनसङ्घातं निब्बानं निस्साय जातत्ता कारणोपचारेन “अविज्जाय पभेदन”न्ति ब्रूमीति ।

या चतुर्थे ज्ञाने उपेक्खाति एत्थ उपपत्तितो इक्खतीति उपेक्खा, समं पस्सति अपक्खपतिता हुत्वा पस्सतीति अत्थो। उपेक्खनाति आकारनिद्देशो। अज्झुपेक्खनाति उपसगगवसेन पदं वड्ढितं। चित्तसमताति चित्तस्सेकगभावो। चित्तप्पस्सद्धताति चित्तस्स ऊनातिरित्तवज्जितभावो। मज्झत्तताति चित्तस्स मज्झे ठितभावो।

७७. एवं अविज्जापभेदवचनेन वुत्तं निब्बानं सुत्वा “तं किस्स विप्पहानेन वुच्चती”ति पुच्छन्तो “किंसु संयोजनो”ति गाथमाह। तत्थ किंसु संयोजनोति किंसंयोजनो। विचारणन्ति विचारणकारणं। किस्सस्स विप्पहानेनाति किंनामकस्स अस्स धम्मस्स विप्पहानेन।

७८. अथस्स भगवा तमत्थं व्याकरोन्तो “नन्दिसंयोजनो”ति गाथमाह। तत्थ वितक्कस्साति कामवितक्कादिको वितक्को अस्स।

७९. इदानी तस्स निब्बानस्स मगं पुच्छन्तो “कथं सतस्सा”ति गाथमाह। तत्थ विज्जाणन्ति अभिसङ्खारविज्जाणं।

८०. अथस्स मगं कथेन्तो भगवा “अज्झत्तज्जा”ति गाथमाह। तत्थ एवं सतस्साति एवं सतस्स सम्पजानस्स। सेसं सब्बत्थ पाकटमेव।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पुब्बसदिसोव धम्माभिसमयो अहोसीति।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देश-अट्ठकथाय

उदयमाणवसुत्तनिद्देशवण्णना निट्ठिता।

१४. पोसालमाणवसुत्तनिद्देशवण्णना

८१. चुट्टसमे पोसालसुत्ते — यो अतीतं आदिसतीति यो भगवा अत्तनो च परेसज्ज “एकम्पि जाति”न्ति आदिभेदं अतीतं आदिसति।

एकम्पि जातिन्ति एकम्पि पटिसन्धिमूलकं चुतिपरियोसानं एकभवपरियापन्नं खन्धसन्तानं। एस नयो द्वेपि जातियोति आदीसु। अनेकेपि संवट्टकप्पेति आदीसु पन परिहायमानो कप्पो संवट्टकप्पो, तदा सब्बेसं ब्रह्मलोके सन्निपतनतो। वड्ढमानो कप्पो विवट्टकप्पो, तदा ब्रह्मलोकतो सत्तानं विवट्टनतो। तत्थ संवट्टेन संवट्टट्ठायी गहितो होति तंमूलकत्ता, विवट्टेन च विवट्टट्ठायी। एवञ्चि सति यानि तानि “चत्तारिमानि, भिक्खवे, कप्पस्स असङ्ख्येय्यानि। कतमानि चत्तारि? संवट्टो संवट्टट्ठायी विवट्टो विवट्टट्ठायी”ति वुत्तानि (अ० नि० ४.१५६), तानि परिगृहीतानि होन्ति। संवट्टकप्पे विवट्टकप्पेति च कप्पस्स अद्धं गहेत्वा वुत्तं। संवट्टविवट्टकप्पेति सकलं कप्पं गहेत्वा वुत्तं। कथं अनुस्सरतीति चे? अमुत्रासिन्ति आदिना नयेन। तत्थ अमुत्रासिन्ति अमुहि संवट्टकप्पे अहं अमुहि भवे वा योनिया वा गतिया वा विज्जाणट्ठितिया वा सत्तावासे वा सत्तनिकाये वा आसिं। एवंनामोति तिस्सो वा फुस्सो वा। एवंगोत्तोति कच्चानो वा कस्सपो वा। इदमस्स अतीतभवे अत्तनो नामगोत्तानुस्सरणवसेन वुत्तं। सचे पन तस्मिं काले अत्तनो वण्णसम्पत्तिं वा लूखपणीतजीवितभावं वा सुखदुखबहुलतं वा अप्पायुकदीघायुकभावं वा अनुस्सरितुकामो, तम्पि अनुस्सरतियेव। तेनाह — “एवंवण्णो एवमायुपरियन्तो”ति। तत्थ एवंवण्णोति ओदातो वा सामो वा। एवमाहारोति सालिमंसोदनाहारो वा

पवत्तफलभोजनो वा । एवं सुखदुक्खपटिसंवेदीति अनेकप्पकारेण कायिकचेतसिकानं सामिसनिरामिसादिप्पभेदानं वा सुखदुक्खानं पटिसंवेदी । एवमायुपरियन्तोति एवं वस्ससतपरमायुपरियन्तो वा चतुरासीति कप्पसहस्सपरमायुपरियन्तो वा ।

सो ततो चुतो अमुत्र उदपादिति सो अहं ततो भवतो योनितो गतितो विज्जाणद्धितितो सत्तावासतो सत्तनिकायतो वा चुतो पुन अमुकस्मिं नाम भवे योनिया गतिया विज्जाणद्धितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा उदपादिं । तत्रापासिन्ति अथ तत्रापि भवे योनिया गतिया विज्जाणद्धितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा पुन अहोसिं । एवंनामोतिआदिवुत्तनयमेव ।

अपि च — यस्मा अमुत्रासिन्ति इदं अनुपुब्बेन आरोहन्तस्स यावदिच्छकं अनुस्सरणं । सो ततो चुतोति पटिनिवत्तन्तस्स पच्चवेक्खणं । तस्मा इधूपपन्नोति इमिस्सा इधूपपत्तिया अनन्तरमेवस्स उपपत्तिद्वानं सन्धाय अमुत्र उदपादिति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं । तत्रापासिन्ति एवमादि पनस्स तत्रा इमिस्सा उपपत्तिया अन्तरे उपपत्तिद्वाने नामगोत्तादीनं अनुस्सरणदस्सनत्थं वुत्तं । सो ततो चुतो इधूपपन्नोति स्वाहं ततो अनन्तरूपपत्तिद्वानतो चुतो इध असुकस्मिं नाम खत्तियकुले वा ब्राह्मणकुले वा निब्बत्तो ।

इति एव । साकारं सउद्देसन्ति नामगोत्तवसेन सउद्देसं, वण्णादिवसेन साकारं । नामगोत्तेन हि सत्तो “तिस्सो कस्सपो”ति उद्दिसियति, वण्णादीहि “ओदातो सामो”ति नानत्ततो पज्जायति । तस्मा नामगोत्तं उद्देसो, इतरे आकाराति । पुब्बेनिवासन्ति पुब्बे अतीतजातीसु निवुद्धुक्खन्धा पुब्बेनिवासो । निवुद्धाति अज्झावुद्धा अनुभूता अत्तनो सन्ताने उप्पज्जित्वा निरुद्धा, निवुद्धधम्मा वा । निवुद्धाति गोचरनिवासेन निवुद्धा, अत्तनो विज्जाणेन विज्जाता परिच्छिन्ना, परविज्जाणेन विज्जातापि वा छिन्नवट्टमकानुस्सरणादीसु । ते बुद्धानंयेव लब्धन्ति । तं पुब्बेनिवासं आदिसति कथेति । परेसं अतीतन्ति अज्जेसं परपुग्गलानं पुब्बेनिवासं एकम्पि जातिन्तिआदिना नयेन आदिसति ।

महापदानियसुत्तन्ति महापुरिसानं अपदाननियुत्तं महापदानसुत्तं (दी० नि० २.१ आदयो) ।
महासुदस्सनियसुत्तन्ति महासुदस्सनस्स सम्पत्तियुत्तं महासुदस्सनसुत्तं (दी० नि० २.२४१ आदयो) ।
महागोविन्दियसुत्तन्ति महागोविन्दब्राह्मणस्स अपदाननियुत्तं महागोविन्दसुत्तं (दी० नि० २.२९३ आदयो) ।
माघदेवियसुत्तन्ति मघदेवरज्जो अपदाननियुत्तं मघदेवसुत्तं (म० नि० २.३०८ आदयो) । सतानुसारिज्जाणं होतीति पुब्बेनिवासानुस्सतिसम्पयुत्तजाणं होति ।

यावतकं आकङ्खतीति यत्तकं जातुं इच्छति, तत्तकं जानिस्सामीति जाणं पेसेति । अथस्स दुब्बलपत्तपुटे पक्खन्दनाराधो विय अप्पटिहतं अनिवारितं जाणं गच्छति । तेन यावतकं आकङ्खति, तावतकं अनुस्सरति । बोधिजन्ति बोधिया मूले जातं । जाणं उप्पज्जतीति चतुमग्गजाणं उप्पज्जति । अयमन्तिमा जातीति तेन जाणेन जातिमूलस्स पहीनत्ता पुन “अयमन्तिमा जाति, नत्थिदानि पुनब्भवो”ति (दी० नि० २.३१) अपरम्पि जाणं उप्पज्जति । इन्द्रियपरोपरियत्तजाणन्ति एत्थ उपरि “सत्तान”न्ति पदं इधेव आहरित्वा सत्तानं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणन्ति योजेतब्बं । परानि च अपरानि च “परापरानी”ति वत्तब्बे सन्धिवसेन रो-कारं कत्वा “परोपरानी”ति वुच्चति । परोपरानं भावो परोपरियं, परोपरियमेव परोपरियत्तं, वेनेय्यसत्तानं सद्धादीनं पञ्चन्नं इन्द्रियानं परोपरियत्तं इन्द्रियपरोपरियत्तं, इन्द्रियपरोपरियत्तस्स जाणं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणं, इन्द्रियानं उत्तमानुत्तमभावजाणन्ति अत्थो । “इन्द्रियवरोवरियत्तजाण”न्तिपि पाठो, वरानि च अवरानि च वरोवरियानि, वरोवरियानं भावो वरोवरियत्तन्ति योजेतब्बं । अवरियानीति च उत्तमानीति अत्थो । अथ वा — परानि च ओपरानि च परोपरानि, तेसं भावो परोपरियत्तन्ति योजेतब्बं । ओपरानीति च ओरानीति वुत्तं होति, लामकानीति

अथो “परोपरायस्स समेच्च धम्मा”तिआदीसु (अ० नि० ४.५; सु० नि० ४७९) विय। “इन्द्रियपरोपरियत्ते जाण”न्ति भुम्मवचनेनपि पाठो (पटि० म० अट्ठ० १.१.६८)।

तथागतस्साति यथा विपस्सिआदयो पुब्बका इसयो आगता, तथा आगतस्स। यथा च ते गता, तथा गतस्स।
तथागतबलन्ति अज्जेहि असाधारणं तथागतस्सेव बलं। यथा वा पुब्बबुद्धानं बलं पुज्जुस्सयसम्पत्तिया आगतं, तथा आगतबलन्तिपि अथो। तत्थ दुविधं तथागतस्स बलं कायबलञ्च जाणबलञ्च। तेसु कायबलं हत्थिकुलानुसारेण वेदितब्बं। वुत्तज्हेतं पोरणेहि —

“काळावकञ्च गङ्गेय्यं, पण्डरं तम्बपिङ्गलं।

गन्धमङ्गलहेमञ्च, उपोसथछद्दन्तिमे दसा”ति॥ (म० नि० अट्ठ० १.१४८; सं० नि० अट्ठ० २.२.२२; अ० नि० अट्ठ० ३.१०.२१; विभ० अट्ठ० ७६०; उदा० अट्ठ० ७५; पटि० म० अट्ठ० २.२.४४)।

यदेतं पकतिहत्थिगणनाय हत्थीनं कोटिसहस्सस्स, पुरिसगणनाय दसन्नं पुरिसकोटिसहस्सानं बलं होति, इदं ताव तथागतस्स कायबलं। जाणबलं पन महासीहनादे (म० नि० १.१४६ आदयो) आगतं दसबलजाणं चतुवेसारज्जजाणं अट्ठसु परिसासु अकम्पनजाणं चतुयोनिपरिच्छेदकजाणं पञ्चगतिपरिच्छेदकजाणं संयुत्तके (सं० नि० २.३३-३४) आगतानि तेसत्तति जाणानि सत्तसत्तति जाणानीति एवं अज्जानिपि अनेकानि जाणसहस्सानि, एतं जाणबलं नाम। इधापि जाणबलमेव अधिप्पेतं, जाणज्हि अकम्पियट्ठेन उपथम्भकट्ठेन च बलन्ति (पटि० म० अट्ठ० २.२.४४) वुत्तं।

सत्तानं आसयानुसये जाणन्ति एत्थ रूपादीसु खन्धेसु छन्दरागेण सत्ता विसत्ताति सत्ता। वुत्तज्हेतं भगवता —

“रूपे खो, राध, यो छन्दो यो रागो या नन्दी या तण्हा, तत्र सत्तो तत्र विसत्तो, तस्मा ‘सत्तो’ति वुच्चति।
वेदनाय... सज्जाय... सङ्खारेसु... विज्जाणे यो छन्दो यो रागो या नन्दी या तण्हा, तत्र सत्तो तत्र विसत्तो, तस्मा ‘सत्तो’ति वुच्चती”ति (सं० नि० ३.१६१; महानि० ७)।

अक्खरचिन्तका पन अत्थं अविचारेत्वा “नाममत्तमेत”न्ति इच्छन्ति। येपि अत्थं विचारेन्ति, ते सत्त्वयोगेण सत्ताति इच्छन्ति। तेसं सत्तानं आसयन्ति निस्सयन्ति एत्थाति आसयो, मिच्छादिट्ठिया सम्मादिट्ठिया वा कामादीहि नेक्खम्मादीहि वा परिभावितस्स चित्तसन्तानस्सेतं अधिवचनं। सत्तसन्ताने अनुसेन्ति अनुपवत्तन्तीति अनुसया, थामगतानं कामरागादीनं एतं अधिवचनं। आसयो च अनुसयो च आसयानुसयो। जातिगहणेन च द्वन्दसमासवसेन च एकवचनं वेदितब्बं। यस्मा चरिताधिमुत्तियो आसयानुसयसङ्गहिता, तस्मा उद्देसे चरिताधिमुत्तीसु जाणानि आसयानुसयजाणेनेव सङ्गहेत्वा “आसयानुसये जाण”न्ति वुत्तं।

यमकपाटिहीरे जाणन्ति एत्थ अग्गिक्खन्धउदकधारादीनं अपुब्बं अचरिमं सकिंयेव पवत्तितो यमकं, अस्सद्वियादीनं पटिपक्खधम्मानं हरणतो पाटिहीरं, यमकञ्च तं पाटिहीरञ्चाति यमकपाटिहीरं।

महाकरुणासमापत्तिया जाणन्ति एत्थ परदुक्खे सति साधून् हृदयकम्पनं करोतीति करुणा, किनाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेतीति करुणा, किरीयति वा दुक्खितेसु फरणवसेन पसारीयतीति करुणा, फरणकम्मवसेन कम्मगुणवसेन च महती करुणा महाकरुणा, समापज्जन्ति एतं महाकारुणिकाति समापत्ति, महाकरुणा च सा समापत्ति चाति

महाकरुणासमापत्ति, तस्सं महाकरुणासमापत्तियं । तं सम्पयुत्तं वा जाणं ।

सब्बञ्जुतञ्जाणं अनावरणजाणन्ति एत्थ पञ्चनेय्यपथप्पभेदं सब्बं अञ्जासीति सब्बञ्जू, सब्बञ्जुस्स भावो सब्बञ्जुता, सब्बञ्जुता एव जाणं सब्बञ्जुताजाणन्ति वत्तब्बे सब्बञ्जुतञ्जाणन्ति वुत्तं । सङ्खुतासङ्खुतादिभेदा सब्बधम्मा हि सङ्खारो विकारो लक्खणं निब्बानं पञ्जत्तीति पञ्चेव नेय्यपथा होन्ति । आवज्जनपटिबद्धता एव हि नत्थि तस्स आवरणन्ति तदेव अनावरणजाणन्ति वुच्चति (पटि० म० अट्ठ० १.१.६८) ।

सब्बत्थ असङ्गमप्पटिहतमनावरणजाणन्ति एत्थ अतीतानागतपच्चुप्पन्नेसु असङ्गं सङ्गविरहितं अप्पटिहतं पटिपक्खविरहितं हुत्वा पवत्तं आवरणविरहितं जाणं ।

अनागतम्पि आदिसतीति —

“इमस्मिं भद्दके कप्पे, तयो आसिंसु नायका ।
अहमेतरहि सम्बुद्धो, मेत्तेय्यो चापि हेस्सती”ति ॥ च —

“असीतिवस्ससहस्सायुकेसु, भिक्खवे, मनुस्सेसु मेत्तेय्यो नाम भगवा लोके उप्पज्जिस्सति अरहं
सम्मासम्बुद्धो विज्जाचरणसम्पन्नो”ति च (दी० नि० ३.१०७) —

“अथ खो, भिक्खवे, सङ्खो नाम राजा यो सो यूपो रज्जा महापनादेन कारापितो, तं यूपं उस्सापेत्वा
अज्झावसित्वा तं दत्वा विस्सज्जित्वा समणब्राह्मणकपणद्विकवणिब्बकयाचकानं दानं दत्वा मेत्तेय्यस्स भगवतो
अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स सन्तिके केसमस्सुं ओहारेत्वा कासायानि वत्थानि अच्छादेत्वा अगारस्मा अनगारियं
पब्बजिस्सती”ति च (दी० नि० ३.१०८) —

“अनागते अट्ठिस्सरो नाम पच्चेकसम्बुद्धो भविस्सती”ति (मि० प० ४.१.३) च, “सुमनिस्सरो नाम
पच्चेकसम्बुद्धो भविस्सती”ति च —

आदिना नयेन देवदत्तादीनं अनागतं आचिक्खति । **पच्चुप्पन्नम्पि आदिसतीति** इदं पाकटमेव ।

८२. विभूतरूपसज्जिस्साति समतिक्कन्तरूपसज्जिस्स । **सब्बकायप्पहायिनोति** तदङ्गविक्रम्भनवसेन
सब्बरूपकायपहायिनो, पहीनरूपभवपटिसन्धिकस्साति अधिप्पायो । **नत्थि किञ्चीति पस्सतोति** विज्जाणाभावदस्सनेन
“नत्थि किञ्ची”ति पस्सतो, आकिञ्चज्जायतनलाभिनोति वुत्तं होति । **जाणं सक्कानुपुच्छामीति** सक्काति भगवन्तं
आलपन्तो आह । तस्स पुगलस्स जाणं पुच्छामि, कीदिसं इच्छितव्वन्ति । **कथं नेय्याति** कथञ्च सो नेतव्वो, कथमस्स
उत्तरिजाणं उप्पादेतव्वन्ति ।

कतमा रूपसज्जाति एत्थ **रूपसज्जाति** सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरझानञ्चेव तदारम्मणञ्च । रूपावचरझानम्पि हि
रूपन्ति वुच्चति “रूपी रूपानि पस्सती”तिआदीसु (ध० स० २४८; पटि० म० १.२०९) । तस्स आरम्मणम्पि “बहिद्धा
रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी”तिआदीसु (ध० स० २२३) । तस्मा इध रूपे सज्जा रूपसज्जाति एवं सज्जासीसेन
रूपावचरझानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सज्जा अस्साति रूपसज्जा, रूपमस्स नामन्ति वुत्तं होति । एवं पथवीकसिणादिभेदस्स

तदारम्भणस्स चेतं अधिवचनन्ति वेदितब्बं । इध पन कुसलविपाककिरियवसेन पञ्चदसज्ञानसङ्घाता रूपसञ्जा एव अधिप्पेता । **रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स** वाति रूपावचरकुसलज्ज्ञानसमापत्तिं समापन्नस्स । **उपपन्नस्स** वाति विपाकज्ज्ञानवसेन तस्मिं भवे उपपन्नस्स । **दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स** वाति इमस्मिंयेव अत्तभावे किरियाज्ञानं समापज्जित्वा सुखं उप्पादेत्वा विहरन्तस्स । **अरूपसमापत्तियोति** आकासानज्जायतनादीनि । **पटिलद्धस्साति** उप्पादेत्वा ठितस्स । **रूपसञ्जा विभूता** होन्तीति रूपसञ्जा अपगता होन्ति । **विगताति** विनासिता । “अभाविता”तिपि पाठो, सुन्दरो ।

तदङ्गसमतिक्कमाति तदङ्गप्पहानवसेन अतिक्कमेन । **विक्खम्भनप्पहानेन पहीनोति** अरूपज्ज्ञानपटिलाभेन विक्खम्भनेन पहीनो । **तस्स रूपकायोति** तस्स अरूपसमापत्तिपटिलाभिनो अरूपपुग्गलस्स रूपावचरकायो ।

आकिञ्चज्जायतनन्ति एत्थ नास्स किञ्चनन्ति अकिञ्चनं, अन्तमसो सङ्गमत्तम्पि अस्स अवसिट्ठं नत्थीति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चज्जं, आकासानज्जायतनविज्जाणापगमस्सेतं अधिवचनं, तं आकिञ्चज्जं अधिद्वानट्ठेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनन्ति आकिञ्चज्जायतनं, आकासे पवत्तितविज्जाणापगमारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । **विज्जाणज्जायतनसमापत्तिं सतो समापज्जित्वाति** तं विज्जाणज्जायतनं सतोकारी हुत्वा समापज्जित्वा । **ततो वुट्ठहित्वाति** सतोकारी हुत्वा ताय समापत्तिया वुट्ठाय । **तज्जेव विज्जाणन्ति** तं आकासे पवत्तितं महग्गतविज्जाणं । **अभावेतीति** विनासेति । **विभावेतीति** विविधा नासेति । **अन्तरधापेतीति** अदस्सनं गमेति ।

कथं सो नेतब्बोति सो पुग्गलो केनप्पकारेन जानितब्बो । **विनेतब्बोति** नानाविधेन जानितब्बो । **अनुनेतब्बोति** पुनप्पुनं चित्तेन कथं गमयितब्बो ।

अस्सि भगवा तादिसे पुग्गले अत्तनो अप्पटिहतजाणतं पकासेत्वा तं जाणं ब्याकातुं गाथमाह । तत्थ **विज्जाणट्ठितियो सब्बा, अभिजानं तथागतोति** अभिसङ्खारवसेन चतस्सो पटिसन्धिवसेन सत्ताति एवं सब्बा विज्जाणट्ठितियो अभिजानन्तो तथागतो । **तिट्ठन्तमेनं जानातीति** कम्माभिसङ्खारवसेन तिट्ठमेतं पुग्गलं जानाति — “आयतिं अयं एवंगतिको भविस्सती”ति । **धिमुत्तन्ति** आकिञ्चज्जायतनादीसु अधिमुत्तं । **तप्परायणन्ति** तम्मयं ।

विज्जाणट्ठितियोति पटिसन्धिविज्जाणस्स ठानानि सविज्जाणका खन्धा एव । तत्थ **सेव्यथापीति** निदस्सनत्थे निपातो यथा मनुस्साति अत्थो । अपरिमाणेसुपि हि चक्कवाळेसु अपरिमाणानं मनुस्सानं वण्णसण्ठानादिवसेन द्वेपि एकसदिसा नत्थि । येपि हि कत्थचि यमकभातरो वण्णेन वा सण्ठानेन वा सदिसा होन्ति । तेपि आलोकितविलोकितादीहि विसदिसाव होन्ति । तस्मा “**नानत्तकाया**”ति वुत्ता । पटिसन्धिसञ्जा पन नेसं तिहेतुकापि दुहेतुकापि अहेतुकापि होति । तस्मा “**नानत्तसज्जिनो**”ति वुत्ता । **एकच्चे च देवाति** छ कामावचरदेवा । तेसु हि केसज्जि कायो नीलो होति, केसज्जि पीतकादिवण्णो । सञ्जा पन नेसं तिहेतुकापि दुहेतुकापि होति, अहेतुका न होति । **एकच्चे च विनिपातिकाति** चतुअपायविनिमुत्ता पुनब्बसुमाता यक्खिनी पियङ्करमाता फुस्समित्ता धम्मगुत्ताति एवमादयो अज्जे च वेमानिका पेता । एतेसज्हि ओदातकाळमङ्गुरच्छविसामवण्णादिवसेन चेव किसथूलरस्सदीधवसेन च कायो नाना होति, मनुस्सानं विय तिहेतुकदुहेतुकाहेतुकवसेन सञ्जापि । ते पन देवा विय न महेसक्खा, कपणमनुस्सा विय अप्पेसक्खा दुल्लभघासच्छादना दुक्खपीळिता विहरन्ति । एकच्चे काळपक्खे दुक्खिता जुण्हपक्खे सुखिता होन्ति, तस्मा सुखसमुस्सयतो विनिपतितत्ता **विनिपातिकाति** वुत्ता । ये पनेत्थ तिहेतुका, तेसं धम्माभिसमयोपि होति पियङ्करमातादीनं विय ।

ब्रह्मकायिकाति ब्रह्मपारिसज्जब्रह्मपुरोहितमहाब्रह्मानो । **पठमाभिनिब्बत्ताति** ते सब्बेपि पठमज्ज्ञानेन निब्बत्ता ।

ब्रह्मपारिसज्जा पन परित्तेन, ब्रह्मपुरोहिता मज्झिमेन, कायोव नेसं विष्फारिकतरो होति । महाब्रह्मानो पणीतेन, कायो पन नेसं अतिविष्फारिकतरो होति । इति ते कायस्स नानत्ता, पठमज्झानवसेन सज्जाय एकत्ता **नानत्तकाया एकत्तसज्जिनो**ति वुत्ता । यथा च ते, एवं चतूसु अपायेसु सत्ता । निरयेसु हि केसज्जि गावुतं, केसज्जि अड्डयोजनं, केसज्जि तिगावुतं अत्तभावो होति, देवदत्तस्स पन योजनसतिको जातो । तिरच्छानेसुपि केचि खुद्दका होन्ति, केचि महन्ता । पेत्तिविसयेसुपि केचि सट्ठिहत्था, केचि असीतिहत्था होन्ति, केचि सुवण्णा, केचि दुब्बण्णा । तथा कालकज्जिका असुरा । अपि चेत्थ दीघपिट्ठिकपेता नाम सट्ठियोजनिकापि होन्ति । सज्जा पन सब्बेसम्पि अकुसलविपाकाहेतुकाव होति । इति आपायिकापि **नानत्तकाया एकत्तसज्जिनो**ति सङ्गं गच्छन्ति ।

आभस्सराति दण्डउक्काय अच्चि विय एतेसं सरीरतो आभा छिज्जित्वा छिज्जित्वा पतन्ती विय सरति विसरतीति आभस्सरा । तेसु पञ्चकनये द्रुतियततियज्झानद्वयं परित्तं भावेत्वा उपपन्ना **परित्ताभा** नाम होन्ति । मज्झिमं भावेत्वा उपपन्ना **अप्पमाणाभा** नाम होन्ति । पणीतं भावेत्वा उपपन्ना आभस्सरा नाम होन्ति । इध पन उक्कट्टुपरिच्छेदवसेन सब्बे गहिता । सब्बेसज्हि तेसं कायो एकविष्फारोव होति, सज्जा पन अवितक्कविचारमत्ता च अवितक्कअविचारा चाति नाना ।

सुभकिण्हाति सुभेन वोकिण्णा, सुभेन सरीरप्पभावण्णेन एकग्घनाति अत्थो । एतेसज्हि न आभस्सरानं विय छिज्जित्वा छिज्जित्वा पभा गच्छतीति । चतुक्कनये ततियस्स पञ्चकनये चतुक्कस्स परित्तमज्झिमपणीतस्स ज्ञानस्स वसेन परित्तसुभअप्पमाणसुभसुभकिण्हा नाम हुत्वा निब्बत्तन्ति । इति सब्बेपि ते **एकत्तकाया** चेव चतुत्थज्झानसज्जाय **एकत्तसज्जिनो** चाति वेदितब्बा । **वेहप्फला**पि चतुत्थविज्जाणट्ठितिमेव भजन्ति । **असज्जसत्ता** विज्जाणाभावा एत्थ सङ्गं न गच्छन्ति, सत्तावासेसु गच्छन्ति ।

सुद्धावासा विवट्टपक्खे ठिता, न सब्बकालिका, कप्पसतसहस्सम्पि असङ्ख्येय्यम्पि बुद्धसुज्जे लोके न उप्पज्जन्ति । सोळसकप्पसहस्सम्भन्तरे बुद्धेसु उप्पन्नेसुयेव उप्पज्जन्ति । धम्मचक्कपवत्तिस्स (सं० नि० ५.१०८१; महाव० १३; पटि० म० २.३०) भगवतो खन्धावारसदिसा होन्ति । तस्मा नेव विज्जाणट्ठितिं, न च सत्तावासं भजन्ति । महासीवत्थेरो पन “न खो पन सो, सारिपुत्त, आवासो सुलभरूपो, यो मया अनावुट्टपुब्बो इमिना दीघेन अद्धुना अज्जत्र सुद्धावासेहि देवेहीति इमिना सुत्तेन (म० नि० १.१६०) सुद्धावासापि चतुत्थविज्जाणट्ठितिं चतुत्थसत्तावासञ्च भजन्ती”ति वदति, तं अप्पटिबाहितत्ता सुत्तस्स अनुज्जातं (अ० नि० अट्ठ० ३.७.४४-४५; पटि० म० अट्ठ० १.१.२१) ।

सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमाति एत्थ **सब्बसो**ति सब्बाकारेन, सब्बासं वा अनवसेसानन्ति अत्थो । **रूपसज्जान**न्ति सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्झानानञ्चेव तदारम्मणानञ्च । रूपावचरज्झानम्पि हि रूपन्ति वुच्चति “रूपी रूपानि पस्सती”तिआदीसु (ध० स० २४८; पटि० म० १.२०९), तस्स आरम्मणम्पि “बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी”तिआदीसु (ध० स० २२३) । तस्मा इध “रूपे सज्जा रूपसज्जा”ति एवं सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्झानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सज्जा अस्साति रूपसज्जा, रूपमस्स नामन्ति वुत्तं होति । एवं पथवीकसिणादिभेदस्स तदारम्मणस्स चेतं अधिवचनन्ति वेदितब्बं ।

समतिक्कमाति विरागा निरोधा च । किं वुत्तं होति? एतासं कुसलविपाककिरियवसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसङ्घातानं रूपसज्जानं एतेसज्ज पथवीकसिणादिवसेन अट्ठन्नं आरम्मणसङ्घातानं रूपसज्जानं सब्बाकारेन अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति । न हि सक्का सब्बसो अनतिक्कन्तरूपसज्जेन एतं उपसम्पज्ज विहरितुन्ति । तत्थ यस्मा आरम्मणे अविरत्तस्स सज्जासमतिक्कमो न होति,

समतिक्कन्तासु च सज्जासु आरम्भणं समतिक्कन्तमेव होति । तस्मा आरम्भणसमतिक्कमं अवत्वा —

“तत्थ कतमा रूपसज्जा? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सज्जा सज्जानना सज्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसज्जायो । इमा रूपसज्जायो अतिक्कन्तो होति वीतिक्कन्तो समतिक्कन्तो, तेन वुच्चति सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा”ति —

एवं विभङ्गे (विभ० ६०२) सज्जानंयेव समतिक्कमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिक्कमेन पत्तब्बा एता समापत्तियो, न एकस्मिंयेव आरम्भणे पठमज्झानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्कमवसेनापि अत्थवण्णना कताति वेदितब्बा ।

पटिघसज्जानं अत्थङ्गमाति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानञ्च पटिघातेन उप्पन्ना सज्जा पटिघसज्जा, रूपसज्जादीनं एतं अधिवचनं । यथाह — “तत्थ कतमा पटिघसज्जा? रूपसज्जा सदसज्जा गन्धसज्जा रससज्जा फोडुब्बसज्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसज्जायो”ति (विभ० ६०३) । तासं कुसलविपाकानं पञ्चन्नं अकुसलविपाकानं पञ्चन्नन्ति सब्बसो दसन्नं पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा, अप्पवत्तिं कत्वाति वुत्तं होति ।

कामञ्चेता पठमज्झानादीनि समापन्नस्सापि न सन्ति, न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारवसेन चित्तं पवत्तति, एवं सन्तेपि अञ्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्झाने विय सक्कायदिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च इमस्मिंयेव ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वचनं वेदितब्बं । अथ वा — किञ्चापि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति, न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति, अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ “पहीना”ति वत्तुं वट्ठति । न केवलञ्च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतुम्पि वट्ठति । तासज्झि इतो पुब्बे अप्पहीनत्तायेव “पठमज्झानं समापन्नस्स सदो कण्टको”ति (अ० नि० १०.७२) वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्तायेव अरूपसमापत्तीनं आनेज्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता — “आळारो च कालामो अरूपं समापन्नो पञ्चमत्तानि सकटसतानि निस्साय निस्साय अतिक्कन्तानि नेव अद्दस, न पन सद्दं अस्सोसी”ति (दी० नि० २.१९२) ।

नानत्तसज्जानं अमनसिकाराति नानत्ते गोचरे पवत्तानं सज्जानं, नानत्तानं वा सज्जानं । यस्मा हि एता —

“तत्थ कतमा नानत्तसज्जा? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सज्जा सज्जानना सज्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसज्जायो”ति (विभ० ६०४) —

एवं विभङ्गे विभजित्वा वुत्ताव इध अधिप्पेता असमापन्नस्स मनोधातुमनोविज्जाणधातुसङ्गहिता सज्जा रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति । यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसज्जा द्वादस अकुसलसज्जा एकादस कामावचरकुसलविपाकसज्जा द्वे अकुसलविपाकसज्जा एकादस कामावचरकिरियसज्जाति एवं चतुचत्तालीसम्पि सज्जा नानत्ता नानासभावा अञ्जमज्जं असदिसा, तस्मा “नानत्तसज्जा”ति वुत्ता । तासं सब्बसो नानत्तसज्जानं अमनसिकारा अनावज्जना असमन्नाहारा अपच्चवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति न मनसिकरोति न पच्चवेक्खति, तस्माति वुत्तं होति ।

यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसज्जा पटिघसज्जा च इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवेपि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणकाले, तस्मा तासं “समतिक्कमा अत्थङ्गमा”ति द्वेधापि अभावोयेव वुत्तो । नानत्तसज्जासु पन यस्मा अट्ठ कामावचरकुसलसज्जा नव किरियसज्जा दस अकुसलसज्जाति, इमा सत्तवीसति सज्जा इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे

विज्जन्ति, तस्मा तासं “अमनसिकारा”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं। तत्रापि हि इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरन्तो तासं अमनसिकारायेव उपसम्पज्ज विहरति, ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होतीति। सङ्खेपतो चेत्थ “रूपसज्जानं समतिक्कमा”ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मानं पहानं वुत्तं। “पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्जानं अमनसिकारा”ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानञ्च पहानं अमनसिकारो च वुत्तोति वेदितब्बो (पटि० म० अट्ठ० २.१.२१३)।

इति भगवा पन्नरसन्नं रूपसज्जानं समतिक्कमेन दसन्नं पटिघसज्जानं अत्थङ्गमेन चतुचत्तालीसाय नानत्तसज्जानं अमनसिकारेनाति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वण्णं कथेसि। किं कारणाति चे? सोतूनं उस्साहजननत्थञ्चेव पलोभनत्थञ्च। सचे हि केचि अपण्डिता वदेय्युं — “सत्था आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निब्बत्तेथाति वदति, को नु खो एताय निब्बत्तिताय अत्थो, को आनिसंसो”ति। “ते एवं वत्तुं मा लभन्तू”ति इमेहि आकारेहि समापत्तिया वण्णं कथेसि। तज्झि नेसं सुत्वा एवं भविस्सति — “एवं सन्ता किर अयं समापत्ति एवं पणीता, निब्बत्तेस्साम न”न्ति, अथस्सा निब्बत्तनत्थाय उस्साहं करिस्सन्तीति।

पलोभनत्थञ्चापि तेसं एतिस्सा वण्णं कथेसि विसकण्टकवाणिजोविय, विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो वुच्चति। सो किर गुळफाणितखण्डसक्करादीनि सकटेन आदाय पच्चन्तगामं गन्त्वा “विसकण्टकं गणहथ, विसकण्टकं गणहथा”ति उगोसेसि। तं सुत्वा गामिका “विसं नाम कक्खळं, यो नं खादति, सो मरति, कण्टकोपि विज्झित्वा मारेति, उभोपेते कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो”ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं। तं दिस्वा वाणिजो “अवोहारकुसला इमे गामिका, हन्द ने उपायेन गणहापेमी”ति “अतिमधुरं गणहथ, अतिसादुं गणहथ, गुळं फाणितं सक्करं समग्घं लब्भति, कूटमासककूटकहापणादीहिपि लब्भती”ति उगोसेसि। तं सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निक्खन्ता बहुम्पि मूलं दत्वा गहेसुं।

तत्थ वाणिजस्स “विसकण्टकं गणहथा”ति उगोसनं विय भगवतो “आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निब्बत्तेथा”ति वचनं। “उभोपेते कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो”ति गामिकानं चिन्तनं विय “भगवा ‘आकासानञ्चायतनं निब्बत्तेथा’ति आह, को नु खो एत्थ आनिसंसो, नास्स गुणं जानामा”ति सोतूनं चिन्तनं। अथस्स वाणिजस्स “अतिमधुरं गणहथा”ति आदिवचनं विय भगवतो रूपसज्जासमतिक्कमनादिकं आनिसंसप्पकासनं। इदज्झि सुत्वा ते बहुम्पि मूलं दत्वा गामिका विय गुळं “इमिना आनिसंसेन पलोभितचित्ता महन्तम्पि उस्साहं कत्वा इमं समापत्तिं निब्बत्तेस्सन्ती”ति उस्साहजननत्थं पलोभनत्थञ्च कथेसि।

आकासानञ्चायतनूपगाति एत्थ नास्स अन्तोति अनन्तं, आकासं अनन्तं आकासानन्तं, आकासानन्तं एव आकासानञ्चं, तं आकासानञ्चं अधिद्वानट्टेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स देवानं देवायतनमिवाति आकासानञ्चायतनं। कसिणुग्घाटिमाकासस्सेतं अधिवचनं। तत्थ ज्ञानं निब्बत्तेत्वा पटिसन्धिवसेन आकासानञ्चायतनभवं उपगता आकासानञ्चायतनूपगा। इतो परेसु विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम (ध० स० अट्ठ० २६५, १४३६-७)।

आकासानञ्चायतनं समतिक्कम्माति एत्थ ताव पुब्बे वुत्तनयेन आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिद्वानट्टेनाति ज्ञानम्पि आकासानञ्चायतनं, वुत्तनयेनेव आरम्मणम्पि। एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चाति उभयम्पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्कमित्त्वाव यस्मा इदं विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरितब्बं, तस्मा उभयम्पेतं एकज्झं कत्वा “आकासानञ्चायतनं समतिक्कम्मा”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं।

विज्जाणञ्चायतनूपगाति एत्थ पन “अनन्त”न्ति मनसिकातब्बवसेन नास्स अन्तोति अनन्तं, अनन्तमेव आनञ्चं, विज्जाणं आनञ्चं “विज्जाणानञ्च”न्ति अवत्वा “विज्जाणञ्च”न्ति वुत्तं। अयञ्हेत्थ रुळ्हीसद्दो। तदेव विज्जाणञ्चं अधिद्वानट्ठेन आयतनन्ति विज्जाणञ्चायतनं। तत्थ ज्ञानं निब्बत्तेत्वा विज्जाणञ्चायतनभवं उपगता विज्जाणञ्चायतनूपगा।

विज्जाणञ्चायतनं समतिक्कम्माति एत्थपि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्चं आयतनमस्स अधिद्वानट्ठेनाति ज्ञानम्पि विज्जाणञ्चायतनं, वुत्तनयेनेव च आरम्मणम्पि। एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चाति उभयम्पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्कमित्वाव यस्मा इदं आकिञ्चञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरितब्बं, तस्मा उभयम्पेतं एकज्झं कत्वा “विज्जाणञ्चायतनं समतिक्कम्मा”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं।

आकिञ्चञ्चायतनूपगाति एत्थ पन नास्स किञ्चनन्ति अकिञ्चनं, अन्तमसो भङ्गमत्तम्पि अस्स अवसिद्धं नत्थीति वुत्तं होति। अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्चं, आकासानञ्चायतनविज्जाणापगमस्सेतं अधिवचनं। तं आकिञ्चञ्चं अधिद्वानट्ठेन आयतनन्ति आकिञ्चञ्चायतनं। तत्थ ज्ञानं निब्बत्तेत्वा आकिञ्चञ्चायतनभवं उपगता आकिञ्चञ्चायतनूपगा। अयं सत्तमविज्जाणट्ठितीति इमं सत्तमं पटिसन्धिविज्जाणस्स ठानं जानाति। नेवसज्जानासञ्चायतनं यथेव सज्जाय, एवं विज्जाणस्सापि सुखुमत्ता नेव विज्जाणं नाविज्जाणं, तस्मा विज्जाणट्ठितीसु न वुत्तं।

अभूतन्ति अभूतत्थं “रूपं अत्ता”तिआदिवचनं। तं विपल्लासभावतो अतच्छं। दिट्ठिनिस्सयतो अनत्थसज्झितं। अथ वा अभूतन्ति असन्तं अविज्जमानं। अचोरस्सेव “इदं ते चोरिकाय आभतं, न इदं तुहं घरे धनं”न्तिआदिवचनं। अतच्छन्ति अतथाकारं अज्जथा सन्तं। अनत्थसज्झितन्ति न इधलोकत्थं वा परलोकत्थं वा निस्सितं। न तं तथागतो ब्याकरोतीति तं अनिय्यानिककथं तथागतो न कथेति। भूतं तच्छं अनत्थसज्झितन्ति राजकथादितिरच्छानकथं। भूतं तच्छं अत्थसज्झितन्ति अरियसच्चसन्निस्सितं। तत्र कालञ्जू तथागतो होतीति तस्मिं ततियब्याकरणे तस्स पञ्हस्स ब्याकरणत्थाय तथागतो कालञ्जू होति। महाजनस्स आदानकालं गहणकालं जानित्वा सहेतुकं सकारणं कत्वा युत्तपत्तकालेयेव ब्याकरोतीति अत्थो।

युत्तपत्तकाले वदतीति कालवादी। भूतं सभावं वदतीति भूतवादी। परमत्थं निब्बानं वदतीति अत्थवादी। मग्गफलधम्मं वदतीति धम्मवादी। संवरादिविनयं वदतीति विनयवादी। तत्थ दिट्ठन्ति अपरिमाणासु लोकधातूसु अपरिमाणानं सत्तानं चक्खुद्वारेसु आपाथं आगच्छन्तं रूपारम्मणं नाम अत्थि, तं सब्बाकारतो जानाति पस्सति। एवं जानता पस्सता च तेन तं इट्ठानिट्ठादिवसेन वा दिट्ठसुतमुतविज्जातेसु लब्भमानकपदवसेन वा “कतमं तं रूपं रूपायतनं? यं रूपं चतुन्नं महाभूतानं उपादाय वण्णनिभा सनिदस्सनं सप्पटिधं नीलं पीतकं”न्तिआदिना (ध० स० ६१७-६१८) नयेन अनेकेहि नामेहि तेरसहि वारेहि द्विपज्जासाय नयेहि विभज्जमानं तथमेव होति वितथं नत्थि। एस नयो सोतद्वारादीसुपि। आपाथमागच्छन्तेसु सद्दादीसु तेसं विविधं दस्सेतुं “दिट्ठं सुत”न्ति आह। तत्थ दिट्ठन्ति रूपायतनं। सुतन्ति सद्दायतनं। मुतन्ति पत्वा गहेतब्बतो गन्धायतनं रसायतनं फोड्ढ्वायतनं। विज्जातन्ति सुखदुक्खादिधम्मारम्मणं। पत्तन्ति परियेसित्वा वा अपरियेसित्वा वा पत्तं। परियेसितन्ति पत्तं वा अपत्तं वा परियेसितं। अनुविचरितं मनसाति चित्तेन अनुसञ्चरितं।

तथागतेन अभिसम्बुद्धन्ति इमिना एतं दस्सेति — यज्झि अपरिमाणासु लोकधातूसु इमस्स सदेवकस्स लोकस्स नीलं पीतकन्तिआदि रूपारम्मणं चक्खुद्वारे आपाथं आगच्छति, “अयं सत्तो इमस्मिं खणे इमं नाम रूपारम्मणं दिस्वा

सुमनो वा दुम्नो वा मज्झतो वा जातो'ति सब्बं तं तथागतस्स एवं अभिसम्बुद्धं । तथा यं अपरिमाणासु लोकधातूसु इमस्स सदेवकस्स लोकस्स भेरिसद्वो मुदिङ्गसद्वोतिआदि सद्धारम्मणं सोतद्वारे आपाथं आगच्छति, मूलगन्धो तचगन्धोतिआदि गन्धारम्मणं घानद्वारे आपाथं आगच्छति, मूलरसो खन्धरसोतिआदि रसारम्मणं जिह्वाद्वारे आपाथं आगच्छति, कक्खळं मुदुकन्तिआदि पथवीधातुतेजोधातुवायोधातुभेदं फोट्टब्बारम्मणं कायद्वारे आपाथं आगच्छति, “अयं सत्तो इमस्मिं खणे इमं नाम फोट्टब्बारम्मणं फुसित्वा सुमनो वा दुम्नो वा मज्झतो वा जातो'ति सब्बं तं तथागतस्स एवं अभिसम्बुद्धं । तथा यं अपरिमाणासु लोकधातूसु इमस्स सदेवकस्स लोकस्स सुखदुक्खादिभेदं धम्मारम्मणं मनोद्वारस्स आपाथं आगच्छति, “अयं सत्तो इमस्मिं खणे इमं नाम धम्मारम्मणं विजानित्वा सुमनो वा दुम्नो वा मज्झतो वा जातो'ति सब्बं तं तथागतस्स एवं अभिसम्बुद्धं ।

यज्झि, चुन्द, इमेसं सत्तानं दिट्ठं सुतं मुतं विज्जातं, तत्थ तथागतेन अदिट्ठं वा असुतं वा अमुतं वा अविज्जातं वा नत्थि, इमस्स पन महाजनस्स परियेसित्वा अपत्तम्पि अत्थि, अपरियेसित्वा अपत्तम्पि अत्थि, परियेसित्वा पत्तम्पि अत्थि, अपरियेसित्वा पत्तम्पि अत्थि, सब्बम्पि तथागतस्स असम्पत्तं नाम नत्थि जाणेन असच्छिकतं । **तस्मा तथागतोति वुच्चतीति** यं तथा लोकेन गतं, तस्स तथेव गतत्ता तथागतोति वुच्चतीति । पाळियं पन “अभिसम्बुद्ध”न्ति वुत्तं, तं गतसद्देन एकत्थं । इमिना नयेन सब्बवारेसु तथागतोति निगमस्स अत्थो वेदितब्बो (दी० नि० अट्ठ० ३.१८८; अ० नि० अट्ठ० २.४.२३) ।

“यज्च, चुन्द, रत्तिं तथागतो अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुज्झति, यज्च रत्तिं अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायति, यं एतस्मिं अन्तरे भासति लपति निद्विसति, सब्बं तं तथेव होति, नो अज्जथा, तस्मा तथागतोति वुच्चती”ति

एत्थ यं रत्तिं भगवा बोधिमण्डे अप्पराजितपल्लङ्के निसिन्नो तिण्णं मारानं मत्थकं मदित्वा अनुत्तरसम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धो, यज्च रत्तिं यमकसालानमन्तरे अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि, एत्थन्तरे पज्चचत्तालीसवस्सपरिमाणे काले पठमबोधियापि मज्झिमबोधियापि पच्छिमबोधियापि यं भगवता भासितं सुत्तं गेय्यं...पे०... वेदल्लं, तं सब्बं अत्थतो च व्यज्जनतो च अनुपवज्जं अनूनमनधिकं सब्बाकारपरिपुण्णं रागमदनिम्मदनं दोसमोहमदनिम्मदनं नत्थि, तत्थ वाळग्गमत्तम्पि अवक्खलितं, सब्बं तं एकमुद्दिकाय लज्झितं विय, एकनाळिया मितं विय, एकतुलाय तुलितं विय च तथमेव होति वितथं नत्थि । तेनाह — “यज्च, चुन्द, रत्तिं तथागतो...पे०... सब्बं तं तथमेव होति, नो अज्जथा तस्मा तथागतोति वुच्चती”ति । गदअत्थो हि एत्थ गतसद्वो ।

अपि च — आगदनं आगदो, वचनन्ति अत्थो । तथो अविपरीतो आगदो अस्साति द-कारस्स त-कारं कत्वा गतोति एवमेतस्मिं अत्थे पदसिद्धि वेदितब्बा ।

“यथावादी, चुन्द...पे०... वुच्चती”ति एत्थ भगवतो वाचाय कायो अनुलोमेति कायस्सपि वाचा, तस्मा भगवा यथावादी तथाकारी, यथाकारी तथावादी च होति, एवंभूतस्स चस्स यथा वाचा, कायोपि तथा गतो पवत्तोति अत्थो । यथा च कायो, वाचापि तथा गता पवत्ताति तथागतोति एवमेत्थ पदसिद्धि वेदितब्बा ।

अभिभू अनभिभूतोति उपरि भवग्गं हेट्ठा अवीचिपरियन्तं अपरिमाणासु लोकधातूसु सब्बसत्ते अभिभवति सीलेनपि समाधिनापि पज्जायपि विमुत्तियापि न तस्स तुला वा पमाणं वा अत्थि । अतुलो अप्पमेय्यो अनुत्तरो राजराजा देवदेवो

सक्कानं अतिसक्को ब्रह्मानं अतिब्रह्मा । अञ्जदत्थूति एकंसत्थे निपातो । दक्खतीति दसो । वसं वत्तेतीति वसवत्ती ।

तत्रायं पदसिद्धि वेदितव्या — अगदो विय अगदो, को पनेस? देसनाविलासो चेव पुञ्जुस्सयो च । तेन हेस महानुभावो भिसक्को दिब्बागदेन सप्पे विय सब्बपरप्पवादिनो सदेवकञ्च लोकं अभिभवति । इति सब्बलोकाभिभवने तथो अविपरीतो देसनाविलासमयो चेव पुञ्जुस्सयो च अगदो अस्साति द-कारस्स त-कारं कत्वा तथागतोति वेदितव्यो (दी० नि० अट्ठ० १.७) ।

इधत्थञ्जेव जानाति कम्माभिसङ्खारवसेनाति अपुञ्जाभिसङ्खारवसेन इधत्थञ्जेव जानाति । **कायस्स भेदा परं मरणाति** उपादिन्नखन्धभेदा मरणतो परं । **अपायन्ति** आदीसु वुट्ठिसङ्घातसुखसाततो अया अपेतत्ता अपायो । दुक्खस्स गति पटिसरणन्ति **दुग्गति** । दुक्करकारिनो एत्थ विनिपतन्तीति **विनिपातो** । निरतिअट्टेन निरस्सादट्टेन **निरयो** । तं **अपायं...पे०...निरयं** । **उपपज्जिस्सतीति** पटिसन्धिवसेन उपपज्जिस्सति । **तिरच्छानयोनिन्ति** तिरियं अञ्चन्तीति तिरच्छाना, तेसं योनि तिरच्छानयोनि, तं तिरच्छानयोनिं । **पेत्तिविसयन्ति** पच्चभावं पत्तानं विसयोति पेत्तिविसयो, तं पेत्तिविसयं । मनसो उस्सन्नताय मनुस्सा, तेसु **मनुस्सेसु** । इतो परं **कम्माभिसङ्खारवसेनाति** एत्थ पुञ्जाभिसङ्खारवसेन अत्थो गहेतव्यो ।

आसवानं खयाति आसवानं विनासेन । **अनासवं चेतोविमुत्तिन्ति** आसवविरहितं अरहत्तफलसमाधिं । **पञ्जाविमुत्तिन्ति** अरहत्तफलपञ्चं । अरहत्तफलसमाधि रागविरागा चेतोविमुत्ति, अरहत्तफलपञ्जा अविज्जाविरागा पञ्जाविमुत्तीति वेदितव्या । तण्हाचरितेन वा अप्पनाझानबलेन किलेसे विक्खम्भेत्वा अधिगतं अरहत्तफलं रागविरागा चेतोविमुत्ति, दिट्ठिचरितेन उपचारज्झानमत्तं निब्बत्तेत्वा विपस्सित्वा अधिगतं अरहत्तफलं अविज्जाविरागा पञ्जाविमुत्ति । अनागामिफलं वा कामरागं सन्धाय रागविरागा चेतोविमुत्ति, अरहत्तफलं सब्बप्पकारतो अविज्जाविरागा पञ्जाविमुत्ति ।

आकिञ्चज्जायतनं धिमुत्तन्ति विमोक्खेनाति केनट्टेन विमोक्खो वेदितव्योति? अधिमुच्चनट्टेन । को अयं अधिमुच्चनट्टो नाम? पच्चनीकधम्मोहि च सुट्ठु विमुच्चनट्टो, आरम्मणे च अभिरतिवसेन सुट्ठु विमुच्चनट्टो, पितु अट्टे विस्सट्ठअङ्गपच्चङ्गस्स दारकस्स सयनं विय अनिग्गहितभावेन निरासङ्कताय आरम्मणे पवत्तीति वुत्तं होति । एवरूपेन विमोक्खेन **धिमुत्तन्ति** । विज्जाणज्जायतनं मुञ्चित्वा आकिञ्चज्जायतने निरासङ्कवसेन धिमुत्तं अल्लीनं । **तत्राधिमुत्तन्ति** तस्मिं समाधिम्हि अल्लीनं । **तदधिमुत्तन्ति** तस्मिं ज्ञाने अधिमुत्तं । **तदाधिपतेय्यन्ति** तं ज्ञानं जेट्ठकं । **रूपाधिमुत्तोति** आदीनि पञ्च कामगुणगरुकवसेन वुत्तानि । **कुलाधिमुत्तोति** आदीनि तीणि खत्तियादिकुलगरुकवसेन वुत्तानि । **लाभाधिमुत्तोति** आदीनि अट्ठ लोकधम्मवसेन वुत्तानि । **धीवराधिमुत्तोति** आदीनि चत्तारि पच्चयवसेन वुत्तानि । **सुत्तन्ताधिमुत्तोति** आदीनि पिटकत्तयवसेन वुत्तानि । **आरञ्जकङ्गाधिमुत्तोति** आदीनि धुतङ्गसमादानवसेन वुत्तानि । **पठमज्झानाधिमुत्तोति** आदीनि पटिलाभवसेन वुत्तानि ।

कम्मपरायणन्ति अभिसङ्खारवसेन । **विपाकपरायणन्ति** पवत्तिवसेन । **कम्मगरुकन्ति** चेतनागरुकं । **पटिसन्धिगरुकन्ति** उपपत्तिगरुकं ।

८४. आकिञ्चज्जासम्भवं जत्वाति आकिञ्चज्जायतनसमापत्तितो वुट्ठित्वा आकिञ्चज्जायतनजनककम्माभिसङ्खारं जत्वा “किन्ति पलिबोधो अय”न्ति । **नन्दिसंयोजनं इतीति** या चतुत्थ अरूपरागसङ्घाता नन्दी तज्ज संयोजनं जत्वा । **ततो तत्थ विपस्सतीति** अथ तत्थ आकिञ्चज्जायतनसमापत्तितो वुट्ठित्वा तं समापत्तिं अनिच्चादिवसेन विपस्सति । **एतं जाणं तथं तस्साति** एतं तस्स पुगलस्स एवं विपस्सतो

अनुक्कमेन उप्पन्नं अरहत्तजाणं अविपरीतं। **वुसीमतो**ति वुसितवन्तस्स। सेसं सब्बत्थ पाकटमेव।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पुब्बसदिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

पोसालमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता।

१५. मोघराजमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना

८५. पन्नरसमे मोघराजसुत्ते — द्वाहन्ति द्वे वारे अहं। सो हि पुब्बे अजितसुत्तस्स (सु० नि० १०३८ आदयो) च तिस्समेत्तेय्यसुत्तस्स (सु० नि० १०४६ आदयो) च अवसाने द्विक्खत्तुं भगवन्तं पुच्छि, भगवा पनस्स इन्द्रियपरिपाकं आगमयमानो न ब्याकासि। तेनाह — “द्वाहं सक्कं अपुच्छिस्स”न्ति। **यावततियञ्च देवीसि, ब्याकरोतीति मे सुतन्ति** यावततियञ्च सहधम्मिकं पुट्ठो विसुद्धिदेवभूतो इसि भगवा सम्मासम्बुद्धो ब्याकरोतीति एवं मे सुतं। गोधावरीतीरेयेव किर सो एवमस्सोसि। तेनाह — “ब्याकरोतीति मे सुत”न्ति। इमिस्सा गाथाय निद्देसे यं वत्तब्बं सिया, तं हेट्ठा वुत्तनयं एव।

८६. **अयं लोको**ति मनुस्सलोको। **परो लोको**ति तं ठपेत्वा अवसेसो। **सदेवको**ति ब्रह्मलोकं ठपेत्वा अवसेसो उपपत्तिदेवसम्पुत्तिदेवयुत्तो। “ब्रह्मलोको सदेवको”ति एतं वा “सदेवको लोको”ति आदिनयनिदस्सनमत्तं। तेन सब्बोपि तथावुत्तप्पकारलोको वेदितब्बो।

८७. **एवं अभिक्कन्तदस्साविन्ति** एवं अगदस्साविं, सदेवकस्स लोकस्स अज्झासयाधिमुत्तिगतिपरायणादीनि पस्सितुं समत्थन्ति दस्सेति।

८८. **सुज्जतो लोकं अवेक्खस्सूति** अवसियपवत्तसल्लक्खणवसेन वा तुच्छसङ्खारसमनुपस्सनावसेन वाति द्वीहाकारेहि सुज्जतो लोकं पस्स। **अत्तानुदिट्ठिं ऊहच्चाति** सक्कायदिट्ठिं उद्धरित्वा।

लुज्जतीति भिज्जति। **चक्खतीति चक्खु**। तदेतं ससम्भारचक्खुनो सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्हमण्डलस्स मज्झे अभिमुखे ठितानं सरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसभूते दिट्ठमण्डले चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिट्ठति। रूपयन्तीति **रूपा**, वण्णविकारमापज्जन्ता हृदयङ्गतभावं पकासेन्तीति अत्थो। चक्खुतो पवत्तं विज्जाणं, चक्खुस्स वा चक्खुसन्निस्सितं वा विज्जाणं **चक्खुविज्जाणं**। चक्खुतो पवत्तो सम्फस्सो **चक्खुसम्फस्सो**। **चक्खुसम्फस्सपच्चयाति** चक्खुविज्जाणसम्पयुत्तफस्सपच्चया। **वेदयितन्ति** विन्दनं, वेदनाति अत्थो। तदेव सुखयतीति **सुखं**, यस्स उप्पज्जति, तं सुखितं करोतीति अत्थो। सुट्ठु वा खादति, खनति च कायचित्ताबाधन्ति **सुखं**। दुक्खयतीति **दुक्खं**। यस्स उप्पज्जति, तं दुक्खितं करोतीति अत्थो। न दुक्खं न सुखन्ति **अदुक्खमसुखं**। **म-**कारो सन्धिपदवसेन वुत्तो। सो पन चक्खुसम्फस्से अत्तना सम्पयुत्ताय वेदनाय सहजातअज्जमज्जनिस्सयविपाकआहारसम्पयुत्तअत्थिअविगतवसेन अट्ठधा पच्चयो होति, सम्पटिच्छनसम्पयुत्ताय अनन्तरसमनन्तरूपनिस्सयनत्थिविगतवसेन पच्चधा, सन्तीरणादिसम्पयुत्तानं उपनिस्सयवसेनेव पच्चयो होति।

सुणातीति **सोतं**, तं ससम्भारसोतबिलस्स अन्तो तनुत्तम्बलोमाचिते अङ्गुलिवेधकसण्ठाने पदेसे सोतविज्जाणादीनं

यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति । सदीयन्तीति **सद्दा**, उदाहरीयन्तीति अत्थो । घायतीति **घानं**, तं ससम्भारघानबिलस्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे घानविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति । गन्धियन्तीति **गन्धा**, अत्तनो वत्थुं सूचियन्तीति अत्थो । जीवितं अक्कायतीति **जिक्का**, सायनद्वेन वा **जिक्का** । सा ससम्भारजिक्काय अतिअग्गमूलपस्सानि वज्जेत्वा उपरिमतलमज्जे भिन्नउप्पलदलगसण्ठाने पदेसे जिक्काविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमाना तिष्ठति । रसन्ति ते सत्ताति **रसा**, अस्सादेन्तीति अत्थो ।

कुच्छित्तानं आसवधम्मानं आयोति **कायो** । आयोति उप्पत्तिदेसो । सो यावता इमस्मिं काये उपादिन्नपवत्ति नाम अत्थि, तत्थ येभुय्येन कायप्पसादो कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानो तिष्ठति । फुसियन्तीति **फोटुब्बा** । मनतीति **मनो**, विजानातीति अत्थो । अत्तनो लक्खणं धारेन्तीति **धम्मा** । **मनो**ति सहावज्जनभवङ्गं । **धम्मा**ति निब्बानं मुञ्चित्वा अवसेसा धम्माम्मणधम्मा । **मनोविज्जाणन्ति** जवनमनोविज्जाणं । **मनोसम्फस्सो**ति तंसम्पयुत्तो फस्सो, सो सम्पयुत्ताय वेदनाय विपाकपच्चयवज्जेहि सेसेहि सत्तहि पच्चयेहि पच्चयो होति । अनन्तराय तेहेव सेसानं उपनिस्सयेनेव पच्चयो होति ।

अवसियपवत्तसल्लक्खणवसेन वाति अवसो हुत्वा पवत्तसङ्खारे पस्सनवसेन ओलोकनवसेनाति अत्थो । **रूपे वसो** न **लब्भतीति** रूपस्मिं वसवत्तिभावो इस्सरभावो न लब्भति । **वेदनादीसुपि** एसेव नयो ।

नायं, भिक्खवे, कायो तुम्हाकन्ति अत्तनि सति अत्तनियं नाम होति, अत्तायेव च नत्थि । तस्मा “नायं, भिक्खवे, कायो तुम्हाक”न्ति आह । **नापि अज्जेसन्ति** अज्जो नाम परेसं अत्ता । तस्मिं सति अज्जेसं नाम सिया, सोपि नत्थि । तस्मा “नापि अज्जेस”न्ति आह । **पुराणमिदं, भिक्खवे, कम्मन्ति** नयिदं पुराणकम्ममेव, पुराणकम्मनिब्बत्तो पनेस कायो । तस्मा पच्चयवोहारेन एवं वुत्तो । **अभिसङ्खतन्ति**आदि कम्मवोहारस्सेव वसेन पुरिमलिङ्गसभावताय वुत्तं । अयं पनेत्थ अत्थो — **अभिसङ्खतन्ति** पच्चयेहि कतोति दट्ठब्बो । **अभिसज्जेतयितन्ति** चेतनावत्थुको, चेतनामूलकोति दट्ठब्बो । **वेदनियन्ति** वेदनाय वत्थूति दट्ठब्बो ।

रूपे सारो न लब्भतीति रूपस्मिं निच्चादिसारो न लब्भति । **वेदनादीसुपि** एसेव नयो । **रूपं अस्सारं निस्सारन्ति** रूपं अस्सारं सारविरहितञ्च । **सारापगतन्ति** सारतो अपगतं । **निच्चसारसारेन** वाति भङ्गं अतिक्कमित्वा पवत्तमानेन निच्चसारेन वा । कस्सचि निच्चसारस्स अभावतो निच्चसारेन सारो नत्थि । **सुखसारसारेन** वाति ठितिसुखं अतिक्कमित्वा पवत्तमानस्स कस्सचि सुखसारस्स अभावतो सुखसारसारेन वा । **अत्तसारसारेन** वाति अत्तत्तनियसारसारेन वा । **निच्चेन** वाति भङ्गं अतिक्कमित्वा पवत्तमानस्स कस्सचि निच्चस्स अभावतो निच्चेन वा । **धुवेन** वाति विज्जमानकालेपि पच्चयायत्तवुत्तिताय थिरस्स कस्सचि अभावतो धुवेन वा । **सस्सतेन** वाति अब्बोच्छिन्नस्स सब्बकाले विज्जमानस्स कस्सचि अभावतो सस्सतेन वा । **अविपरिणामधम्मेन** वाति जराभङ्गवसेन अविपरिणामपकतिकस्स कस्सचि अभावतो अविपरिणामधम्मेन वा ।

चक्खु सुज्जं अत्तेन वा अत्तनियेन वाति “कारको वेदको सयंवसी”ति एवं परिकप्पिकेन अत्तना वा अत्ताभावतोयेव अत्तनो सन्तकेन परिक्खारेन च सुज्जं । सब्बं चक्खादिलोकियधम्मजातं यस्मा अत्ता च एत्थ नत्थि, अत्तनियञ्च एत्थ नत्थि, तस्मा “सुज्ज”न्ति वुच्चतीति अत्थो । लोकुत्तरापि धम्मा अत्तत्तनियेहि सुज्जायेव, सुज्जातीतधम्मा नत्थीति वुत्तं होति । तस्मिं धम्मे अत्तत्तनियसारस्स नत्थिभावो वुत्तो होति । लोके च “सुज्जं घरं सुज्जो घटो”ति वुत्तो घरस्स घटस्स च नत्थिभावो न होति, तस्मिं घटे च अज्जस्स नत्थिभावो वुत्तो होति । भगवता च इति यम्पि

कोचि तत्थ न होति, तेन तं सुज्जं । यं पन तत्थ अवसिद्धं होति, तं सन्तं इदमत्थीति पजानातीति अयमेवत्थो वुत्तो । तथा जायगन्थे सहगन्थे च अयमेवत्थो । इति इमस्मिं सुत्ते अनत्तलक्खणमेव कथितं । **अनिस्सरियतो**ति अत्तनो इस्सरिये अवसवत्तनतो । **अकामकारियतो**ति अत्तनो अकामं अरुचिकरणवसेन । **अपापुणियतो**ति ठातुं पतिट्ठाभावतो । **अवसवत्तनतो**ति अत्तनो वसे अवत्तनतो । **परतो**ति अनिच्चतो पच्चयायत्तवुत्तितो । **विवित्ततो**ति निस्सरतो ।

सुद्धन्ति केवलं इस्सरकालपकतीहि विना केवलं पच्चयायत्तपवत्तिवसेन पवत्तमानं सुद्धं नाम । अत्तनियविरहितो सुद्धधम्मपुज्जोति च । **सुद्धं धम्मसमुप्पादं, सुद्धं सङ्खारसन्ततिन्ति** सुद्धं पस्सन्तस्स जानन्तस्स सङ्खारानं सन्ततिं अब्बोच्छिन्नसङ्खारसन्ततिं । तथेव सुद्धं पस्सन्तस्स सङ्खारादीनि, एकट्ठानि आदरेन द्वत्तिक्खत्तुं वुत्तानि । एवं पस्सन्तस्स मरणमुखे भयं न होति । **गामणी**ति आलपनं । **तिणकट्टसमं लोकन्ति** इमं उपादिन्नक्खन्धसङ्घातं लोकं । यदा तिणकट्टसमं पज्जाय पस्सति । यथा अरज्जे तिणकट्टादीसु गणहन्तेसु अत्तानं वा अत्तनियं वा गणहातीति न होति, तेसु वा तिणकट्टादीसु सयमेव नस्सन्तेसुपि विनस्सन्तेसुपि अत्ता नस्सति, अत्तनियो नस्सतीति न होति । एवं इमस्मिं कायेपि नस्सन्ते वा विनस्सन्ते वा अत्ता वा अत्तनियं वा भिज्जतीति अपस्सन्तो पज्जाय तिणकट्टसमं पस्सतीति वुच्चति । **नाज्जं पत्थयते किञ्चि, अज्जत्रप्पटिसन्धियाति** पटिसन्धिविरहितं निब्बानं ठपेत्वा अज्जं भवं वा अत्तभावं वा न पत्थेति ।

रूपं समन्नेसतीति रूपस्स सारं परियेसति । **अहन्ति वाति** दिट्ठिवसेन । **ममन्ति वाति** तण्हावसेन । **अस्मीति वाति** मानवसेन । **तम्पि तस्स न होतीति** तं तिविधम्पि तस्स पुगलस्स न होति ।

इधाति देसापदेसे निपातो, स्वायं कत्थचि लोकं उपादाय वुच्चति । यथाह — “इध तथागतो लोके उप्पज्जती”ति (सं० नि० ३.७८; अ० नि० ४.३३) । कत्थचि सासनं । यथाह — “इधेव, भिक्खवे, समणो, इध दितियो समणो”ति (म० नि० १.१३९; दी० नि० २.२१४) । कत्थचि ओकासं । यथाह —

“इधेव तिट्ठमानस्स, देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो, एवं जानाहि मारिसा”ति ॥ (दी० नि० २.३६९) ।

कत्थचि पदपूरणमत्तमेव । यथाह — “इधाहं, भिक्खवे, भुत्तावी अस्सं पवारितो”ति (म० नि० १.३०) । इध पन लोकं उपादाय वुत्तोति वेदितब्बो । **अस्सुतवा पुथुज्जनोति** एत्थ पन आगमाधिगमाभावा जेय्यो “अस्सुतवा”इति । यस्स हि खन्धधातुआयतनपच्चयाकारसतिपट्टानादीसु उग्गहपरिपुच्छाविनिच्छयरहितत्ता दिट्ठिपटिसेधको नेव आगमो, पटिपत्तिया अधिगन्तब्बस्स अनधिगतत्ता नेव अधिगमो अत्थि, सो आगमाधिगमाभावा जेय्यो “अस्सुतवा” इति । स्वायं —

पुथूनं जननादीहि, कारणेहि पुथुज्जनो ।

पुथुज्जनन्तो गधत्ता, पुथुवायं जनो इति ॥ (दी० नि० अट्ठ० १.७; म० नि० अट्ठ० १.२; अ० नि० अट्ठ० १.१.५१; पटि० म० अट्ठ० २.१.१३०) ।

सो हि पुथूनं नानप्पकारानं किलेसादीनं जननादीहिपि कारणेहि **पुथुज्जनो** । यथाह — पुथु किलेसे जनेन्तीति पुथुज्जना, पुथु अविहतसक्कायदिट्ठिकाति पुथुज्जना, पुथु सत्थारानं मुखुल्लोकिकाति पुथुज्जना, पुथु सब्बगतीहि अवुट्ठिताति पुथुज्जना, पुथु नानाभिसङ्खारे अभिसङ्खारोन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानाओघेहि वुहन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानासन्तापेहि सन्तप्पेन्तीति पुथुज्जना, पुथु नानापरिळाहेहि परिडहन्तीति पुथुज्जना, पुथु पच्चसु कामगुणेषु रत्ता गिद्धा

गधिता मुञ्छिता अज्झोसन्ना लगा लगिता पलिबुद्धाति पुथुज्जना, पुथु पञ्चहि नीवरणेहि आवुटा निवुटा ओवुटा पिहिता पटिच्छन्ना पटिकुज्जिताति पुथुज्जना (महानि० ५१, ९४), पुथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीचधम्मसमाचारानं जनानं अन्तो गधत्तापि पुथुज्जना, पुथुव अयं विसुंयेव सङ्ख्यं गतो, विसंसट्ठो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि जनोतिपि पुथुज्जनो । एवमेतेहि “अस्सुतवा पुथुज्जनो”ति द्वीहि पदेहि ये ते —

“दुवे पुथुज्जना वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।

अन्धो पुथुज्जनो एको, कल्याणोको पुथुज्जनो”ति ॥ (दी० नि० अट्ठ० १.७; म० नि० अट्ठ० १.२; सं० नि० अट्ठ० २.२.६१; अ० नि० अट्ठ० १.१.५१; पटि० म० अट्ठ० २.१.१३०; ध० स० अट्ठ० १००७) —

द्वे पुथुज्जना वुत्ता, तेसु अन्धपुथुज्जनो वुत्तो होतीति वेदितब्बो ।

अरियानं अदस्सावीति आदीसु **अरियाति** आरकत्ता किलेसेहि, अनये न इरियनतो, अये इरियनतो, सदेवकेन च लोकेन अरणीयतो बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावका च वुच्चन्ति, बुद्धा एव वा इध अरिया । यथाह — “सदेवके, भिक्खवे, लोके... पे०... तथागतो अरियोति वुच्चती”ति (सं० नि० ५.१०९८) ।

सप्पुरिसाति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च “सप्पुरिसा”ति वेदितब्बा । ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सोभना पुरिसाति सप्पुरिसा । सब्बेव वा एते द्विधापि वुत्ता । बुद्धापि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धापि बुद्धसावकापि । यथाह —

“यो वे कतञ्जू कतवेदि धीरो, कल्याणमित्तो दळ्ळभत्ति च होति ।

दुखितस्स सक्कच्च करोति किच्चं, तथाविधं सप्पुरिसं वदन्ती”ति ॥ (म० नि० अट्ठ० १.२; पटि० म० अट्ठ० २.१.१३०; ध० स० अट्ठ० १००७) ।

“कल्याणमित्तो दळ्ळभत्ति च होती”ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतञ्जुतादीहि पच्चेकबुद्धा बुद्धाति, यो इमेसं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो **अरियानं अदस्सावीति** वेदितब्बो । सो चक्खुना अदस्सावी, जाणेन अदस्सावीति दुविधो, तेसु जाणेन अदस्सावी इध अधिप्येतो । मंसचक्खुना हि दिब्बचक्खुना वा अरिया दिट्ठापि अदिट्ठाव होन्ति तेसं चक्खुना वण्णमत्तगहणतो, न अरियभावगोचरतो । सोणसिङ्गालादयोपि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

तत्रिदं वत्थु — चित्तलपब्बतवासिनो किर खीणासवत्थेरस्स उपट्ठाको वुड्डपब्बजितो एकदिवसं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि — “अरिया नाम, भन्ते, कीदिसा”ति? थेरो आह — “इधेकच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिपत्तिं कत्वा सह चरन्तोपि नेव अरिये जानाति, एवं दुज्जाना, आवुसो, अरिया”ति । एवं वुत्तेपि सो नेव अज्जासि । तस्मा चक्खुना दस्सनं न दस्सनं, जाणेन दस्सनमेव दस्सनं । यथाह — “अलं ते, वक्कलि, किं ते इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन, यो खो, वक्कलि, धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती”ति (सं० नि० ३.८७) । तस्मा चक्खुना पस्सन्तोपि जाणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो, अरियानं अधिगतञ्च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियभावस्स च अदिट्ठत्ता “अरियानं अदस्सावी”ति वेदितब्बो ।

अरियधम्मस्स अकोविदोति सतिपट्टानादिभेदे अरियधम्मो अकुसलो । अरियधम्मो अविनीतोति एत्थ पन —

दुविधो विनयो नाम, एकमेकेत्थ पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं, “अविनीतो”ति वुच्चति ॥ (म० नि० अट्ठ० १.२; सु० नि० अट्ठ० १.उरगसुत्तवण्णना; पटि० म० अट्ठ० २.१.१३०; ध० स० अट्ठ० १००७) ।

अयञ्हि संवरविनयो पहानविनयोति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधेपि विनये एकमेकोपि विनयो पञ्चधा भिज्जति । **संवरविनयोपि** हि सीलसंवरो सतिसंवरो जाणसंवरो खन्तिसंवरो वीरियसंवरोति पञ्चविधो । **पहानविनयोपि** तदङ्गप्पहानं विक्खम्भनप्पहानं समुच्छेदप्पहानं पटिप्पस्सद्धिप्पहानं निस्सरणप्पहानन्ति पञ्चविधो ।

तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेण उपेतो होति समुपेतो”ति (विभ० ५११) अयं **सीलसंवरो** । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती”ति (म० नि० १.२९५; सं० नि० ४.२३९; अ० नि० ३.१६) अयं **सतिसंवरो** ।

“यानि सोतानि लोकस्मिं, (अजिताति भगवा,)

सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि, पज्जायेते पिधिय्यरे”ति ॥ (सु० नि० १०४१; चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस ४; नेत्ति० ११, ४५; ध० स० अट्ठ० १००७) —

अयं **जाणसंवरो** । “खमो होति सीतस्स उण्हस्सा”ति (म० नि० १.२४; अ० नि० ४.११४; ६.५८) अयं **खन्तिसंवरो** । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती”ति (म० नि० १.२६; अ० नि० ४.११४; ६.५८) अयं **वीरियसंवरो** । सब्बोपि चायं संवरो यथासकं संवरितब्बानं विनेतब्बानञ्च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो “संवरो”, विनयनतो “विनयो”ति वुच्चति । एवं ताव संवरविनयो पञ्चधा भिज्जतीति वेदितब्बो ।

तथा यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेसु पटिपक्खभावतो दीपालोकेनेव तमस्स, तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अनत्थस्स पहानं । सेय्यथिदं — नामरूपववत्थानेन सक्कायदिट्ठिया, पच्चयपरिगगहेन अहेतुविसमहेतुदिट्ठिनं, तस्सेव अपरभागेन कङ्कवित्ररणेन कथंकथीभावस्स, कलापसम्मसनेन “अहं ममा”ति गाहस्स, मग्गामग्गववत्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन सभये अभयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, मुञ्चितुकम्यताजाणेन अमुञ्चितुकामताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खाय, अनुलोमेन धम्मट्ठितियं निब्बाने च पटिलोमभावस्स, गोत्रभुना सङ्खारनिमित्तगाहस्स पहानं । एतं **तदङ्गप्पहानं** नाम ।

यं पन उपचारप्पनाभेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो घटप्पहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स तेसं तेसं नीवरणादिधम्मनं पहानं, एतं **विक्खम्भनप्पहानं** नाम । यं चतुन्नं अरियमग्गानं भावितत्ता तंतंमग्गवतो अत्तनो अत्तनो सन्ताने “दिट्ठिगतानं पहानाया”तिआदिना (ध० स० २७७; विभ० ६२८) नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खियस्स किलेसगणस्स अच्चन्तअप्पवत्तिभावेन पहानं, इदं **समुच्छेदप्पहानं** नाम । यं पन फलक्खणे पटिप्पस्सद्धत्तं किलेसानं, एतं **पटिप्पस्सद्धिप्पहानं** नाम । यं सब्बसङ्गतनिस्सटत्ता पहीनसब्बसङ्गतं निब्बानं, एतं **निस्सरणप्पहानं** नाम । सब्बम्पि चेत्तं पहानं यस्मा चागट्ठेन पहानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा “पहानविनयो”ति वुच्चति । तं तं पहानवतो वा तस्स तस्स

विनयस्स सम्भवतोपेतं “पहानविनयो”ति वुच्चति । एवं पहानविनयोपि पञ्चधा भिज्जतीति वेदितब्बो (मं निं अट्ठं १.२; सुं निं अट्ठं १.उरगसुत्तवण्णना; पटिं मं अट्ठं २.१.१३०) ।

एवमयं सङ्खेपतो दुविधो भेदतो च दसविधो विनयो भिन्नसंवरत्ता, पहातब्बस्स च अप्पहीनत्ता यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स अयं “अविनीतो”ति वुच्चतीति । एसेव नयो **सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो, सप्पुरिसधम्मे अविनीतो**ति एत्थपि । निन्नानाकरणञ्चि एतमत्थतो । यथाह — “येव ते अरिया, तेव ते सप्पुरिसा । येव ते सप्पुरिसा, तेव ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो, सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो । यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, सो एव सो अरियानं धम्मो । येव ते अरियविनया, तेव ते सप्पुरिसविनया । येव ते सप्पुरिसविनया, तेव ते अरियविनया । अरियेति वा, सप्पुरिसेति वा, अरियधम्मेति वा, सप्पुरिसधम्मेति वा, अरियविनयेति वा, सप्पुरिसविनयेति वा एसेसे एके एकट्ठे समे समभागे तज्जाते तज्जेवाति (धं सं अट्ठं १००७; पटिं मं अट्ठं २.१.१३०) ।

रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति, “यं रूपं, सो अहं, यो अहं, तं रूपं”न्ति रूपञ्च अत्तानञ्च अद्वयं समनुपस्सति । सेय्यथापि तेलप्पदीपस्स ज्ञायतो “या अच्चि, सो वण्णो । यो वण्णो, सा अच्ची”ति अच्चिञ्च वण्णञ्च अद्वयं समनुपस्सति, एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो... पे... समनुपस्सतीति (पटिं मं १.१३०-१३१) एवं रूपं “अत्ता”ति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । **रूपवन्तं वा अत्तानन्ति** अरूपं “अत्ता”ति गहेत्वा छायावन्तं रुक्खं विय तं रूपवन्तं “अत्ता”ति समनुपस्सति । **अत्तनि वा रूपन्ति** अरूपमेव “अत्ता”ति गहेत्वा पुप्फस्मिं गन्धं विय अत्तनि रूपं समनुपस्सति । **रूपस्मिं वा अत्तानन्ति** अरूपमेव “अत्ता”ति गहेत्वा करण्डके मणिं विय तं अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । **वेदनादीसुपि** एसेव नयो ।

तत्थ “रूपं अत्ततो समनुपस्सती”ति सुद्धरूपंयेव “अत्ता”ति कथितं । “रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं । वेदनं अत्ततो... सज्जं... सङ्खारे... विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती”ति (पटिं मं १.१३१) इमेसु सत्तसु ठानेसु अरूपं “अत्ता”ति कथितं, “वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा वेदना, वेदनाय वा अत्तानं”न्ति एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु रूपारूपमिस्सको अत्ता कथितो । तत्थ रूपं अत्ततो समनुपस्सति । वेदनं... सज्जं... सङ्खारे... विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सतीति पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ पन्नरस भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति । ता सब्बापि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पठममग्गवज्झाति वेदितब्बा ।

आरज्जिकोति अरज्जे निवासं । **पवने**ति महन्ते गम्भीरवने । **चरमानो**ति तहिं तहिं विचरमानो । **विस्सत्थो गच्छती**ति निब्भयो निरासङ्को चरति । **अनापाथगतो लुद्धस्सा**ति मिगलुद्धस्स परम्मुखगतो । **अन्तमकासि मारन्ति** किलेसमारं वा देवपुत्तमारं वा अन्तं अकासि । **अपदं वधित्वा**ति किलेसपदं हन्त्वा नासेत्वा । **मारचक्खुं अदस्सनं गतो**ति मारस्स अदस्सनविषयं पत्तो । **अनापाथगतो**ति मारस्स परम्मुखं पत्तो । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं भगवा इदम्पि सुत्तं अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च वुत्तसदिसोयेव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

मोघराजमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१६. पिङ्गियमाणवसुत्तनिदेसवण्णना

८९. सोळसमे पिङ्गियसुत्तनिदेसे — जिण्णोहमस्मि अबलो वीतवण्णोति सो किर ब्राह्मणो जराभिभूतो वीसवस्ससतिको जातिया, दुब्बलो च “इध पादं करिस्सामी”ति अज्जत्रेव करोति, विनट्टपुरिमछविवण्णो च । तेनाह — “जिण्णोहमस्मि अबलो वीतवण्णो”ति । माहं नस्सं मोमुहो अन्तरावाति माहं तुहं धम्मं असच्छिकत्वा अन्तरा एव अविद्वा हुत्वा अनस्सिं । जातिजराय इध विप्पहानन्ति इधेव तव पादमूले पासाणके चेतिये वा जातिजराय विप्पहानं निब्बानं धम्मरसं अहं विजज्जं, तं मे आचिक्ख ।

अबलोति बलविरहितो । दुब्बलोति दुब्बलबलो । अप्पबलोति परित्तबलो । अप्पथामोति परित्तवीरियो । वीतवण्णोति परिवत्तित्तछविवण्णो । विगतवण्णोति अपगतछविवण्णो । विगच्छित्तवण्णोति दूरीभूतछविवण्णो । या सा पुरिमा सुभा वण्णनिभाति या सा सुभा सुन्दरा पुरिमकाले सति, सा वण्णनिभा एतरहि अन्तरहिता विगता । आदीनवो पातुभूतोति उपद्वो पातुरहोसि । “या सा पुरिमा सुभा वण्णनिभा”ति पाठं ठपेत्वा “या सुभा अस्सा”ति एके वण्णयन्ति ।

असुद्धाति पटलादीहि असुद्धा । अविमुद्धाति तिमिरादीहि अविमुद्धा । अपरिसुद्धाति समन्ततो फोटपटलादीहि परियोद्धत्ता अपरिसुद्धा । अवोदाताति नप्पसन्ना पसन्नसदिसा । नो तथा चक्खुना रूपे पस्सामीति यथा पोरानचक्खुना रूपारम्भणं पस्सामि ओलोकेमि, तथा तेन पकारेन इदानीं न पस्सामि । सोतं असुद्धन्तिआदीसुपि एसेव नयो । माहं नस्सन्ति अहं मा विनस्सं ।

९०. इदानीं यस्मा पिङ्गियो काये सापेक्खताय “जिण्णोहमस्मी”तिआदिमाह । तेनस्स भगवा काये सिनेहप्पहानत्थं “दिस्वान रूपेसु विहज्जमाने”ति गाथमाह । तत्थ रूपेसूति रूपहेतु रूपपच्चया । विहज्जमानेति कम्मकारणादीहि उपहज्जमाने । रूप्यन्ति रूपेसूति चक्खुरोगादीहि च रूपहेतुयेव जना रूप्यन्ति बाधियन्ति ।

हज्जन्तीति घटीयन्ति । विहज्जन्तीति विहेसियन्ति । उपविहज्जन्तीति हत्थपादच्छेदादिं लभन्ति । उपघातियन्तीति मरणं लभन्ति । कुप्पन्तीति परिवत्तन्ति । पीळयन्तीति विघातं आपज्जन्ति । घट्टयन्तीति घट्टनं पापुणन्ति । ब्याधिताति भीता । दोमनस्सिताति चित्तविघातं पत्ता । वेमानेति नस्समाने ।

९१. एवं भगवता याव अरहत्तं, ताव कथितं पटिपत्तिं सुत्वा पिङ्गियो जरादुब्बलताय विसेसं अनधिगन्त्वा च पुन “दिसा चतस्सो”ति इमाय गाथाय भगवन्तं थोमेन्तो देसनं याचति ।

९२. अथस्स भगवा पुनपि याव अरहत्तं, ताव पटिपदं दस्सेन्तो “तण्हाधिपन्ने”ति गाथमाह ।

तण्हाधिपन्नेति तण्हाय विमुच्चित्वा ठिते । तण्हानुगेति तण्हाय सह गच्छन्ते । तण्हानुगतेति तण्हाय अनुबन्धन्ते । तण्हानुसटेति तण्हाय सह धावन्ते । तण्हाय पन्नेति तण्हाय निमुग्गे । पटिपन्नेति तण्हाय अवत्थटे । अभिभूतेति मद्धिते । परियादिन्नचित्तेति परियादियित्वा गहितकुसलचित्ते ।

सन्तापजातेति सज्जातचित्तसन्तापे । ईतिजातेति रोगुप्पन्ने । उपद्वजातेति आदीनवजाते । उपसग्गजातेति उप्पन्नदुक्खजाते ।

विरजं वीतमलन्ति एत्थ **विरजन्ति** विगतरागादिरजं । **वीतमलन्ति** वीतरागादिमलं । रागादयो हि अज्झोत्थरणेन रजो नाम, दूसट्ठेन मलं नाम । **धम्मचक्खुन्ति** कत्थचि पठममग्गजाणं, कत्थचि आदीनि तीणि मग्गजाणानि, कत्थचि चतुत्थमग्गजाणम्पि । इध पन जटिलसहस्सस्स चतुत्थमग्गजाणं । पिङ्गियस्स ततियमग्गजाणमेव । **यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं तं निरोधधम्मन्ति** विपस्सनावसेन एवं पवत्तस्स धम्मचक्खुं उदपादीति अत्थो । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

एवं इदम्पि सुत्तं भगवा अरहत्तनिकूटेनेव देसेसि, देसनापरियोसाने च पिङ्गियो अनागामिफले पतिट्ठासि । सो किर अन्तरन्तरा चिन्तेसि — “एवं विचित्रपटिभानं नाम देसनं न लभति मय्हं मातुलो बावरी सवनाया”ति । तेन सिनेहविकखेपेन अरहत्तं पापुणितुं नासक्खि । अन्तेवासिका पनस्स सहस्सजटिला अरहत्तं पापुणिसु । सब्बेव इद्धिमयपत्तचीवरधरा एहिभिव्खुनो अहेसुन्ति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

पिङ्गियमाणवसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१७. पारायनत्थुतिगाथानिद्देसवण्णना

१३. इतो परं सङ्गीतिकारा देसनं थोमेन्ता “**इदमवोच भगवा**”तिआदिमाहंसु । तत्थ **इदमवोचाति** इदं पारायनं अवोच । **परिचारकसोळसानन्ति** बावरिस्स परिचारकेन पिङ्गियेन सह सोळसानं, बुद्धस्स वा भगवतो परिचारकानं सोळसानन्ति परिचारकसोळसानं । ते एव च ब्राह्मणा तत्थ सोळससु दिसासु पुरतो च पच्छतो च वामपस्सतो च दक्खिणपस्सतो च छ छ योजना निसिन्ना उजुकेन द्वादसयोजनिका अहोसि । **अज्झिटो**ति याचितो ।

१४-१७. **अत्थमज्जायाति** पाळिअत्थमज्जाय । **धम्ममज्जायाति** पाळिमज्जाय । **पारायनन्ति** एवं इमस्स धम्मपरियायस्स अधिवचनं आरोपेत्वा तेसं ब्राह्मणानं नामानि कित्तयन्तो “**अजितो...पे०... बुद्धसेट्ठमुपागमु**”न्ति आहंसु । तत्थ **सम्पन्नचरणन्ति** निब्बानपदद्वानभूतेन पातिमोक्खसीलादिना सम्पन्नं । **इसिन्ति** महेसिं ।

निद्देसे **उपागमिंसूति** समीपं गमिंसु । **उपसङ्गमिंसूति** अविदूरद्वानं गमिंसु । **पयिरुपासिंसूति** समीपे निसीदिंसु । **परिपुच्छिंसूति** परिपुच्छं आहरिंसु । **परिगण्हिंसूति** तुलयिंसु । “चोदयिंसू”ति केचि ।

सीलाचारनिब्बत्तीति उत्तमसीलाचारनिब्बत्ति, मग्गेन निप्फन्नसीलन्ति अत्थो ।

गम्भीरेति उत्तानभावपटिक्खेपवचनं । **दुद्दसेति** गम्भीरत्ता दुद्दसे, दुक्खेन दट्ठब्बे, न सक्का सुखेन दट्ठुं । दुद्दसत्ताव **दुरनुबोधे**, दुक्खेन अवबुज्झितब्बे, न सक्का सुखेन अवबुज्झितुं । **सन्तेति** निब्बुते । **पणीतेति** अतप्पके । इदं द्वयं लोकुत्तरमेव सन्थाय वुत्तं । **अतक्कावचरेति** तक्केन न अवचरितब्बे न ओगाहितब्बे जाणेनेव अवचरितब्बे । **निपुणेति** सण्हे । **पण्डितवेदनीयेति** सम्मा पटिपन्नेहि पण्डितेहि वेदितब्बे ।

१८. **तोसेसीति** तुट्ठिं आपादेसि । **वितोसेसीति** विविधा तेसं सोमनस्सं उप्पादेसि । **पसादेसीति** तेसं चित्तप्पसादं अकासि । **आराधेसीति** आराधयि सिद्धिं पापेसि । **अत्तमने अकासीति** सोमनस्सवसेन सकमने अकासि ।

१९. ततो परं ब्रह्मचरियमचरिंसूति मग्गब्रह्मचरियं अचरिंसु ।

१०१. तस्मा पारायनन्ति तस्स पारभूतस्स निब्बानस्स आयतनन्ति वुत्तं होति ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

पारायनत्थुतिगाथानिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१८. पारायनानुगीतिगाथानिद्देसवण्णना

१०२. पारायनमनुगायिस्सन्ति अस्स अयं सम्बन्धो — भगवता हि पारायने देसिते सोळससहस्सजटिला अरहत्तं पापुणिंसु, अवसेसानञ्च चुद्दसकोटिसङ्खानं देवमनुस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि । वुत्तज्हेतं पोरणेहि —

“ततो पासाणके रम्मे, पारायनसमागमे ।

अमतं पापयी बुद्धो, चुद्दस पाणकोटियो”ति ॥ (सु० नि० अट्ठ० २.११३८) ।

निट्ठिताय पन धम्मदेसनाय ततो ततो आगता मनुस्सा भगवतो आनुभावेन अत्तनो अत्तनो गामनिगमादीस्वेव पातुरहेसुं । भगवापि सावत्थिमेव अगमासि परिचारकसोळसादीहि अनेकेहि भिक्खुसहस्सेहि परिवुतो । तत्थ पिङ्गियो भगवन्तं वन्दित्वा आह — “गच्छामहं, भन्ते, बावरिस्स बुद्धुप्पादं आरोचेतुं, पटिस्सुतज्झि तस्सेव मया”ति । अथ भगवता अनुज्जातो जाणगमनेनेव गोधावरीतीरं गन्त्वा पादगमनेन अस्समाभिमुखो अगमासि । तमेनं बावरी ब्राह्मणो मग्गं ओलोकेन्तो निसिन्नो दूरतोव तं खारिजटादिविरहितं भिक्खुवेसेनागच्छन्तं दिस्वा “बुद्धो लोके उप्पन्नो”ति निट्ठमगमासि । सम्पत्तञ्चापि नं पुच्छि — “किं, पिङ्गिय, बुद्धो लोके उप्पन्नो”ति? “आम, ब्राह्मण, उप्पन्नो, पासाणके चेतिये निसिन्नो अम्हाकं धम्मं देसेसि, तमहं तुहं देसेस्सामी”ति । ततो बावरी महता सक्कारेन सपरिसो तं पूजेत्वा आसनं पञ्जापेसि । तत्थ निसीदित्वा पिङ्गियो “पारायनमनुगायिस्स”न्ति आदिमाह ।

तत्थ अनुगायिस्सन्ति भगवतो गीतं अनुगायिस्सं । यथाद्वक्खीति यथा सामं सच्चाभिसम्बोधेन असाधारणजाणेन च अद्वक्खि । निक्कामोति पहीनकामो । “निक्कमो”तिपि पाठो, वीरियवाति अत्थो । निक्खन्तो वा अकुसलपक्खा । निब्बनोति किलेसवनविरहितो, तण्हाविरहितो एव वा । किस्स हेतु मुसा भणेति येहि किलेसेहि मुसा भण्येय, एते तस्स पहीनाति दस्सेति । एतेन ब्राह्मणस्स सवने उस्साहं जनेति (सु० नि० अट्ठ० २.११३८) ।

अमलोति किलेसमलविरहितो । विमलोति विगतकिलेसमलो । निम्मलोति किलेसमलसुद्धो । मलापगतोति किलेसमला दूरीभूतो हुत्वा चरति । मलविप्पहीनोति किलेसमलप्पहीनो । मलविमुत्तोति किलेसेहि विमुत्तो । सब्बमलवीतिवत्तोति वासनादिसब्बकिलेसमलं अतिक्कन्तो । ते वनाति एते वुत्तप्पकारा किलेसा ।

१०३. वण्णूपसंहितन्ति गुणूपसंहितं ।

१०४. सच्चक्ख्योति बुद्धो हि सच्चेनेव अक्कानेन नामेन युत्तो । ब्रह्मेति तं ब्राह्मणं आलपति ।

तत्थ लोकोति लुज्जनट्ठेन लोको । एको लोको भवलोकोति तेभूमकविपाको । सो हि भवतीति भवो, भवो एव

लोको भवलोको । **भवलोको च सम्भवलोको** चाति एत्थ एकेको द्वे द्वे होति । भवलोको हि सम्पत्तिभवविपत्तिभववसेन दुविधो । सम्भवलोकोपि सम्पत्तिसम्भवविपत्तिसम्भववसेन दुविधो । तत्थ **सम्पत्तिभवलोको**ति सुगतिलोको । सो हि इट्ठफलत्ता सुन्दरो लोकोति सम्पत्ति, भवतीति भवो, सम्पत्ति एव भवो सम्पत्तिभवो, सो एव लोको सम्पत्तिभवलोको । **सम्पत्तिसम्भवलोको**ति सुगतूपगं कम्मं । तज्झि सम्भवति एतस्मा फलन्ति सम्भवो, सम्पत्तिया सम्भवो सम्पत्तिसम्भवो, सम्पत्तिसम्भवो एव लोको सम्पत्तिसम्भवलोकोति ।

विपत्तिभवलोकोति अपायलोको । सो हि अनिट्ठफलत्ता विरूपो लोकोति विपत्ति, भवतीति भवो, विपत्ति एव भवो विपत्तिभवो, विपत्तिभवो एव लोको विपत्तिभवलोको । **विपत्तिसम्भवलोको**ति अपायूपगं कम्मं । तज्झि सम्भवति एतस्मा फलन्ति सम्भवो, विपत्तिया सम्भवो विपत्तिसम्भवो, विपत्तिसम्भवो एव लोको विपत्तिसम्भवलोकोति । **तिस्सो वेदना**ति सुखा वेदना, दुक्खा वेदना, अदुक्खमसुखा वेदना लोकिया एव । **आहारा**ति पच्चया । पच्चया हि अत्तनो फलं आहरन्तीति आहारा । कबळीकाराहारो फस्साहारो मनोसञ्चेतनाहारो विज्जाणाहारोति चत्तारो । वत्थुवसेन कबळीकत्तब्बत्ता कबळीकारो, अज्झोहरितब्बत्ता आहारो, ओदनकुम्मासादिवत्थुकाय ओजायेतं नामं । सा हि ओजट्ठमकरूपानि आहरतीति आहारो । चक्खुसम्पस्सादिको छब्बिधो फस्सो तिस्सो वेदना आहरतीति आहारो । मनसो सञ्चेतना न सत्तस्साति मनोसञ्चेतना यथा चित्तेकगता, मनसा वा सम्पयुत्ता सञ्चेतना मनोसञ्चेतना यथा आजज्जरथो, तेभूमककुसलाकुसलचेतना । सा हि तयो भवे आहरतीति आहारो । विज्जाणन्ति एकूनवीसतिभेदं पटिसन्धिविज्जाणं । तज्झि पटिसन्धिनामरूपं आहरतीति आहारो ।

उपादानक्खन्धाति उपादानगोचरा खन्धा उपादानक्खन्धा, मज्झे पदलोपो दट्ठब्बो । उपादानसम्भूता वा खन्धा उपादानक्खन्धा यथा तिणगि, थुसगि । उपादानविधेय्या वा खन्धा उपादानक्खन्धा यथा राजपुरिसो । उपादानप्पभवा वा खन्धा उपादानक्खन्धा यथा पुप्फरुक्खो, फलरुक्खो । उपादानानि पन कामुपादानं दिट्ठुपादानं सीलब्बतुपादानं अत्तवादुपादानन्ति चत्तारि । अत्थतो पन भुसं आदानन्ति उपादानं । रूपुपादानक्खन्धो, वेदनुपादानक्खन्धो, सञ्जुपादानक्खन्धो, सङ्खारुपादानक्खन्धो, विज्जाणुपादानक्खन्धोति पच्च । **छ अज्झत्तिकानि आयतनानीति** चक्खायतनं, सोतायतनं, घानायतनं, जिह्वायतनं, कायायतनं, मनायतनं । **सत्त विज्जाणट्ठितियो** वुत्तनया एव । तथा **अट्ठ लोकधम्मा** । अपि च — लाभो, अलाभो, यसो, अयसो, निन्दा, पसंसा, सुखं, दुक्खन्ति इमे अट्ठ लोकप्पवत्तिया सति अनुपरिवत्तनधम्मकत्ता लोकस्स धम्माति लोकधम्मा । एतेहि मुत्तो सत्तो नाम नत्थि, बुद्धानम्पि होन्तियेव । यथाह —

“अट्ठिमे, भिक्खवे, लोकधम्मा लोकं अनुपरिवत्तन्ति, लोको च अट्ठ लोकधम्मे अनुपरिवत्तति । कतमे अट्ठ? लाभो च अलाभो च...पे०... सुखञ्च दुक्खञ्च । इमे खो, भिक्खवे, अट्ठ लोकधम्मा लोकं अनुपरिवत्तन्ति, लोको च इमे अट्ठ लोकधम्मे अनुपरिवत्तती”ति (अ० नि० ८.६) ।

तत्थ **अनुपरिवत्तन्तीति** अनुबन्धन्ति नप्पजहन्ति, लोकतो न निवत्तन्तीति अत्थो । **लाभो**ति पब्बजितस्स चीवरादि, गहट्ठस्स धनधज्जादिलाभो । सोयेव अलब्भमानो लाभो अलाभो न लाभो **अलाभो**ति वुच्चति, नो च अत्ताभावप्पत्तितो परिज्जेय्यो सिया । **यसो**ति परिवारो । सोयेव अलब्भमानो यसो **अयसो** । **निन्दा**ति अवण्णभणनं । **पसंसा**ति वण्णभणनं । **सुखन्ति** कामावचरकायिकचेतसिकं । **दुक्खन्ति** पुथुज्जनसोतापन्नसकदागामीनं कायिकचेतसिकं, अनागामिअरहन्तानं कायिकमेव । **सत्तावासा**ति सत्तानं आवासा, वसनट्ठानानीति अत्थो । तानि पन तथा पकासिता खन्धा एव । सत्तसु विज्जाणट्ठितिसु असज्जसत्तेन च नेवसज्जानासज्जायतनेन च सद्धिं नव सत्तावासा । **दसायतनानीति** चक्खायतनं,

रूपायतनं, सोतायतनं, सहायतनं, घानायतनं, गन्धायतनं, जिह्वायतनं, रसायतनं, कायायतनं, फोडुब्बायतनन्ति एवं दस । द्वादसायतनानीति मनायतनधम्मायतनेहि सद्धि एवं द्वादस । **अट्टारस धातुयोति** चक्खुधातु, रूपधातु, चक्खुविज्जाणधातु...पे०... मनोधातु, धम्मधातु, मनोविज्जाणधातूति एकेकस्मिं तीणि तीणि कत्वा अट्टारस धातुयो ।

सदिसनामोति तेसं सदिसनामो एकगुणवण्णनामो । **सदिसह्योति** एकगुणवण्णनामेन अक्कायनो । **सच्चसदिसह्योति** अवितथएकगुणवण्णनामेन अविपरीतेन अक्कायनो ।

आसितोति उपसङ्कमितो । **उपासितोति** उपगन्त्वा सेवितो । **पथिरुपासितोति** भत्तिवसेन अतीव सेवितो ।

१०५. **कुब्बनकन्ति** परित्तवनं । **बहुप्फलं काननमावसेय्याति** अनेकफलादिविकतिभरितकाननं आगम्म वसेय्य । **अप्पदस्सेति** बावरिप्पभुतिके परित्तपज्जे । **महोदधिनन्ति** अनोतत्तादिं महन्तं उदकरासिं ।

अप्पदस्साति मन्ददस्सिनो । **परित्तदस्साति** अतिमन्ददस्सिनो । **थोकदस्साति** परित्ततोपि अतिपरित्तदस्सिनो । **ओमकदस्साति** हेट्ठिमदस्सिनो । **लामकदस्साति** अप्पधानदस्सिनो । **छतुक्कदस्साति** न उत्तमदस्सिनो । **अप्पमाणदस्सन्ति** पमाणं अतिक्कमित्वा अप्पमाणं निब्बानदस्सं । **अग्गदस्सन्ति** “अग्गतो वे पसन्नान”न्तिआदिना (अ० नि० ४.३४; इतिवु० ९०) नयेन अग्गधम्मदस्सं । **सेट्ठदस्सन्ति** सम्बुद्धो द्विपदसेट्ठोति सेट्ठदस्सं । **विसेट्ठदस्सन्ति** आदीनि चत्तारि उपसग्गेन वड्ढितानि । **असमन्ति** न समं असमं सब्बज्जुं । **असमसमन्ति** असमेहि अतीतबुद्धेहि समं असमसमं । **अप्पटिसमन्ति** अत्तनो सदिसविरहितं । **अप्पटिभागन्ति** अत्तनो पटिबिम्बविरहितं । **अप्पटिपुग्गलन्ति** पटिमल्लपुग्गलविरहितं । **देवातिदेवन्ति** विसुद्धिदेवानम्पि अतिदेवं । अभिमङ्गलसम्मतद्वेन **उसभं** । अछम्भितद्वेन **पुरिससीहं** । निदोसद्वेन **पुरिसनागं** । उत्तमद्वेन **पुरिसाजज्जं** । अट्ठपरिसपथविं उप्पीळेत्वा सदेवके लोके केनचि पच्चत्थिकेन पच्चामित्तेन अकम्पिये अचलद्वाने तिट्ठनद्वेन **पुरिसनिसभं** । धम्मदेसनाधुरवहनद्वेन **पुरिसधोरहं** ।

मानसकं वा सरन्ति मनसा चिन्तेत्वा कतं पल्लं वा नाममेव वा । **अनोतत्तं वा दहन्ति** चन्दिमसूरिया दक्खिणेन वा उत्तरेन वा गच्छन्ता पब्बतन्तरेन तं ओभासेन्ति, उज्जुं गच्छन्ता न ओभासेन्ति, तेनेवस्स “अनोतत्त”न्ति सङ्खा उदपादि । एवरूपं अनोतत्तं वा दहं । **अक्खोभं अमितोदकन्ति** चालेतुं असक्कुण्यं अपरिमितं उदकजलरासिं । **एवमेवाति** ओपम्मसंसन्दनं, बुद्धं भगवन्तं अक्खोभं आसभं ठानद्वानेन चालेतुं असक्कुण्यं । **अमिततेजन्ति** अपरिमितजाणतेजं । **पभिन्नजाणन्ति** दसबलजाणादिवसेन पभेदगतजाणं । **विवटचक्खुन्ति** समन्तचक्खुं ।

पज्जापभेदकुसलन्ति “या पज्जा पजानना विचयो पविचयो”तिआदिना (ध० स० १६; विभ० ५२५) नयेन पज्जाय पभेदजानने छेकं । **अधिगतपटिसम्भिदन्ति** पटिलद्धचतुपटिसम्भिदं । **चतुवेसारज्जप्पत्तन्ति** “सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतो इमे धम्मा अनभिसम्बुद्धा”तिआदिना (म० नि० १.१५०; अ० नि० ४.८) नयेन वुत्तेसु चतूसु ठानेसु विसारदभावप्पत्तं । **सद्धाधिमुत्तन्ति** परिसुद्धे फलसमापत्तिचित्ते अधिमुत्तं, तत्थ पविट्ठं । **सेतपच्चत्तन्ति** वासनाय विप्पहीनत्ता परिसुद्धं आवेणिकअत्तभावं । **अद्वयभाणन्ति** परिच्छिन्नवचनत्ता द्विवचनविरहितं । **तादन्ति** तादिसं, इट्ठानिद्वेसु अकम्पनं वा । तथा पटिज्जा अस्साति **तथापटिज्जो**, तं । **अपरित्तन्ति** न खुद्वकं । **महन्तन्ति** तेधातुं अतिक्कमित्वा महन्तप्पत्तं ।

गम्भीरन्ति अज्जेसं दुप्पवेसं । **अप्पमेय्यन्ति** अतुलद्वेन अप्पमेय्यं । **दुप्परियोगाहन्ति** परियोगाहितुं दुक्खप्पवेसं ।

पहूतरतनन्ति सद्धादिरतनेहि पहूतरतनं । सागरसमन्ति रतनाकरतो समुदसदिसं । छळङ्गुपेक्खाय समन्नागतन्ति “चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति न दुम्मनो”ति (अ० नि० ६.१) वुत्तनयेन छळङ्गुपेक्खाय परिपुण्णं । अतुलन्ति तुलविरहितं, तुलयितुं असक्कुणेय्यं । विपुलन्ति अतिमहन्तं । अप्पमेय्यन्ति पमेतुं असक्कुणेय्यं । तं तादिसन्ति तं भगवन्तं तादिगुणसम्पन्नं । पवदतं मग्गवादिनन्ति पवदन्तानं कथेन्तानं उत्तमं कथयन्तं वदन्तं अधिगच्छन्ति सम्बन्धो । मेरुमिव नगानन्ति पब्बतानं अन्तरे सिनेरुं विय । गरुळमिव दिजानन्ति पक्खिजातानं अन्तरे सुपण्णं विय । सीहमिव मिगानन्ति चतुप्पदानमन्तरे सीहं विय । उदधिमिव अण्णवानन्ति वित्थिण्णअण्णवानं अन्तरे समुद्धं विय अधिगच्छिं । जिनपवरन्ति बुद्धुत्तमं ।

१०६. येमे पुब्बेति ये इमे पुब्बे ।

१०७. तमोनुदासीनोति तमोनुदो आसीनो । भूरिपज्जाणोति जाणद्धजो । भूरिमेधसोति विपुलपज्जो ।

निद्देसे पभङ्करोति तेजंकरो । आलोककरोति अनन्धकारकरो । ओभासकरोति ओभासं जोतिं करोतीति ओभासकरो । दीपसदिसं आलोकं करोतीति दीपङ्करो । पदीपसदिसं आलोकं करोतीति पदीपकरो । उज्जोतकरोति पतापकरो । पज्जोतकरोति दिसाविदिसा पतापकरो ।

भूरिपज्जाणोति पुथुलजाणो । जाणपज्जाणोति जाणेन पाकटो । पज्जाधजोति उस्सितट्टेन पज्जाव धजो अस्साति पज्जाधजो, धजो रथस्स पज्जाणन्तिआदीसु (जा० २.२२.१८४१; चूळनि० पारायनानुगीतिगाथानिद्देस १०७) विय । विभूतविहारीति पाकटविहारो ।

१०८. सन्दिट्टिकमकालिकन्ति सामं पस्सितब्बं फलं, न च कालन्तरे पत्तब्बफलं । अनीतिकन्ति किलेसादिईतिविरहितं ।

सन्दिट्टिकन्ति लोकुत्तरधम्मो येन अधिगतो होति, तेन परसद्धाय गन्तब्बतं हित्वा पच्चवेक्खणजाणेन सयं दट्ठब्बोति सन्दिट्टिको, तं सन्दिट्टिकं । अत्तनो फलंदानं सन्धाय नास्स कालोति अकालो, अकालोयेव अकालिको । यो एत्थ अरियमग्गधम्मो, सो अत्तनो समनन्तरमेव फलं देतीति अत्थो, तं अकालिकं । एहि पस्स इमं धम्मन्ति एवं पवत्तं एहिपस्सविधिं अरहतीति एहिपस्सिको, तं एहिपस्सिकं । आदित्तं चेलं वा सीसं वा अज्झुपेक्खित्वापि अत्तनो चित्ते उपनयं अरहतीति ओपनेय्यिको, तं ओपनेय्यिकं । सब्बेहिपि उग्घटितज्जूआदीहि “भावितो मे मग्गो, अधिगतं फलं, सच्छिकतो निरोधो”ति अत्तनि अत्तनि वेदितब्बन्ति पच्चत्तं वेदितब्बं विज्जूहि ।

१०९. अथ नं बावरी आह “किं नु तम्हा”ति द्वे गाथा ।

मुहुत्तम्पीति थोकम्पि । खणम्पीति न बहुकम्पि । लयम्पीति मनम्पि । वयम्पीति कोट्टासम्पि । अब्बम्पीति दिवसम्पि ।

१११-११३. ततो पिङ्गियो भगवतो सन्निका अविप्पवासमेव दीपेन्तो “नाहं तम्हा”तिआदिमाह । नाहं यो मे...पे०... पस्सामि नं मनसा चक्खुनावति तं बुद्धं मंसचक्खुना विय मनसा पस्सामि । नमस्समानो विवसेमि रत्तिन्ति नमस्समानोव रत्तिं अतिनामेमि ।

११४. तेन तेनेव नतोति येन येन दिसाभागेन बुद्धो, तेन तेनेवाहमि नतो, तन्निन्नो तप्पोणोति दस्सेति ।

११५. दुब्बलत्थामकस्साति अप्पत्थामकस्स । अथ वा दुब्बलस्स दुत्थामकस्स च, बलवीरियहीनस्सापीति वुत्तं होति । तेनेव कायो न पलेतीति तेनेव दुब्बलत्थामकत्तेन कायो न गच्छति, येन बुद्धो, न तेन गच्छति । “न परेती”तिपि पाठो, सो एवत्थो । तत्थाति बुद्धस्स सन्तिके । सङ्कप्पयन्तायाति सङ्कप्पगमनेन । तेन युत्तोति येन बुद्धो, तेन युत्तो पयुत्तो अनुयुत्तोति दस्सेति ।

येन बुद्धोति येन दिसाभागेन बुद्धो उपसङ्कमितब्बो, तेन दिसाभागेन न पलेति । अथ वा भुम्मत्थे करणवचनं । यत्थ बुद्धो तत्थ न पलेति न गच्छति । न वजतीति पुरतो न याति । न गच्छतीति निवत्तति । नातिक्कमतीति न उपसङ्कमति ।

११६. पङ्के सयानोति कामकदमे सयमानो । दीपा दीपं उपल्लवन्ति सत्थारादितो सत्थारादिं अधिगच्छिं । अथदसासिं सम्बुद्धन्ति सोहं एवं दुदिट्ठिं गहेत्वा अन्वाहिण्डन्तो अथ पासाणकचेतिये बुद्धमद्वक्खिं ।

तत्थ सेमानोति निसज्जमानो । सयमानोति सेय्यं कप्पयमानो । आवसमानोति वसमानो । परिवसमानोति निच्चं वसमानो ।

पल्लवन्ति उग्गमिं । उपल्लवन्ति उत्तरिं, सम्पल्लवन्ति उपसगगेन पदं वड्ढितं । अद्वसन्ति निद्वेसस्स उद्वेसपदं । अद्वसन्ति पस्सिं । अद्वक्खन्ति ओलोकेसिं । अपस्सिन्ति एसिं । पटिविज्झन्ति विनिविज्झिं ।

११७. इमिस्सा गाथाय अवसाने पिङ्गियस्स च बावरिस्स च इन्द्रियपरिपाकं विदित्वा भगवा सावत्थियं ठितोयेव सुवण्णोभासं मुञ्चि । पिङ्गियो बावरिस्स बुद्धगुणे वण्णयन्तो निसिन्नो एव तं ओभासं दिस्वा “किं इदं”न्ति ओलोकेन्तो भगवन्तं अत्तनो पुरतो ठितं विय दिस्वा बावरिब्राह्मणस्स “बुद्धो आगतो”ति आरोचेसि । ब्राह्मणो उट्ठायासना अज्जलिं पगहेत्वा अट्ठासि । भगवापि ओभासं फरित्वा ब्राह्मणस्स अत्तानं दस्सेन्तो उभिन्नमपि सप्पायं विदित्वा पिङ्गियमेव आलपमानो “यथा अहू, वक्कली”ति इमं गाथमभासि ।

तस्सत्थो — यथा वक्कलित्थेरो सद्धाधिमुत्तो अहोसि, सद्धाधुरेनेव अरहत्तं पापुणि, यथा च सोळसन्नं एको भद्रावुधो नाम, यथा च आळविगोतमो च । एवमेव त्वमपि पमुज्जस्सु सद्धं, ततो सद्धाय अधिमुच्चन्तो “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा”तिआदिना (ध० प० २७७; थेरगा० ६७६; पटि० म० १.३१; कथा० ७५३) नयेन विपस्सनं आरभित्वा मच्चुधेय्यस्स पारं निब्बानं गमिस्ससीति अरहत्तनिकूटेन देसनं निट्ठापेसि, देसनापरियोसाने पिङ्गियो अरहत्ते, बावरी अनागामिफले पतिट्ठहि, बावरिब्राह्मणस्स सिस्सा पन पज्जसता सोतापन्ना अहेसुं ।

तत्थ मुज्जस्सूति मोचस्सु । पमुज्जस्सूति मोचेहि । अधिमुज्जस्सूति तत्थ अधिमोक्खं करस्सु । ओक्कपेहीति बहुमानं उप्पादेहीति । सब्बे सङ्खारा अनिच्चाति हुत्वा अभावट्ठेन । सब्बे सङ्खारा दुक्खाति दुक्खमट्ठेन । सब्बे धम्मा अनत्ताति अवसवत्तनट्ठेन ।

११८. इदानी पिङ्गियो अत्तनो पसादं निवेदेन्तो “एस भिय्योतिआदिमाह । तत्थ पटिभानवाति पटिभानप्पटिसम्भिदाय उपेतो ।

भिय्यो भिय्योति उपरूपरि ।

११९. अधिदेवे अभिज्जायाति अधिदेवकरे धम्मे जत्वा । परोपरन्ति हीनपणीतं, अत्तनो च परस्स च अधिदेवत्तकरं सब्बधम्मजातं अवेदीति वुत्तं होति । कङ्खीनं पटिजानतन्ति कङ्खीनयेव सत्तं “निक्कङ्खम्हा”ति पटिजानन्तानं ।

निद्वेसे पारायनिकपज्जानन्ति पारायनिकब्राह्मणानं पुच्छानं । अवसानं करोतीति अन्तकरो । कोटिं करोतीति परियन्तकरो । सीमं मरियादं करोतीति परिच्छेदकरो । निगमं करोतीति परिवटुमकरो । सभियपज्जानन्ति न केवलं पारायनिकब्राह्मणानं पज्जानं एव, अथ खो सभियपरिब्बाजकादीनम्पि पज्जानं अन्तं करोतीति दस्सेतुं “सभियपज्जान”न्ति आदिमाह ।

१२०. असंहीरन्ति रागादीहि असंहारियं । असङ्कुप्पन्ति असङ्कुप्पं अविपरिणामधम्मं । द्वीहिपि पदेहि निब्बानं भणति । अद्धा गमिस्सामीति एकंसेनेव तं अनुपादिसेसनिब्बानधातुं गमिस्सामि । न मेत्थ कङ्खाति नत्थि मे एत्थ निब्बाने कङ्खा । एवं मं धारेहि अधिमुत्तचित्तन्ति पिङ्गियो “एवमेव त्वम्पि पमुञ्चस्सु सद्ध”न्ति इमिना भगवतो ओवादेन अत्तनि सद्धं उप्पादेत्वा सद्धाधुरेनेव च विमुञ्चित्वा तं सद्धाधिमुत्तिं पकासेन्तो भगवन्तं आह — “एवं मं धारेहि अधिमुत्तचित्त”न्ति । अयज्हेत्थ अधिप्पायो “यथा मं त्वं अवच, एवमेव मं अधिमुत्तचित्तं धारेही”ति ।

न संहरियतीति गहेत्वा संहरितुं न सक्का । नियोगवचनन्ति युत्तवचनं । अवत्थापनवचनन्ति सन्निट्ठानवचनं । इमस्मिं पारायनवग्गे यं अन्तरन्तरा न वुत्तं, तं हेट्ठा वुत्तनयेन गहेतब्बं । सेसं सब्बत्थ पाकटमेव ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्वेस-अट्ठकथाय

पारायनानुगीतिगाथानिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

पारायनवग्गवण्णना निट्ठिता ।

खग्गविसाणसुत्तनिद्वेसो

खग्गविसाणसुत्तनिद्वेसवण्णना

१. पठमवग्गवण्णना

१२१. इतो परं खग्गविसाणसुत्तनिद्वेसवण्णनाय ओकासो अनुप्पत्तो । तत्थ “सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्ड”न्ति इतो परं अतिरेकपदमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्थ सब्बेसूति अनवसेसेसु । भूतेसूति सत्तेसु । एत्थ भूतेसूति किञ्चापि भूतसद्धो “भूतस्मिं पाचित्तिय”न्ति एवमादीसु (पाचि० ६९) विज्जमाने, “भूतमिदं, सारिपुत्त, समनुपस्ससी”ति एवमादीसु खन्धपञ्चके, “चत्तारो खो, भिक्खु, महाभूता हेतू”ति एवमादीसु (म० नि० ३.८६) चतुब्बिधे पथवीधात्वादिरूपे, “यो च कालघसो भूतो”ति एवमादीसु (जा० १.२.१९०) खीणासवे, “सब्बेव निक्खिपिस्सन्ति, भूता लोके समुस्सय”न्ति एवमादीसु (दी० नि० २.२२०) सब्बसत्ते, “भूतगामपातब्यताया”ति एवमादीसु (पाचि० ९०) रुक्खादिके, “भूतं भूततो पजानाती”ति एवमादीसु (म० नि० १.३) चातुमहाराजिकानं हेट्ठा सत्तनिकायं उपादाय वत्तति । इध पन अविसेसतो पथवीपब्बतादीसु जाता

सत्ता भूताति वेदितब्बा । तेसु भूतेसु । निधायाति निक्खिपित्वा ।

दण्डन्ति कायवचीमनोदण्डं, कायदुच्चरितादीनमेतं अधिवचनं । कायदुच्चरितज्झि दण्डयतीति दण्डो, बाधेति अनयव्यसनं पापेतीति वुत्तं होति । एवं वचीदुच्चरितञ्च मनोदुच्चरितञ्च । पहरणदण्डो एव वा दण्डो, तं निधायातिपि वुत्तं होति । अविहेठयन्ति अविहेठयन्तो । अञ्जतरम्पीति यं किञ्चि एकम्पि । तेसम्पीति तेसं सब्बभूतानं । न पुत्तमिच्छेय्याति अत्रजो खेत्तजो दिन्नको अन्तेवासिकोति इमेसु चतूसु पुत्तेसु यं किञ्चि पुत्तं न इच्छेय्य । कुतो सहायन्ति सहायं पन इच्छेय्याति कुतो एव एतं ।

एकोति पब्बज्जासङ्घातेन एको, अदुतियट्ठेन एको, तण्हापहानट्ठेन एको, एकन्तविगतकिलेसोति एको, एको पच्चेकसम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति एको । समणसहरस्सस्सपि हि मज्झे वत्तमानो गिहिसञ्जोजनस्स छिन्नत्ता एको, एवं पब्बज्जासङ्घातेन एको । एको तिट्ठति, एको गच्छति, एको निसीदति, एको सेय्यं कप्पेति, एको इरियति वत्ततीति एको । एवं अदुतियट्ठेन एको ।

“तण्हादुतियो पुरिसो, दीघमद्धान संसरं ।
इत्थभावज्जथाभावं, संसारं नातिवत्तति ॥

“एवमादीनवं जत्वा, तण्हं दुक्खस्स सम्भवं ।
वीततण्हो अनादानो, सतो भिक्खु परिब्बजे”ति ॥ (इतिवु० १५, १०५; महानि० १९१; चूळनि०
पारायनानुगीतिगाथानिद्देस १०७) —

एवं तण्हापहानट्ठेन एको । सब्बकिलेसास्स पहीना उच्छिन्नमूला तालावत्थुकता अनभावंकता आयतिं अनुप्पादधम्माति एवं एकन्तविगतकिलेसोति एको । अनाचरियको हुत्वा सयम्भू सामञ्जेव पच्चेकसम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति एवं एको पच्चेकसम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति एको ।

चरेति या इमा अट्ठ चरियायो । सेय्यथिदं — या पणिधिसम्पन्नानं चतूसु इरियापथेसु इरियापथचरिया, इन्द्रियेसु गुत्तद्वारानं अज्झत्तिकायतनेसु आयतनचरिया, अप्पमादविहारीनं चतूसु सतिपट्टानेसु सतिचरिया, अधिचित्तमनुयुत्तानं चतूसु ज्ञानेसु समाधिचरिया, बुद्धिसम्पन्नानं चतूसु अरियसच्चेसु जाणचरिया, सम्मा पटिपन्नानं चतूसु अरियमग्गेसु मग्गचरिया, अधिगतफलानं चतूसु सामञ्जफलेसु पटिपत्तिचरिया, तिण्णं बुद्धानं सब्बसत्तेसु लोकत्थचरिया, तत्थ पदेसतो पच्चेकबुद्धसावकानन्ति । यथाह — “चरियाति अट्ठ चरियायो या इरियापथचरिया”ति (चूळनि० खग्गविसाणसुत्तनिद्देस १२१; पटि० म० १.१९७; ३.२८) वित्थारो । ताहि चरियाहि समन्नागतो भवेय्याति अत्थो । अथ वा या इमा “अधिमुच्चन्तो सद्भाय चरति, पग्गण्हन्तो वीरियेन चरति, उपट्ठहन्तो सतिया चरति, अविक्खित्तो समाधिना चरति, पजानन्तो पज्जाय चरति, विजानन्तो विज्जाणेन चरति, एवं पटिपन्नस्स कुसला धम्मा आयापेन्तीति आयतनचरियाय चरति, एवं पटिपन्नो विसेसमधिगच्छतीति विसेसचरियाय चरती”ति (चूळनि० खग्गविसाणसुत्तनिद्देस १२१; पटि० म० १.१९७; ३.२९) एवं अपरापि अट्ठ चरिया वुत्ता । ताहि समन्नागतो भवेय्याति अत्थो । खग्गविसाणकप्पोति खग्गविसाणो नाम खग्गमिगसिङ्गं ।

कप्प -सद्दो पनायं अभिसद्वहनवोहारकालपज्जत्तिच्छेदविकप्पलेससमन्तभावसदिसादिअनेकत्थो । तथा हिस्स “ओकप्पनीयमेतं भोतो गोतमस्स । यथा तं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्सा”ति एवमादीसु (म० नि० १.३८७) अभिसद्वहनत्थो ।

“अनुजानामि, भिक्खवे, पञ्चहि समणकप्पेहि फलं परिभुज्जितु”न्ति एवमादीसु (चूळव० २५०) वोहारो। “येन सुदं निच्चकप्पं विहरामी”ति एवमादीसु (म० नि० १.३८७) कालो। “इच्चायस्मा कप्पो”ति एवमादीसु (सु० नि० १०९८; चूळनि० कप्पमाणवपुच्छा ११७, कप्पमाणवपुच्छानिद्देस ६१) पञ्जति। “अलङ्कृतो कप्पितकेसमस्सू”ति एवमादीसु (जा० २.२२.१३६८) छेदनं। “कप्पति द्वङ्गुलकप्पो”ति एवमादीसु (चूळव० ४४६) विकप्पो। “अत्थि कप्पो निपज्जितु”न्ति एवमादीसु (अ० नि० ८.८०) लेसो। “केवलकप्पं वेळुवनं ओभासेत्वा”ति एवमादीसु (सं० नि० १.९४) समन्तभावो। “सत्थुकप्पेन वत किर, भो, सावकेन सद्धिं मन्तयमाना न जानिम्हा”ति एवमादीसु (म० नि० १.२६०) सदिसो, पटिभागोति अत्थो। इध पनस्स सदिसो पटिभागोति अत्थो वेदितब्बो, खग्गविसाणसदिसोति वुत्तं होति। अयं तावेत्थ पदतो अत्थवण्णना।

अधिप्पायानुसन्धितो पन एवं वेदितब्बो — ख्वायं वुत्तप्पकारो दण्डो भूतेसु पवत्तियमानो अहितो होति, तं तेसु अप्पवत्तियमानेसु तप्पटिपक्खभूताय मेत्ताय हितूपसंहारेन च सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्डं, निहितदण्डत्ता एव च यथा अनिहितदण्डा सत्ता भूतानि दण्डेन वा सत्थेन वा पाणिना वा लेङ्गुना वा विहेठेन्ति, तथा अविहेठयं, अज्जतरम्पि तेसं इमं मेत्ताकम्मट्टानमागम्म यदेव तत्थ वेदनागतं सज्जासङ्खारविज्जाणगतं तज्ज तदनुसारेनेव तदज्जज्ज सङ्खारगतं विपस्सित्वा इमं पच्चेकबोधिं अधिगतोम्ही”ति अयं ताव अधिप्पायो।

अयं पन अनुसन्धि — एवं वुत्ते ते अमच्चा आहंसु — “इदानी, भन्ते, कुहिं गच्छथा”ति? ततो तेन “पुब्बपच्चेकसम्बुद्धा कत्थ वसन्ती”ति आवज्जेत्वा जत्वा “गन्धमादनपब्बते”ति वुत्ते पुनाहंसु — “अम्हे दानि, भन्ते, पजहथ, न इच्छथा”ति। अथ पच्चेकबुद्धो आह — “न पुत्तमिच्छेय्या”ति सब्बं। तत्रायं अधिप्पायो — अहं इदानी अत्रजादीसु यं किञ्चि पुत्तम्पि न इच्छेय्यं, कुतो पन तुम्हादिसं सहायं। तस्मा तुम्हेसुपि यो मया सद्धिं गन्तुकामो मादिसो वा होतुं इच्छति, सो एको चरे खग्गविसाणकप्पो। अथ वा तेहि “अम्हे दानि, भन्ते, पजहथ, न इच्छथा”ति वुत्ते सो पच्चेकसम्बुद्धो “न पुत्तमिच्छेय्य, कुतो सहाय”न्ति वत्वा अत्तनो यथावुत्तेनट्टेन एकचरियाय गुणं दिस्वा पमुदितो पीतिसोमनस्सजातो इमं उदानं उदानेसि (सु० नि० अट्ठ० १.३५)।

तत्थ तसाति विपासकिरिया। थावराति खीणासवा। भयभेरवाति खुद्धानुखुद्दका चित्तुत्रासा। निधायति छुट्टेत्वा। निदहित्वाति ठपेत्वा। ओरोपयित्वाति अधोकरित्वा। समोरोपयित्वाति अधोगतं विस्सज्जेत्वा। निक्खिपित्वाति ततो अपनेत्वा। पटिप्पस्सम्भित्वाति सन्निसीदापेत्वा।

आलपनन्ति आदितो लपनं। सल्लपनन्ति सम्मा लपनं। उल्लपनन्ति उद्धं कत्वा लपनं। समुल्लपनन्ति पुनप्पुनं उद्धं कत्वा लपनं।

इरियापथचरियाति इरियापथानं चरिया, पवत्तनन्ति अत्थो। सेसेसुपि एसेव नयो। आयतनचरिया पन आयतनेसु सतिसम्पज्जानं चरिया। पत्तीति फलानि। तानि हि पापुणीयन्तीति “पत्ती”ति वुत्तानि। सत्तलोक्स्स दिट्ठधम्मिकसम्परायिका अत्था लोकत्थाति अयं विसेसो।

इदानी तासं चरियानं भूमिं दस्सेन्तो “चतूसु इरियापथेसू”ति आदिमाह। सतिपट्टानेसूति आरम्भणसतिपट्टानेसुपि वुच्चमानेसु सतितो अनज्जानि, वोहारवसेन पन अज्जानि विय कत्वा वुत्तं। अरियसच्चेसूति पुब्बभागे लोकियसच्चजाणेन विसुं विसुं सच्चपरिगहवसेन वुत्तं। अरियमग्गेसु सामज्जफलेसूति च वोहारवसेनेव वुत्तं।

पदेसतोति लोकतथचरियाय एकदेसे । निष्पदेसतो हि लोकतथचरियं बुद्धा एव करोन्ति । पुन ता एव चरियायो कारकपुग्गलवसेन दस्सेन्तो “**पणिधिसम्पन्नान**”न्तिआदिमाह । तत्थ पणिधिसम्पन्ना नाम इरियापथानं सन्तत्ता इरियापथाव ठितिया सम्पन्ना अकम्पितइरियापथा भिक्खुभावानुरूपेन सन्तेन इरियापथेन सम्पन्ना ।

इन्द्रियेसु गुत्तद्वारानन्ति चक्खादीसु छसु इन्द्रियेसु अत्तनो अत्तनो विसये पवत्तं एकेकद्वारवसेन गुत्तं द्वारं एतेसन्ति गुत्तद्वारा, तेसं गुत्तद्वारानं । द्वारन्ति चेत्थ उप्पत्तिद्वारवसेन चक्खादयो एव । **अप्पमादविहारीनन्ति** सीलादीसु अप्पमादविहारवतं । **अधिचित्तमनयुत्तानन्ति** विपस्सनाय पादकभावेन अधिचित्तसङ्घातं समाधिं अनुयुत्तानं । **बुद्धिसम्पन्नानन्ति** नामरूपववत्थानं आदिं कत्वा याव गोत्रभु, ताव पवत्तेन जाणेन सम्पन्नानं । **सम्मा पटिपन्नानन्ति** चतुमगगखणे । **अधिगतफलानन्ति** चतुफलखणे । **तथागतानन्ति** तथा आगतानं । **अरहन्तानन्ति** दूरकिलेसानं । **सम्मासम्बुद्धानन्ति** सम्मा सामञ्च सब्बधम्मबुद्धानं । इमेसं पदानं अत्थो हेट्ठा पकासितो एव ।

पदेसतो पच्चेकबुद्धानन्ति पच्चेकसम्बुद्धानं एकदेसतो । **सावकानन्ति** सावकानम्पि एकदेसतो । **अधिमुच्चन्तोति** अधिमोक्खं करोन्तो । **सद्धाय चरतीति** सद्धावसेन पवत्तति । **पग्गहन्तोति** चतुसम्मप्पधानवीरियेन पदहन्तो । **उपट्टपेन्तोति** सतिया आरम्मणं उपट्टपेन्तो । **अविकखेपं करोन्तोति** समाधिवसेन विकखेपं अकरोन्तो । **पजानन्तोति** चतुसच्चजाननपञ्चाय पकारेन जानन्तो । **विजानन्तोति** इन्द्रियसम्पयुत्तजवनपुब्बङ्गमेन आवज्जनविज्जाणेन आरम्मणं विजानन्तो । **विज्जाणचरियायाति** आवज्जनविज्जाणचरियावसेन । **एवं पटिपन्नस्साति** सहावज्जनाय इन्द्रियचरियाय पटिपन्नस्स । **कुसला धम्मा आयापेन्तीति** समथविपस्सनावसेन पवत्ता कुसला धम्मा भुसं यापेन्ति, पवत्तन्तीति अत्थो । **आयतनचरियायाति** कुसलानं धम्मानं भुसं यतनचरियाय, पवत्तनचरियायाति वुत्तं होति । **विसेसमधिगच्छतीति** विकखम्भनतदङ्गसमुच्छेदपटिप्पस्सद्विवसेन विसेसं अधिगच्छति ।

दस्सनचरिया च सम्मादिट्ठियातिआदीसु सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ति, पसट्ठा सुन्दरा वा दिट्ठीति **सम्मादिट्ठि**, तस्सा सम्मादिट्ठिया निब्बानपच्चकखकरणेन दस्सनचरिया । सम्मा सङ्कप्पेति, सम्मा वा तेन सङ्कप्पेन्ति, पसट्ठो सुन्दरो वा सङ्कप्पोति **सम्मासङ्कप्पो** । तस्स आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनचरिया । सम्मा वदति, सम्मा वा ताय वदन्ति, पसट्ठा सुन्दरा वा वाचाति **सम्मावाचा**, मिच्छावाचाविरतिया एतं नामं । तस्सा चतुब्बिधवचीसंवरपरिग्गहचरिया । सम्मा करोति, सम्मा वा तेन करोन्ति, पसट्ठं सुन्दरं वा कम्मन्ति सम्माकम्मं, सम्माकम्ममेव **सम्माकम्मन्तो**, मिच्छाकम्मन्तविरतिया एतं नामं । तस्स तिविधकायसंवरसमुद्धानचरिया । सम्मा आजीवति, सम्मा वा तेन आजीवन्ति, पसट्ठो सुन्दरो वा आजीवोति **सम्माआजीवो**, मिच्छाआजीवविरतिया एतं नामं । तस्स वोदानचरिया परिसुद्धचरिया । सम्मा वायमति, सम्मा वा तेन वायमन्ति, पसट्ठो सुन्दरो वा वायामोति **सम्मावायामो**, तस्स पग्गहचरिया । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ति, पसट्ठा सुन्दरा वा सतीति **सम्मासति**, तस्सा उपट्ठानचरिया । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ति, पसट्ठो सुन्दरो वा समाधीति **सम्मासमाधि**, तस्स अविकखेपचरिया ।

तक्कप्पोति तेन कप्पो, एवरूपोति अत्थो । **तस्सदिसोति** तेन सदिसो, “तस्सदिको”ति वा पाठो । **तप्पटिभागोति** तेन पटिभागो तप्पटिभागो, एदिसोति अत्थो । सादुरसं अतिक्कन्तं लोणं **अतिलोणं** । **लोणकप्पोति** लोणसदिसोति वुच्चति । **अतितित्तकन्ति** अतिक्कन्ततित्तकं, पुचिमन्दादिकप्पो तित्तकसदिसोति वुच्चति । **अतिमधुरन्ति** खीरपायासादिकं । **हिमकप्पोति** हिमोदकसदिसो । **सत्थुकप्पोति** सत्थुना बुद्धेन सदिसो । **एवमेवाति** ओपम्मसम्पटिपादनं ।

तत्रायं एतस्स पच्चेकबुद्धस्स सङ्खेपेन विपस्सनाआचिकखनविधिं दस्सेत्वा गमिस्साम । तत्थ नामरूपपरिग्गहं

कातुकामो पच्चेकबोधिसत्तो रूपारूपअट्टसमापत्तीसु यं किञ्चि ज्ञानं समापज्जित्वा वुट्ठाय वितक्कादीनि ज्ञानज्ञानि च तंसम्पयुते च फस्सादयो धम्मे लक्खणरसपच्चुपट्टानपदट्टानवसेन परिच्छिन्दित्वा “सब्बम्पेतं आरम्भणाभिमुखं नमनतो नमनट्टेन नाम”न्ति ववत्थपेति । ततो तस्स पच्चयं परियेसन्तो “हृदयवत्थुं निस्साय पवत्तती”ति पस्सति । पुन वत्थुस्स पच्चयभूतानि च उपादारूपानि च पस्सित्वा “इदं सब्बं रूपनतो रूप”न्ति परिगणहाति । पुन तदुभयं “नमनलक्खणं नामं, रूपनलक्खणं रूप”न्ति एवं सङ्खेपतो नामरूपं ववत्थपेति । समथयानिकवसेनेतं वुत्तं । विपस्सनायानिको पन चतुधातुववत्थानमुखेन भूतुपादायरूपानि परिच्छिन्दित्वा “सब्बम्पेतं रूपनतो रूप”न्ति पस्सति । ततो एवं परिच्छिन्नरूपस्स चक्खादीनि निस्साय पवत्तमाना अरूपधम्मा आपाथमागच्छन्ति । ततो सब्बेपि ते अरूपधम्मे नमनलक्खणेन एकतो कत्वा “इदं नाम”न्ति पस्सति, सो “इदं नामं, इदं रूप”न्ति द्वेधा ववत्थपेति । एवं ववत्थपेत्वा “नामरूपतो उद्धं अज्जो सत्तो वा पुगगलो वा देवो वा ब्रह्मा वा नत्थी”ति पस्सति ।

यथा हि अङ्गसम्भारा, होति सद्दो रथो इति ।

एवं खन्धेसु सन्तेसु, होति “सत्तो”ति सम्मुति ॥ (सं० नि० १.१७१; मि० प० २.१.१; कथा० २३३) ।

एवमेव पच्चसु उपादानक्खन्धेसु सन्तेसु “सत्तो पुगगलो”ति वोहारमत्तं होतीति एवमादिना नयेन नामरूपानं याथावदस्सनसङ्घातेन दिट्ठिविसुद्धिभूतेन जाणेन नामरूपं परिगगहेत्वा पुन तस्स पच्चयम्पि परिगगहन्तो वुत्तनयेन नामरूपं परिगगहेत्वा “को नु खो इमस्स हेतू”ति परियेसन्तो अहेतुवादविसमहेतुवादेसु दोसं दिस्वा रोगं दिस्वा तस्स निदानं समुट्ठानम्पि परियेसन्तो वेज्जो विय तस्स हेतुज्च पच्चयज्च परियेसन्तो अविज्जा तण्हा उपादानं कम्मन्ति इमे चत्तारो धम्मे नामरूपस्स उप्पादपच्चयत्ता “हेतू”ति । आहारं उपत्थम्भनपच्चयत्ता “पच्चयो”ति च पस्सति । इमस्स हि कायस्स अविज्जादयो तयो धम्मा माता विय दारकस्स उपनिस्सया होन्ति, कम्मं पिता विय पुत्तस्स जनकं, आहारो धाति विय दारकस्स सन्धारकोति । एवं रूपकायस्स पच्चयपरिगगहं कत्वा पुन “चक्खुज्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाण”न्ति आदिना (सं० नि० ४.६०; कथा० ४६५) नयेन नामकायस्सपि पच्चयं परिगगणहाति, एवं परिगगहन्तो “अतीतानागतापि धम्मा एवमेव वत्तन्ती”ति सन्निट्ठानं करोति ।

तस्स या सा पुब्बन्तं आरब्भ “अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं, न नु खो अहोसिं, किं नु खो, कथं नु खो, किं हुत्वा किं अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं”न्ति पच्चविधा विचिकिच्छा वुत्ता ।

यापि अपरन्तं आरब्भ “भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानं, न नु खो भविस्सामि, किं नु खो भविस्सामि, कथं नु खो भविस्सामि, किं हुत्वा किं भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानं”न्ति (म० नि० १.१८; सं० नि० २.२०) पच्चविधा विचिकिच्छा वुत्ता ।

यापि एतरहि वा पन पच्चुप्पन्नं अद्धानं आरब्भ कथंकथी होति “अहं नु खोस्मि, नो नु खोस्मि, किं नु खोस्मि, कथं नु खोस्मि, अयं नु खो सत्तो कुतो आगतो, सो कुहिं गामी भविस्सती”ति (म० नि० १.१८; सं० नि० २.२०) छब्बिधा विचिकिच्छा वुत्ता, सा सब्बापि पहिय्यति । एवं पच्चयपरिगगहणेन तीसु अद्दासु कद्धं वितरित्वा ठितं जाणं “कद्धावितरणविसुद्धी”तिपि “धम्मट्ठित्तिजाण”न्तिपि “यथाभूतजाण”न्तिपि “सम्मादस्सन”न्तिपि वुच्चति ।

एत्थ पन तिस्सो हि लोकियपरिज्जा जातपरिज्जा तीरणपरिज्जा पहानपरिज्जाति । तत्थ “रूपनलक्खणं रूपं, वेदयितलक्खणा वेदना”ति एवं तेसं तेसं धम्मानं पच्चत्तलक्खणसल्लक्खणवसेन पवत्ता पज्जा जातपरिज्जा नाम । “रूपं

अनिच्चं, वेदना अनिच्चा”ति आदिना पन नयेन तेसंयेव धम्मनं सामञ्जलकखणं आरोपेत्वा पवत्ता लक्खणारम्मणिकविपस्सनापज्जा तीरणपरिज्जा नाम । तेसु एव पन धम्मेषु निच्चसज्जादिपजहनवसेन पवत्ता लक्खणारम्मणिकविपस्सनाव पज्जा पहानपरिज्जा नाम ।

तत्थ सङ्खारपरिच्छेदतो पट्टाय याव पच्चयपरिग्गहा जातपरिज्जाय भूमि । एतस्मिञ्चि अन्तरे धम्मनं पच्चत्तलक्खणपटिवेधस्सेव आधिपच्चं होति । कलापसम्मसनतो पट्टाय याव उदयब्बयानुपस्सना तीरणपरिज्जाय भूमि । एतस्मिञ्चि अन्तरे सामञ्जलकखणपटिवेधस्सेव आधिपच्चं होति । भङ्गानुपस्सनतो पट्टाय उपरि पहानपरिज्जाय भूमि । ततो च पट्टाय हि अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पजहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्जं, अनत्ततो अनुपस्सन्तो अत्तसज्जं, निब्बिन्दन्तो नन्दिं, विरज्जन्तो रागं, निरोधेन्तो समुदयं, पटिनिस्सज्जन्तो आदानं पजहतीति एवं निच्चसज्जादिपहानसाधिकानं सत्तन्तं अनुपस्सनानं आधिपच्चं । इति इमासु तीसु परिज्जासु सङ्खारपरिच्छेदस्स चैव पच्चयपरिग्गहस्स च साधितत्ता इमिना योगिना जातपरिज्जाव अधिगता ।

पुन “यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा बहिद्भा वा...पे०... यं दूरे सन्तिके वा, सब्बं रूपं हुत्वा अभावतो अनिच्चं, उदयब्बयपटिपीळितत्ता दुक्खं, अवसवत्तित्ता अनत्ता । या काचि वेदना... सज्जा... ये केचि सङ्खारा ... यं किञ्चि विज्जाणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा बहिद्भा वा ओळारिकं वा सुखुमं वा हीनं वा पणीतं वा यं दूरे सन्तिके वा, सब्बं विज्जाणं हुत्वा अभावतो अनिच्चं, उदयब्बयपटिपीळितत्ता दुक्खं, अवसवत्तित्ता अनत्ता”ति एवमादिना (सं० नि० ३.४८; पटि० म० १.४८) नयेन कलापसम्मसनं करोति । इदं सन्धाय वुत्तं “तिलक्खणं आरोपेत्वा”ति ।

एवं सङ्खारे अनिच्चदुक्खानत्तवसेन कलापसम्मसनं कत्वा पुन सङ्खारानं उदयब्बयमेव पस्सति । कथं? “अविज्जासमुदया रूपसमुदयो, तण्हाकम्मआहारसमुदया रूपसमुदयो”ति (पटि० म० १.५०) । एवं रूपक्खन्धस्स पच्चयायत्ततादस्सनेन रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सति, निब्बत्तिलक्खणं पस्सन्तोपि रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सति । एवं पञ्चहाकारेहि रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सति । “अविज्जानिरोधा रूपनिरोधो, तण्हाकम्मआहारनिरोधा रूपनिरोधो”ति (पटि० म० १.५०) पच्चयनिरोधदस्सनेन रूपक्खन्धस्स वयं पस्सति, विपरिणामलक्खणं पस्सन्तोपि रूपक्खन्धस्स वयं पस्सतीति एवं पञ्चहाकारेहि रूपक्खन्धस्स वयं पस्सति ।

तथा “अविज्जासमुदया वेदनासमुदयो, तण्हाकम्मफस्ससमुदया वेदनासमुदयो”ति (पटि० म० १.५०) पच्चयायत्ततादस्सनेन वेदनाक्खन्धस्स उदयं पस्सति, निब्बत्तिलक्खणं पस्सन्तोपि वेदनाक्खन्धस्स उदयं पस्सति । “अविज्जानिरोधा वेदनानिरोधो, तण्हाकम्मफस्सनरोधा वेदनानिरोधो”ति (पटि० म० १.५०) पच्चयनिरोधदस्सनेन वेदनाक्खन्धस्स वयं पस्सति, विपरिणामलक्खणं पस्सन्तोपि वेदनाक्खन्धस्स वयं पस्सति । एवं सज्जाक्खन्धादीसुपि ।

अयं पन विसेसो — विज्जाणक्खन्धस्स फस्सट्ठाने “नामरूपसमुदया, नामरूपनिरोधा”ति योजेतब्बं । एवं एकेकस्मिं खन्धे पच्चयसमुदयवसेन च निब्बत्तिलक्खणवसेन च पच्चयनिरोधवसेन च विपरिणामलक्खणवसेन च उदयब्बयदस्सनेन च दस दस कत्वा पज्जास लक्खणानि वुत्तानि । तेसं वसेन “एवमि रूपस्स उदयो, एवमि रूपस्स वयो”ति पच्चयतो चैव खणतो च वित्थारेन मनसिकारं करोति ।

तस्सेवं करोतो “इति किर इमे धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती”ति जाणं विसदं होति । “एवं किर इमे धम्मा अनुप्पन्ना उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना निरुज्झन्ती”ति निच्चनवा हुत्वा सङ्खारा उपट्ठहन्ति । न केवलञ्च निच्चनवा, सूरियुग्गमने

उस्सावबिन्दु विय उदकबुब्बुळो विय उदके दण्डराजि विय आरगगे सासपो विय विज्जुप्पादो विय च परित्तट्ठायिनो, मायामरीचिसुपिनालातचक्कगन्धब्बनगरफेणकदलिआदयो विय असारा निस्सारा विय हुत्वा उपट्ठहन्ति । एत्तावता च पन अनेन “वयधम्ममेव उप्पज्जति, उप्पन्नञ्च वयं उपेती”ति इमिना आकारेन सम्मसनपञ्चाय लक्खणानि पटिविज्झित्वा ठितं उदयब्बयानुपस्सनं नाम पठमं तरुणविपस्सनाजाणं अधिगतं होति । यस्साधिगमा “आरद्धविपस्सको”ति सङ्खं गच्छति ।

अथस्स आरद्धविपस्सकस्स कुलपुत्तस्स ओभासो जाणं पीति पस्सद्धि सुखं अधिमोक्खो पग्गहो उपट्ठानं उपेक्खा निकन्तीति दस विपस्सनपक्विकलेसा उप्पज्जन्ति । एत्थ ओभासो नाम विपस्सनक्खणे जाणस्स बलवत्ता लोहितं सन्निसीदति, तेन च चित्तोभासो निब्बत्तति । तं दिस्वा अकुसलो योगी “मग्गो मे पत्तो”ति तमेव ओभासं अस्सादेति । जाणम्पि विपस्सनाजाणमेव । तं सङ्खारे सम्मसन्तस्स सुद्धं पसन्नं हुत्वा पवत्तति । तं दिस्वा पुब्बे विय “मग्गो”ति अस्सादेति । पीतिपि विपस्सनापीति एव । तस्स हि तस्मिं खणे पञ्चविधा पीति उप्पज्जति । पस्सद्धीति विपस्सनापस्सद्धि । तस्मिं समये नेव कायचित्तानं दरथो, न गारवं, न कक्खळता, न अकम्मज्जता, न गेलज्जता, न वङ्कता होति । सुखम्पि विपस्सनासुखमेव । तस्स किर तस्मिं समये सकलसरीरं अभिसन्दयमानं अतिपणीतं सुखं उप्पज्जति ।

अधिमोक्खो नाम विपस्सनक्खणे पवत्ता सद्धा । तस्मिज्हि खणे चित्तचेतसिकानं अतिविय पसादभूता बलवती सद्धा उप्पज्जति । पग्गहो नाम विपस्सनासम्पयुत्तं वीरियं । तस्मिज्हि खणे असिथिलं अनच्चारद्धं सुपग्गहितं वीरियं उप्पज्जति । उपट्ठानन्ति विपस्सनासम्पयुत्ता सति । तस्मिज्हि खणे सुपट्ठिता सति उप्पज्जति । उपेक्खा दुविधा विपस्सनावज्जनवसेन । तस्मिज्हि खणे सब्बसङ्खारगहणे मज्झत्तभूतं विपस्सनपेक्खासङ्खातं जाणं बलवन्तं हुत्वा उप्पज्जति मनोद्वारावज्जनपेक्खा च । सा च तं तं ठानं आवज्जन्तस्स सूरा तिखिणा हुत्वा वहति । निकन्तीति विपस्सनानिकन्ति । ओभासादीसु हि आलयं कुरुमाना सुखुमा सन्ताकारा निकन्ति उप्पज्जति । एत्थ ओभासादयो किलेसवत्थुताय “उपक्विकलेसा”ति वुत्ता न अकुसलत्ता । निकन्ति पन उपक्विकलेसो चेव किलेसवत्थु च ।

पण्डितो पन भिक्खु ओभासादीसु उप्पन्नेसु विक्खेपं अगच्छन्तो “ओभासादयो धम्मा न मग्गो, उपक्विकलेसविमुत्तं पन वीथिपटिपन्नं विपस्सनाजाणं मग्गो”ति मग्गञ्च अमग्गञ्च ववत्थपेति । तस्सेवं “अयं मग्गो, अयं न मग्गो”ति जत्वा ठितं जाणं मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धीति वुच्चति । इतो पट्टाय अट्ठन्नं विपस्सनाजाणानं वसेन सिखापत्तविपस्सनाजाणं नवमञ्च सच्चानुलोमिकं जाणन्ति अयं पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि नाम होति । उदयब्बयानुपस्सनाजाणं भङ्गानुपस्सनाजाणं भयतुपट्ठानजाणं आदीनवानुपस्सनाजाणं निब्बिदानुपस्सनाजाणं मुञ्चितुकम्यताजाणं पटिसङ्खानुपस्सनाजाणं सङ्खारुपेक्खाजाणन्ति इमानि अट्ठ जाणानि नाम । नवमं सच्चानुलोमिकं जाणन्ति अनुलोमस्सेतं नामं ।

तस्मा तं सम्पादेतुकामेन उपक्विकलेसविमुत्तं उदयब्बयजाणं आदिकत्वा एतेसु जाणेषु योगो करणीयो । उदयब्बयं पस्सन्तस्स हि अनिच्चलक्खणं यथाभूतं उपट्ठाति, उदयब्बयपटिपीठनं पस्सतो दुक्खलक्खणञ्च, “दुक्खमेव हि सम्भोति, दुक्खं तिट्ठति वेति चा”ति (सं० नि० १.१७१; कथा० २३३) पस्सतो अनत्तलक्खणञ्च ।

एत्थ च अनिच्चं अनिच्चलक्खणं दुक्खं दुक्खलक्खणं अनत्ता अनत्तलक्खणन्ति अयं विभागो वेदितब्बो । तत्थ अनिच्चन्ति खन्धपञ्चकं । कस्मा? उप्पादवयज्जथत्तभावा, हुत्वा अभावतो वा । अज्जथत्तं नाम जरा । उप्पादवयज्जथत्तं अनिच्चलक्खणं, हुत्वा अभावसङ्घातो वा आकारविकारो । “यदनिच्चं, तं दुक्ख”न्ति वचनतो तदेव खन्धपञ्चकं दुक्खं ।

कस्मा? अभिण्हं पटिपीळनतो । अभिण्हं पटिपीळनाकारो **दुक्खलक्खणं** । “यं दुक्खं, तदनत्ता”ति (सं० नि० ३.१५-१६) वचनतो तदेव खन्धपञ्चकं **अनत्ता** । कस्मा? अवसवत्तनतो । अवसवत्तनाकारो **अनत्तलक्खणं** । इमानि तीणिपि लक्खणानि उदयब्बयं पस्सन्तस्सेव आरम्मणानि होन्ति ।

पुनपि सो रूपारूपधम्मे “एवं अनिच्चा”तिआदिना विपस्सति, तस्स सङ्खारा लहुं लहुं आपाथं आगच्छन्ति, ततो उप्पादं वा ठितिं वा पवत्तं वा निमित्तं वा आरम्मणं अकत्वा तेसं खयवयनिरोधे एव सति सन्तिट्ठति, इदं **भङ्गजाणं** नाम । इमस्स उप्पादतो पट्टाय अयं योगी “यथा इमे सङ्खारा भिज्जन्ति निरुज्झन्ति, एवं अतीतेपि सङ्खारगतं भिज्जि, अनागतेपि भिज्जिस्सती”ति निरोधमेव पस्सन्तो तिट्ठति । तस्स भङ्गानुपस्सनाजाणं आसेवन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभवयोनि गतिट्ठिति सत्तावासेसु पभेदका सङ्खारा जलितअङ्गारकासुआदयो विय महाभयं हुत्वा उपट्ठहन्ति । एतं **भयतुपट्टानजाणं** नाम ।

तस्स तं भयतुपट्टानजाणं आसेवन्तस्स सब्बे भवादयो आदित्तअङ्गारं विय समुस्सितखग्गो विय पच्चत्थिको अप्पटिसरणा सादीनवा हुत्वा उपट्ठहन्ति । इदं **आदीनवानुपस्सनाजाणं** नाम । तस्स एवं सङ्खारे आदीनवतो पस्सन्तस्स भवादीसुपि सङ्खारानं आदीनवत्ता सङ्खारेसु उक्कण्ठना अनभिरति उप्पज्जति, इदं **निब्बिदानुपस्सनाजाणं** नाम ।

सब्बसङ्खारेसु निब्बिन्दन्तस्स उक्कण्ठन्तस्स तस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकामता निस्सरितुकामता होति । इदं **मुञ्चितुकम्यताजाणं** नाम । पुन तस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुं पन ते एव सङ्खारे पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन तिलक्खणं आरोपेत्वा तीरणं **पटिसङ्खानुपस्सनाजाणं** नाम ।

सो एवं तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारे परिगणहन्तो तेसु अनत्तलक्खणस्स सुदिट्ठत्ता “अत्ता”ति वा “अत्तनिय”न्ति वा अगणहन्तो सङ्खारेसु भयञ्च नन्दिञ्च पहाय सङ्खारेसु उदासीनो होति मज्झत्तो, “अह”न्ति वा “मम”न्ति वा न गणहाति, तीसु भवेसु उपेक्खको, इदं **सङ्खारुपेक्खाजाणं** नाम ।

तं पनेस चे सन्तिपदं निब्बानं सन्ततो पस्सति, सब्बसङ्खारपवत्तं विस्सज्जेत्वा निब्बाननिन्नं पक्खन्दं होति । नो चे निब्बानं सन्ततो पस्सति, पुनप्पुनं “अनिच्च”न्ति वा “दुक्ख”न्ति वा “अनत्ता”ति वा तिविधानुपस्सनावसेन सङ्खारारम्मणमेव हुत्वा पवत्तति । एवं तिट्ठमानञ्च एतं तिविधविमोक्खमुखभावं आपज्जित्वा तिट्ठति । तिस्सो हि अनुपस्सना “तीणि विमोक्खमुखानी”ति वुच्चन्ति । एवं अनिच्चतो मनसिकरोन्तो अधिमोक्खबहुलो **अनिमित्तं विमोक्खं** पटिलभति, दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्भिबहुलो **अप्पणिहितं विमोक्खं** पटिलभति, अनत्ततो मनसिकरोन्तो वेदबहुलो **सुज्जतं विमोक्खं** पटिलभति ।

एत्थ च अनिमित्तो विमोक्खोति अनिमित्ताकारेन निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तो अरियमग्गो । सो हि अनिमित्ताय धातुया उप्पन्नत्ता अनिमित्तो, किलेसेहि च विमुत्तत्ता विमोक्खो । एतेनेव नयेन अप्पणिहिताकारेन निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तो अप्पणिहितो, सुज्जताकारेन निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तो सुज्जतोति वेदितब्बो ।

एवं अधिगतसङ्खारुपेक्खस्स कुलपुत्तस्स विपस्सना सिखाप्पत्ता होति । वुट्टानगामिनिविपस्सनाति एतदेव । अस्स तं सङ्खारुपेक्खाजाणं आसेवन्तस्स तिक्खतरा सङ्खारुपेक्खा उप्पज्जति । तस्स “इदानी मग्गो उप्पज्जिस्सती”ति सङ्खारे “अनिच्चा”ति वा “दुक्खा”ति वा “अनत्ता”ति वा सम्मसित्वा भवङ्गं ओतरति, भवङ्गानन्तरं सङ्खारुपेक्खाय

कथितनयेनेव अनिच्चादिआकारेन मनसिकरित्वा उप्पज्जति मनोद्वारावज्जनं, तथेव मनसिकरोतो पठमं जवनचित्तं उप्पज्जति । यं परिकम्मन्ति वुच्चति, तदनन्तरं तदेव दुतियजवनचित्तं उप्पज्जति । यं उपचारन्ति वुच्चति, तदनन्तरम्पि तदेव उप्पज्जति ततियं जवनचित्तं । यं अनुलोमन्ति वुच्चति, इदं तेसं पाटिएक्कं नाम ।

अविसेसेन पन तिविधम्पेतं “आसेवन”न्तिपि “परिकम्म”न्तिपि “उपचार”न्तिपि “अनुलोम”न्तिपि वुच्चति । इदं पन अनुलोमजाणं सङ्खारारम्माणाय वुट्ठानगामिनिया विपस्सनाय परियोसानं होति, निप्परियायेन पन गोत्रभुजाणमेव विपस्सनाय परियोसानन्ति वुच्चति । ततो परं निब्बानं आरम्भणं कुरुमानं पुथुज्जनगोत्तं अतिक्कममानं अरियगोत्तं ओक्कममानं निब्बानारम्भणे पठमसमन्नाहारभूतं अपुनरावट्टकं गोत्रभुजाणं उप्पज्जति । इदं पन जाणं पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिञ्च जाणदस्सनविसुद्धिञ्च न भजति । अन्तरा अब्बोहारिकमेव होति । विपस्सनासोते पतितत्ता “पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धी”ति वा “विपस्सना”ति वा सङ्खं गच्छति । निब्बानं आरम्भणं कत्वा गोत्रभुजाणे निरुद्धे तेन दिन्नसञ्जाय निब्बानं आरम्भणं कत्वा दिट्ठिसंयोजनं सीलब्बतपरामाससंयोजनं विचिकिच्छासंयोजनन्ति तीणि संयोजनानि विद्धंसेन्तो सोतापत्तिमग्गो उप्पज्जति, तदनन्तरं तस्सेव विपाकभूतानि द्वे तीणि वा फलचित्तानि उप्पज्जन्ति अनन्तरविपाकत्ता लोकुत्तरकुसलानं, फलपरियोसाने पनस्स उप्पन्नभवङ्गं विच्छिन्दित्वा पच्चवेक्खणत्थाय मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति । सो हि “इमिना वताहं मग्गेन आगतो”ति मग्गं पच्चवेक्खति । ततो “मे अयं आनिसंसो लद्धो”ति फलं पच्चवेक्खति । ततो “इमे नाम किलेसा पहीना”ति पहीनकिलेसे पच्चवेक्खति । ततो “इमे नाम किलेसा अवसिद्धा”ति उपरिमग्गतयवज्झकिलेसे पच्चवेक्खति । अवसाने च “अयं धम्मो मया पटिविद्धो”ति अमतं निब्बानं पच्चवेक्खति । इति सोतापन्नस्स अरियसावकस्स पञ्च पच्चवेक्खणानि होन्ति । तथा सकदागामिअनागामिफलावसाने । अरहत्तफलावसाने अवसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणं नाम नत्थि । एवं सब्बानिपि एकूनवीसतिपच्चवेक्खणानि होन्ति ।

एवं पच्चवेक्खित्वा सो योगावचरो तस्मिंयेव आसने निसिन्नो वुत्तनयेन विपस्सित्वा कामरागब्यापादानं तनुभावं करोन्तो दुतियमग्गं पापुणाति, तदनन्तरं वुत्तनयेनेव फलञ्च । ततो वुत्तनयेन विपस्सित्वा कामरागब्यापादानं अनवसेसप्पहानं करोन्तो ततियमग्गं पापुणाति, वुत्तनयेन फलञ्च । ततो तस्मिंयेवासने वुत्तनयेन विपस्सित्वा रूपरागारूपरागमानुद्धच्चाविज्जानं अनवसेसप्पहानं करोन्तो चतुत्थमग्गं पापुणाति, वुत्तनयेन फलञ्च । एत्तावता चेस होति अरहा महाखीणासवो पच्चेकबुद्धो । इति इमेसु चतूसु मग्गेसु जाणं जाणदस्सनविसुद्धि नाम ।

एत्तावता “सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्डं अविहेठयं अज्जतरम्पि तेस”न्ति एतेन पातिमोक्खसंवरादिसीलस्स वुत्तत्ता सीलविसुद्धि । “न पुत्तमिच्छेय्य कुतो सहाय”न्ति एतेन पटिघानुनयविवज्जनवसेन मेत्तादीनं वुत्तत्ता चित्तविसुद्धि । “एको चरे खग्गविसाणकप्पो”ति इमिना पन नामरूपपरिग्गहादीनं वुत्तत्ता दिट्ठिविसुद्धि कङ्खावितरणविसुद्धि मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धि पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि जाणदस्सनविसुद्धीति सत्त विसुद्धियो वुत्ता होन्ति । अयमेत्थ मुखमत्तनिदस्सनं, वित्थारं पन इच्छन्तेन विसुद्धिमग्गं (विसुद्धिं २.६६२, ६७८, ६९२, ७३७, ८०६ आदयो) ओलोकेत्वा गहेतब्बं । एत्तावता चेसो पच्चेकबुद्धो —

“चातुद्विसो अप्पटिघो च होति, सन्तुस्समानो इतरीतरेन ।

परिस्सयानं सहिता अछम्भी, एको चरे खग्गविसाणकप्पो”ति ॥ (सु० नि० ४२; चूळनि० खग्गविसाणसुत्तनिद्देस १२८) —

पसंसियादिभावं आपज्जित्वा गन्धमादनपब्बतं उपसोभयमानो विहासिन्ति एवं सब्बत्थ ।

पठमगाथानिद्वेसवण्णना ।

१२२. दुतिये **संसग्गजातस्सा**ति जातसंसग्गस्स । तत्थ दस्सनसवनकायसमुल्लपनसम्भोगवसेन पञ्चविधो संसग्गो । तत्थ अञ्जमज्जं दिस्वा चक्खुविज्जाणवीथिवसेन उप्पन्नरागो **दस्सनसंसग्गो** नाम । तत्थ सीहळदीपे काळदीघवापीगामे पिण्डाय चरन्तं कल्याणविहारवासिं दहरभिक्षुं दिस्वा पटिबद्धचित्ता केनचि उपायेन तं अलभित्वा कालकता कुटुम्बियधीता तस्सा निवासनचोळक्खण्डं दिस्वा “एवरूपाय वत्थधारिनिया नाम सद्धिं संवासं नालत्थ”न्ति हृदयं फालेत्वा कालकतो सो एव च दहरो निदस्सनं ।

परेहि पन कथियमानं रूपादिसम्पत्तिं अत्तना वा हसितलपितगीतसद्वं सुत्वा सोतविज्जाणवीथिवसेन उप्पन्नो रागो **सवनसंसग्गो** नाम । तत्रापि गिरिगामवासीकम्मराधीताय पञ्चहि कुमारीहि सद्धिं पदुमस्सरं गन्त्वा न्हायित्वा मालं सीसे आरोपेत्वा उच्चासदेन गायन्तिया आकासेन गच्छन्तो सद्वं सुत्वा कामरागेन झाना परिहायित्वा अनयव्यसनं पत्तो पञ्चगळलेणवासी तिस्सदहरो निदस्सनं ।

अञ्जमज्जं अङ्गपरामसनेन उप्पन्नरागो **कायसंसग्गो** नाम । धम्मगायनदहरभिक्षु चेत्य निदस्सनं । महाविहारे किर दहरभिक्षु धम्मं भासति, तत्थ महाजने आगते राजापि अगमासि सद्धिं अन्तेपुरेन । ततो राजधीताय तस्स रूपञ्च सद्वञ्च आगम्म बलवरागो उप्पन्नो तस्स च दहरस्सापि । तं दिस्वा राजा सल्लक्खेत्वा साणिपाकारेन परिक्षिपापेसि, ते अञ्जमज्जं परामसित्वा आलिङ्गिसु । पुन साणिपाकारं अपनेत्वा पस्सन्ता द्वेपि कालकतेयेव अद्वसंसूति ।

अञ्जमज्जं आलपनसमुल्लपने उप्पन्नरागो पन **समुल्लपनसंसग्गो** नाम । भिक्षुभिक्षुनीहि सद्धिं परिभोगकरणे उप्पन्नरागो **सम्भोगसंसग्गो** नाम । द्वीसुपि च एतेसु मरिचवट्टिविहारे भिक्षु च भिक्षुनी च निदस्सनं । मरिचवट्टिमहाविहारमहे किर दुट्ठगामणि अभयमहाराजा महादानं पटियादेत्वा उभतोसङ्गं परिवसति । तत्थ उण्हयागुया दिन्नाय सङ्घनवकसामणेरी अनाधारकस्स सत्तवस्सिकसङ्घनवकसामणेस्स दन्तवलयं दत्वा समुल्लापं अकासि, ते उभोपि उपसम्पज्जित्वा सट्ठिवस्सा हुत्वा परतीरं गता अञ्जमज्जं समुल्लापेन पुब्बसज्जं पटिलभित्वा तावदेव जातसिनेहा सिक्खापदानि वीतिक्कमित्वा पाराजिका अहेसुन्ति ।

एवं पञ्चविधे संसग्गे येन केनचि संसग्गेन जातसंसग्गस्स **भवन्ति स्नेहा**, पुरिमरागपच्चया बलवरागो उप्पज्जति । ततो **स्नेहन्वयं दुक्खमिदं प्होती**ति तमेव स्नेहं अनुगच्छन्तं सन्दिट्टिकसम्परायिकसोकपरिदेवादिनानपकारकं दुक्खमिदं प्होति निब्बत्तति भवति जायति । अपरे पन “आरम्मणे चित्तवोसग्गो संसग्गो”ति भणन्ति । ततो स्नेहो स्नेहदुक्खन्ति ।

एवमत्थप्पभेदं इमं अट्ठगाथं वत्वा सो पच्चेकबुद्धो आह — “स्वाहं यमिदं स्नेहन्वयं सोकादिदुक्खं प्होति, तस्स दुक्खस्स मूलं खनन्तो पच्चेकसम्बोधिं अधिगतो”ति । एवं वुत्ते ते अमच्चा आहंसु — “अम्हेहि दानि, भन्ते, किं कत्तब्ब”न्ति? ततो सो आह — “तुम्हे वा अज्जे वा यो इमम्हा दुक्खा मुच्चितुकामो, सो सब्बोपि **आदीनवं स्नेहजं पेक्खमानो, एको चरे खग्गविसाणकप्पो**ति । एत्थ च यं तं “स्नेहन्वयं दुक्खमिदं प्होती”ति वुत्तं, तदेव सन्धाय “आदीनवं स्नेहजं पेक्खमानो”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं । अथ वा यथावुत्तेन संसग्गेन **संसग्गजातस्स भवन्ति स्नेहा**, **स्नेहन्वयं दुक्खमिदं प्होति**, एवं यथाभूतं आदीनवं स्नेहजं पेक्खमानो अहं अधिगतोति एवम्पि अभिसम्बन्धित्वा चतुत्थपादो पुब्बे वुत्तनयेनेव उदानवसेन वुत्तोति वेदितब्बो । ततो परं सब्बं पुरिमगाथाय वुत्तसदिसमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.३६) ।

निद्वेसे अनुष्णादेतीति रूपस्मिं अनुब्यञ्जनं दिस्वा अल्लीयति । अनुबन्धतीति रूपस्मिं स्नेहवसेन बन्धति । भवन्तीति होन्ति । जायन्तीति उपपज्जन्ति । निब्बत्तन्तीति वत्तन्ति । पातुभवन्तीति पाकटा होन्ति । सम्भवन्ति सञ्जायन्ति अभिनिब्बत्तन्तीति तीणि उपसगगेन वड्ढितानि । इतो परं अट्ठकवग्गे (महानि० १ आदयो) वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

दुतियगाथानिद्वेसवण्णना ।

१२३. ततिये मेत्तायनवसेन मित्ता । सुहदभावेन सुहज्जा । केचि हि एकन्तहितकामताय मित्ताव होन्ति, न सुहज्जा । केचि गमनागमनट्ठाननिसज्जासमुल्लापादीसु हृदयसुखजननेन सुहज्जाव होन्ति, न मित्ता । केचि तदुभयवसेन सुहज्जा चेव मित्ता च । ते दुविधा होन्ति अगारिया च अनगारिया च । तत्थ अगारिया तिविधा होन्ति उपकारा समानसुखदुक्खा अनुकम्पकाति । अनगारिया विसेसेन अत्थक्खायिनो । एवं ते चतूहि चतूहि अङ्गेहि समन्नागता होन्ति ।

यथाह —

“चतूहि खो, गहपतिपुत्त, ठानेहि उपकारो मित्तो सुहदो वेदितब्बो । पमत्तं रक्खति, पमत्तस्स सापतेय्यं रक्खति, भीतस्स सरणं होति, उप्पन्नेसु किच्चकरणीयेसु तद्दिगुणं भोगं अनुप्पदेति (दी० नि० ३.२६१) ।

तथा —

“चतूहि खो, गहपतिपुत्त, ठानेहि समानसुखदुक्खो मित्तो सुहदो वेदितब्बो । गुहमस्स आचिक्खति, गुहमस्स परिगूहति, आपदासु न विजहति, जीवितम्पिस्स अत्थाय परिच्चत्तं होति (दी० नि० ३.२६२) ।

तथा —

“चतूहि खो, गहपतिपुत्त, ठानेहि अनुकम्पको मित्तो सुहदो वेदितब्बो । अभवेनस्स न नन्दति, भवेनस्स नन्दति, अवण्णं भणमानं निवारेति, वण्णं भणमानं पसंसति (दी० नि० ३.२६४) ।

तथा —

“चतूहि खो, गहपतिपुत्त, ठानेहि अत्थक्खायी मित्तो सुहदो वेदितब्बो । पापा निवारेति, कल्याणे निवेसेति, अस्सुतं सावेति, सग्गस्स मग्गं आचिक्खती”ति (दी० नि० ३.२६३) ।

तेसु इध अगारिया अधिप्पेता, अत्थतो पन सब्बेपि युज्जन्ति । ते मित्ते सुहज्जे । अनुकम्पमानोति अनुदयमानो, तेसं सुखं उपसंहरितुकामो दुक्खं अपहरितुकामो ।

हापेति अत्थन्ति दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थवसेन तिविधं, तथा अत्तत्थपरत्थउभयत्थवसेनापि तिविधं अत्थं लद्धविनासनेन अलद्धानुष्णादनेनाति द्विधापि हापेति विनासेति । पटिबद्धचित्तोति “अहं इमं विना न जीवामि, एसो मे गति, एसो मे परायण”न्ति एवं अत्तानं नीचे ठाने ठपेन्तोपि पटिबद्धचित्तो होति । “इमे मं विना न जीवन्ति, अहं तेसं गति, अहं तेसं परायण”न्ति एवं अत्तानं उच्चे ठाने ठपेन्तोपि पटिबद्धचित्तो होति । इध पन एवं पटिबद्धचित्तो अधिप्पेतो ।

एतं भयन्ति एतं अत्थहापनभयं, अत्तनो समापत्तिहानिं सन्धाय भणति । सन्धवेति तिविधो सन्धवो तण्हादिद्विमित्तसन्धववसेन । तत्थ अट्टसतप्पभेदापि तण्हा तण्हासन्धवो, द्वासट्ठिप्पभेदापि दिट्ठि दिट्ठिसन्धवो, पटिबद्धचित्तताय मित्तानुकम्पना मित्तसन्धवो । सो इध अधिप्पेतो । तेन हिस्स समापत्ति परिहीना । तेनाह — “एतं भयं सन्धवे पेक्खमानो”ति । सेसं पुब्बसदिसमेवाति वेदितब्बं । निद्देसे वत्तब्बं नत्थि (सु० नि० अट्ठ० १.३७; अप० अट्ठ० १.१.९३-९४) ।

ततियगाथानिद्देसवण्णना ।

१२४. चतुत्थे वंसोति वेळु । विसालोति वित्थिण्णो । व-कारो अवधारणत्थो, एवकारो वा अयं । सन्धिवसेनेत्थ ए-कारो नट्ठो । तस्स परपदेन सम्बन्धो, तं पच्छा योजेस्साम । यथाति पटिभागे । विसत्तोति लग्गो जटितो संसिब्बितो । पुत्तेसु दारेसु चाति पुत्तधीतुभरियासु । या अपेक्खाति या तण्हा यो स्नेहो । वंसक्कळीरोव असज्जमानोति वंसकळीरो विय अलग्गमानो । किं वुत्तं होति? यथा वंसो विसालो विसत्तो एव होति, पुत्तेसु च दारेसु च या अपेक्खा, सापि एवं तानि वत्थूनि संसिब्बित्वा ठितत्ता विसत्ता एव । स्वाहं ताय अपेक्खाय अपेक्खवा विसालो वंसो विय विसत्तोति एवं अपेक्खाय आदीनवं दिस्वा तं अपेक्खं मग्गजाणेन छिन्दन्तो अयं वंसकळीरोव रूपादीसु वा दिट्ठादीसु वा लाभादीसु वा कामभवादीसु वा तण्हामानदिट्ठिवसेन असज्जमानो पच्चेकसम्बोधिं अधिगतोति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । इमायपि निद्देसे अतिरेकं नत्थि (सु० नि० अट्ठ० १.३८) ।

चतुत्थगाथानिद्देसवण्णना ।

१२५. पञ्चमे मिगोति सब्बेसं आरज्जिकचतुप्पदानं एव एतं अधिवचनं । इध पन पसदमिगो अधिप्पेतो । अरज्जम्हीति गामज्ज गामूपचारज्ज ठपेत्वा अवसेसं अरज्जं, इध पन उय्यानं अधिप्पेतं, तस्मा “उय्यानम्ही”ति वुत्तं होति । यथाति पटिभागे । अबद्धोति रज्जुबन्धनादीसु येन केनचि अबद्धो । एतेन विस्सट्ठचरियं दीपेति । येनिच्छकं गच्छति गोचरायाति येन दिसाभागेन गन्तुं इच्छति, तेन गोचरत्थं गच्छति । तस्मा तत्थ यत्तकं इच्छति गन्तुं, तत्तकं गच्छति । यं इच्छति खादितुं, तं खादतीति दीपेति । विज्जू नरोति पण्डितपुरिसो । सेरितन्ति सच्छन्दवुत्तितं अपरायत्तभावं । पेक्खमानोति पज्जाचक्खुना ओलोकयमानो । अथ वा धम्मसेरितं पुग्गलसेरितज्ज । लोकुत्तरधम्मा हि किलेसवसं अगमनतो सेरिनो तेहि समन्नागता पुग्गला च, तेसं भावनिद्देसो सेरितं पेक्खमानोति । किं वुत्तं होति? मिगो अरज्जम्हि यथा अबद्धो, येनिच्छकं गच्छति गोचराय । कदा नु खो अहम्पि तण्हाबन्धनं छिन्दित्वा एवं गच्छेय्यन्ति इति मे तुम्हेहि इतो चितो च परिवारेत्वा ठितेहि बद्धस्स येनिच्छकं गन्तुं अलभन्तस्स तस्मिं येनिच्छकगमनाभावे आदीनवं येनिच्छकगमने आनिसंसं दिस्वा अनुक्कमेन समथविपस्सनापारिपूरिं अगमिं । ततो पच्चेकबोधिं अधिगतोमि । तस्मा अज्जोपि विज्जू नरो सेरितं पेक्खमानो, एको चरे खग्गविसाणकप्पोति (सु० नि० अट्ठ० १.३९ आदयो) ।

पञ्चमगाथानिद्देसवण्णना ।

१२६. छट्ठे अयं पिण्डत्थो — सहायमज्जे ठितस्स दिवासेय्यसङ्घाते वासे च महाउपट्ठानसङ्घाते ठाने च उय्यानगमनसङ्घाते गमने च जनपदचारिकसङ्घाताय चारिकाय च “इदं मे सुण, इदं मे देही”ति आदिना नयेन तथा तथा आमन्तना होति, तस्मा अहं तत्थ तत्थ निब्बिज्जित्वा यायं अरियजनसेविता अनेकानिसंसा एकन्तसुखा, एवं सन्तेपि लोभाभिभूतेहि सब्बकापुरिसेहि अनभिज्जिता अपत्थिता पब्बज्जा, तं अनभिज्जितं परेसं अवसवत्तनेन भब्बपुग्गलवसेनेव

च सेरितं पेक्खमानो विपस्सनं आरभित्वा अनुक्कमेन पच्चेकसम्बोधिं अधिगतोति । सेसं वुत्तनयमेव (सु० नि० अट्ठ० १.३९-४२) ।

छट्ठगाथानिद्देसवण्णना ।

१२७. सत्तमे खिड्ढाति कीळना । सा दुविधा होति कायिका च वाचसिका च । तत्थ कायिका नाम हत्थीहिपि कीळन्ति, अस्सेहिपि रथेहिपि धनूहिपि थरूहिपीति एवमादि । वाचसिका नाम गीतं सिलोकभणनं मुखभेरिकन्ति एवमादि । रतीति पञ्चकामगुणरति । विपुलन्ति याव अट्ठिमिज्जं आहच्च ठानेन सकलत्तभावव्यापकं । सेसं पाकटमेव । अनुसन्धियोजनापि चेत्थ संसग्गागाथाय वुत्तनयेनेव वेदितब्बा (सु० नि० अट्ठ० १.४१) ।

सत्तमगाथानिद्देसवण्णना ।

१२८. अट्ठमे चातुदिसोति चतूसु दिसासु यथासुखविहारी, “एकं दिसं फरित्वा विहरती”ति आदिना (दी० नि० १.५५६; ३.३०८; अ० नि० ४.१२५; विभ० ६४३; चूळनि० खग्गविसाणसुत्तनिद्देस १२८) वा नयेन ब्रह्मविहारभावनाफरिता चतस्सो दिसा अस्स सन्तीतिपि चातुदिसो । तासु दिसासु कत्थचि सत्ते वा सङ्खारे वा भयेन न पटिहज्जतीति अप्पटिघो । सन्तुस्समानोति द्वादसविधस्स सन्तोस्स वसेन सन्तुस्सको । इतरीतरेनाति उच्चावचेन पच्चयेन । परिस्सयानं सहिता अछम्भीति एत्थ परिस्सयन्ति कायचित्तानि, परिहापेन्ति वा तेसं सम्पत्तिं, तानि वा पटिच्च सयन्तीति परिस्सया, बाहिरानं सीहब्यग्घादीनं अब्भन्तरानञ्च कामच्छन्दादीनं कायचित्तुपद्वानं एतं अधिवचनं । ते परिस्सये अधिवासनखन्ति या च वीरियादीहि च धम्मेहि सहतीति परिस्सयानं सहिता । थद्धभावकरभयाभावेन अछम्भी । किं वुत्तं होति? यथा ते चत्तारो समणा, एवं इतरीतरेन पच्चयेन सन्तुस्समानो एत्थ पटिपत्तिपदद्वाने सन्तोसे ठितो चतूसु दिसासु मेत्तादिभावनाय चातुदिसो, सत्तसङ्खारेसु पटिहननकरभयाभावेन अप्पटिघो च होति । सो चातुदिसत्ता वुत्तप्पकारानं परिस्सयानं सहिता, अप्पटिघत्ता अछम्भी च होतीति एतं पटिपत्तिगुणं दिस्वा योनिस्सो पटिपज्जित्वा पच्चेकसम्बोधिं अधिगतोम्हीति ।

अथ वा ते समणा विय सन्तुस्समानो इतरीतरेन वुत्तनयेनेव चातुदिसो होतीति जत्वा एवं चातुदिसभावं पत्थयन्तो योनिस्सो पटिपज्जित्वा अधिगतोम्हि । तस्मा अज्जोपि ईदिसं ठानं पत्थयमानो चातुदिसताय परिस्सयानं सहिता अप्पटिघताय च अछम्भी हुत्वा एको चरे खग्गविसाणकप्पोति (सु० नि० अट्ठ० १.४२) ।

निद्देसे मेत्ताति अत्थतो ताव मिज्जतीति मेत्ता, सिनेहतीति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पवत्तीतिपि मेत्ता । मेत्तासहगतेनाति मेत्ताय समन्नागतेन । चेतसाति चित्तेन । एकं दिसन्ति एकस्सा दिसाय पठमपरिग्गहितं सत्तं उपादाय एकं दिसं परियापन्नसत्तफरणवसेन वुत्तं । फरित्वाति फुसित्वा आरम्मणं कत्वा । विहरतीति ब्रह्मविहाराधिद्वितं इरियापथविहारं पवत्तेति । तथा दुतियन्ति यथा पुरत्थिमादीसु दिसासु यं किञ्चि एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथेव तदनन्तरं दुतियं ततियं चतुत्थञ्चाति अत्थो ।

इति उद्धन्ति एतेनेव च नयेन उपरिमं दिसन्ति वुत्तं होति । अधो तिरियन्ति अधोदिसम्पि तिरियं दिसम्पि एवमेव । तत्थ च अधोति हेट्ठा । तिरियन्ति अनुदिसा । एवं सब्बदिसासु अस्समण्डले अस्समिव मेत्तासहगतं चित्तं सारेतिपि पच्चासारेतिपीति । एत्तावता एकमेकं दिसं परिग्गहेत्वा ओधिसो मेत्ताफरणं दस्सितं । सब्बधीति आदि पन अनोधिसो

दस्सनत्थं वुत्तं । तत्थ **सब्बधी**ति सब्बत्थ । **सब्बत्तताया**ति सब्बेसु हीनमज्झिमउक्कट्टमित्तसपत्तमज्झत्तानिष्पभेदेसु अत्तताय, “अयं परसत्तो”ति विभागं अकत्वा अत्तसमतायाति वुत्तं होति ।

अथ वा **सब्बत्तताया**ति सब्बेन चित्तभावेन, ईसकम्पि बहि अविक्खिपमानोति वुत्तं होति । **सब्बावन्तन्ति** सब्बसत्तवन्तं, सब्बसत्तयुत्तन्ति अत्थो । **लोकन्ति** सत्तलोकं । **विपुलेना**ति एवमादिपरियायदस्सनतो पनेत्थ पुन “**मेत्तासहगतेना**”ति वुत्तं । यस्मा वा एत्थ ओधिसो फरणे विय पुन तथा-सद्दो इति-सद्दो वा न वुत्तो, तस्मा पुन “**मेत्तासहगतेन चेतसा**”ति वुत्तं । निगमनवसेन वा एतं वुत्तं । विपुलेनाति एत्थ च फरणवसेन विपुलता दट्ठब्बा । भूमिवसेन पन तं **महग्गतं** । पगुणवसेन अप्पमाणसत्तारम्मणवसेन च **अप्पमाणं** । ब्यापादपच्चत्थिकप्पहानेन **अवेरं** । दोमनस्सप्पहानेन **अव्यापज्जं** । निदुक्खन्ति वुत्तं होति (विसुद्धि० १.२५४) । **करुणा** हेट्ठा वुत्तत्थायेव । मोदन्ति ताथ तंसमङ्गिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा साति **मुदिता** । “अवेरा होन्तू”ति आदिब्यापादप्पहानेन मज्झत्तभावूपगमनेन च उपेक्खतीति **उपेक्खा** ।

लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा मेत्ता, हितूपसंहाररसा, आघातविनयपच्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । ब्यापादूपसमो एतिस्सा सम्पत्ति, सिनेहसम्भवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा करुणा, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभावदस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा सम्पत्ति, सोकसम्भवो विपत्ति । पमोदलक्खणा मुदिता, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्टाना, सत्तानं सम्पत्तिदस्सनपदट्टाना । अरतिवूपसमो तस्सा सम्पत्ति, पहानसम्भवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा उपेक्खा, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिधानुनयवूपसमपच्चुपट्टाना, “कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुच्चिस्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो वा न परिहायिस्सन्ती”ति एवं पवत्तकम्मस्सकतादस्सनपदट्टाना । पटिधानुनयवूपसमो तस्सा सम्पत्ति, गेहस्सिताय अज्जाणुपेक्खाय सम्भवो विपत्ति ।

तत्थ **सन्तुट्ठो होती**ति पच्चयसन्तोसवसेन सन्तुट्ठो होति । **इतरीतरेन चीवरेना**ति न थूलसुखुमलूखपणीतथिरजिण्णानं येन केनचि चीवरेन, अथ खो यथालब्धानं इतरीतरेन येन केनचि सन्तुट्ठो होतीति अत्थो । चीवरस्मिहि तयो सन्तोसा — यथालाभसन्तोसो, यथाबलसन्तोसो, यथासारुप्पसन्तोसोति । पिण्डपातादीसुपि एसेव नयो । इति इमे तयो सन्तोसे सन्धाय “सन्तुट्ठो होति इतरीतरेन चीवरेन । यथालब्धादीसु येन केनचि चीवरेन सन्तुट्ठो होती”ति वुत्तं ।

एत्थ च चीवरं जानितब्बं, चीवरखेत्तं जानितब्बं, पंसुकूलं जानितब्बं, चीवरसन्तोसो जानितब्बो, चीवरपटिसंयुत्तानि धुतङ्गानि जानितब्बानि । तत्थ **चीवरं जानितब्बन्ति** खोमादीनि छ चीवरानि दुकूलादीनि छ अनुलोमचीवरानिपि जानितब्बानि । इमानि द्वादस कप्पियचीवरानि । कुसचीरं वाकचीरं फलकचीरं केसकम्बलं वाळकम्बलं पोत्थको चम्मं उलूकपक्खं रुक्खदुस्सं लतादुस्सं एरकदुस्सं कदलिदुस्सं वेळुदुस्सन्ति एवमादीनि पन अकप्पियचीवरानि ।

चीवरखेत्तन्ति “सङ्गतो वा गणतो वा जातितो वा मित्ततो वा अत्तनो वा धनेन पंसुकूलं वा”ति एवं उप्पज्जनतो छ खेत्तानि, अट्ठन्नञ्च मातिकानं वसेन अट्ठ खेत्तानि जानितब्बानि ।

पंसुकूलन्ति सोसानिकं पापणिकं रथियं सङ्कारकूटं सोत्थियं सिनानं तित्थं गतपच्चागतं अग्गिडडुं गोखायितं उपचिकाखायितं उन्दूरखायितं अन्तच्छिन्नं दसच्छिन्नं धजाहटं थूपं समणचीवरं सामुद्दियं आभिसेकियं पत्थिकं वाताहटं इद्धिमयं देवदत्तियन्ति तेवीसति पंसुकूलानि वेदितब्बानि । एत्थ च **सोत्थियन्ति** गब्भमलहरणं । **गतपच्चागतन्ति**

मतकसरीरं पारुपित्वा सुसानं नेत्वा आनीतचीवरं । धजाहटन्ति धजं उस्सापेत्वा ततो आनीतं । थूपन्ति वम्मिके पूजितचीवरं । सामुद्वियन्ति समुद्वीचीहि थलं पापितं । पन्थिकन्ति पन्थं गच्छन्तेहि चोरभयेन पासाणेहि कोट्टेत्वा पारुतचीवरं । इद्धिमयन्ति एहिभिक्षुचीवरं । सेसं पाकटमेव ।

चीवरसन्तोसोति वीसति चीवरसन्तोसा — चीवरे वितक्कसन्तोसो गमनसन्तोसो परियेसनसन्तोसो पटिलाभसन्तोसो मत्तपटिगहणसन्तोसो लोलुप्पविवज्जनसन्तोसो यथालाभसन्तोसो यथाबलसन्तोसो यथासारुप्पसन्तोसो उदकसन्तोसो धोवनसन्तोसो करणसन्तोसो परिमाणसन्तोसो सुत्तसन्तोसो सिब्बनसन्तोसो रजनसन्तोसो कप्पसन्तोसो परिभोगसन्तोसो सन्निधिपरिवज्जनसन्तोसो विस्सज्जनसन्तोसोति । तत्थ सादकभिक्षुनो तेमासं निबद्धवासं वसित्वा एकमासमत्तं वितक्कितुं वट्टति । सो हि पवारत्वा चीवरमासे चीवरं करोति । पंसुकूलिको अद्धमासेनेव करोति । इदं मासद्धमासमत्तं वितक्कनं **वितक्कसन्तोसो** । चीवरत्थाय गच्छन्तस्स पन “कत्थ लभिस्सामी”ति अचिन्तेत्वा कम्मट्टानसीसेनेव गमनं **गमनसन्तोसो** नाम । परियेसन्तस्स पन येन वा तेन वा सद्धिं अपरियेसित्वा लज्जिं पेसलभिक्षुं गहेत्वा परियेसनं **परियेसनसन्तोसो** नाम । एवं परियेसन्तस्स आहरियमानं चीवरं दूरतोव दिस्वा “एतं मनापं भविस्सति, एतं अमनाप”न्ति एवं अवितक्केत्वा थूलसुखुमादीसु यथालद्धेनेव सन्तुस्सनं **पटिलाभसन्तोसो** नाम । एवं लद्धं गण्हन्तस्सापि “एत्तकं दुपट्टस्स भविस्सति, एत्तकं एकपट्टस्सा”ति अत्तनो पहोनकमत्तेनेव सन्तुस्सनं **मत्तपटिगहणसन्तोसो** नाम । चीवरं परियेसन्तस्स पन “असुकस्स घरद्वारे मनापं लभिस्सामी”ति अचिन्तेत्वा द्वारपटिपाटिया चरणं **लोलुप्पविवज्जनसन्तोसो** नाम ।

लूखपणीतेसु येन केनचि यापेतुं सक्कोन्तस्स यथालद्धेनेव यापनं **यथालाभसन्तोसो** नाम । अत्तनो थामं जानित्वा येन यापेतुं सक्कोति, तेन यापनं **यथाबलसन्तोसो** नाम । मनापं अज्जस्स दत्त्वा अत्तना येन केनचि यापनं **यथासारुप्पसन्तोसो** नाम । “कत्थ उदकं मनापं, कत्थ अमनाप”न्ति अविचारेत्वा येन केनचि धोवनुपगेन उदकेन धोवनं **उदकसन्तोसो** नाम । तथा पण्डुमत्तिकगेरुकपूतिपण्णरसकिलिङ्गानि पन उदकानि वज्जेतुं वट्टति । धोवन्तस्स पन मुग्गरादीहि अपहरित्वा हत्थेहि मदित्वा धोवनं **धोवनसन्तोसो** नाम । तथा असुज्झन्तं पण्णानि पक्खिपित्वा तापितउदकेनापि धोवितुं वट्टति । एवं धोवित्वा करोन्तस्स “इदं थूलं, इदं सुखुम”न्ति अकोपेत्वा पहोनकनीहारेनेव करणं **करणसन्तोसो** नाम । तिमण्डलपटिच्छादनमत्तस्सेव करणं **परिमाणसन्तोसो** नाम । चीवरकरणत्थाय पन “मनापं सुत्तं परियेसिस्सामी”ति अविचारेत्वा रथिकादीसु वा देवट्टाने वा आहरित्वा पादमूले वा ठपितं यं किञ्चिदेव सुत्तं गहेत्वा करणं **सुत्तसन्तोसो** नाम ।

कुसिबन्धनकाले पन अङ्गुलिमत्ते सत्तवारे न विज्झितब्बं । एवं करोन्तस्स हि यो भिक्षु सहायो न होति, तस्स वत्तभेदोपि नत्थि । तिवङ्गुलमत्ते पन सत्तवारे विज्झितब्बं । एवं करोन्तस्स मग्गपटिपन्नेनापि सहायेन भवितब्बं । यो न होति, तस्स वत्तभेदो । अयं **सिब्बनसन्तोसो** नाम । रजन्तेन पन काळकच्छकादीनि परियेसन्तेन न रजितब्बं, सोमवक्कलादीसु यं लभति, तेन रजितब्बं । अलभन्तेन पन मनुस्सेहि अरज्जे वाकं गहेत्वा छट्ठितरजनं वा भिक्षूहि पचित्वा छट्ठितकसटं वा गहेत्वा रजितब्बं । अयं **रजनसन्तोसो** नाम । नीलकद्वमकाळसामेसु यं किञ्चि गहेत्वा हत्थिपट्टे निसिन्नस्स पज्जायमानकप्पकरणं **कप्पसन्तोसो** नाम ।

हिरिकोपीनपटिच्छादनमत्तवसेन परिभुज्जनं **परिभोगसन्तोसो** नाम । दुस्सं पन लभित्वा सुत्तं वा सूचिं वा कारकं वा अलभन्तेन ठपेतुं वट्टति, लभन्तेन न वट्टति । कतम्पि चे अन्तेवासिकादीनं दातुकामो होति, ते च असन्निहिता, याव आगमना ठपेतुं वट्टति, आगतमत्तेसु तेसु दातब्बं । दातुं असक्कोन्तेन अधिद्वातब्बं । अज्जस्मिं चीवरे सति पच्चत्थरणम्पि

अधिद्वातुं वट्टति । अनधिद्दितमेव हि सन्निधि होति । अधिद्दितं न होतीति महासीवत्थेरो आह । अयं **सन्निधिपरिवज्जनसन्तोसो** नाम । विस्सज्जेन्तेन पन मुखं ओलोकेत्वा न दातब्बं, सारणीयधम्मे ठत्वाव विस्सज्जेतब्बन्ति अयं **विस्सज्जनसन्तोसो** नाम ।

चीवरपटिसंयुत्तानि धुतङ्गानि नाम पंसुकूलिकङ्गञ्चेव तेचीवरिकङ्गञ्च । इति चीवरसन्तोसमहाअरियवंसं पूरयमानो पच्चेकसम्बुद्धो इमानि द्वे धुतङ्गानि गोपेति, इमानि गोपेन्तो चीवरसन्तोसमहाअरियवंसवसेन सन्तुट्ठो होति ।

वण्णवादीति एको सन्तुट्ठो होति, सन्तोसस्स वण्णं न कथेति । एको न सन्तुट्ठो होति, सन्तोसस्स वण्णं कथेति । एको नेव सन्तुट्ठो होति, न सन्तोसस्स वण्णं कथेति । एको सन्तुट्ठो च होति, सन्तोसस्स च वण्णं कथेति । तथारूपो सो पच्चेकसम्बुद्धो तं दस्सेतुं “**इतरीतरचीवरसन्तुट्ठिया च वण्णवादी**”ति वुत्तं ।

अनेसनन्ति दूतेय्यपहिणगमनानुयोगप्पभेदं नानप्पकारं अनेसनं । **अप्पतिरूपन्ति** अयुत्तं । **अलद्धा चाति** अलभित्वा । यथा एकच्चो “कथं नु खो चीवरं लभिस्सामी”ति पुज्जवन्तेहि भिक्खूहि सद्धिं एकतो हुत्वा कोहज्जं करोन्तो उत्तसति परितस्सति, पच्चेकसम्बुद्धो एवं अलद्धा च चीवरं न परितस्सति । **लद्धा चाति** धम्मेन समेन लभित्वा । **अधिगतोति** विगतलोभगिद्धो । **अमुच्छितोति** अधिमत्ततण्हाय मुच्छनं अनापन्नो । **अनज्झापन्नोति** तण्हाय अनोत्थटो अपरियोनद्धो । **आदीनवदस्सावीति** अनेसनापत्तियञ्च गधितपरिभोगे च आदीनवं पस्समानो । **निस्सरणपज्जोति** “यावदेव सीतस्स पटिघाताया”ति (म० नि० १.२३; अ० नि० ६.५८) वुत्तं निस्सरणमेव पजानन्तो ।

इतरीतरचीवरसन्तुट्ठियाति येन केनचि चीवरेन सन्तुट्ठिया । **नेवत्तानुक्कंसेतीति** यथा पनिधेकच्चो “अहं पंसुकूलिको, मया उपसम्पदमाळेयेव पंसुकूलिकङ्गं गहितं, को मया सदिसो अत्थी”ति अत्तुक्कंसनं करोति । एवं सो अत्तुक्कंसनं न करोति । **न परं वम्भेतीति** “इमे पनज्जे भिक्खू न पंसुकूलिकाति वा पंसुकूलिकमत्तम्पि एतेसं नत्थी”ति वा एवं परं न वम्भेति । **यो हि तत्थ दक्खोति** यो तस्मिं चीवरसन्तोसे वण्णवादी । तासु वा दक्खो छेको ब्यत्तो । **अनलसोति** सातच्चकिरियाय आलसियविरहितो । **सम्पजानो पतिस्सतोति** सम्पजानपज्जाय चेव सतिया च युत्तो । **अरियवंसे ठितोति** अरियवंसे पतिट्ठितो ।

इतरीतरेन पिण्डपातेनाति येन केनचि पिण्डपातेन । एत्थपि पिण्डपातो जानितब्बो, पिण्डपातखेत्तं जानितब्बं, पिण्डपातसन्तोसो जानितब्बो, पिण्डपातपटिसंयुत्तं धुतङ्गं जानितब्बं । तत्थ **पिण्डपातोति** ओदनो कुम्मासो सत्तु मच्छो मंसं खीरं दधि सप्पि नवनीतं तेलं मधु फाणितं यागु खादनीयं सायनीयं लेहनीयन्ति सोळस पिण्डपाता ।

पिण्डपातखेत्तन्ति सङ्गभत्तं उद्देसभत्तं निमन्तनं सलाकभत्तं पक्खिकं उपोसथिकं पाटिपदिकं आगन्तुकभत्तं गमिकभत्तं गिलानभत्तं गिलानुपट्टाकभत्तं धुरभत्तं कुटिभत्तं वारभत्तं विहारभत्तन्ति पन्नरस पिण्डपातखेत्तानि ।

पिण्डपातसन्तोसोति पिण्डपाते वितक्कसन्तोसो गमनसन्तोसो परियेसनसन्तोसो पटिलाभसन्तोसो पटिगहणसन्तोसो मत्तपटिगहणसन्तोसो लोलुप्पविवज्जनसन्तोसो यथालाभसन्तोसो यथाबलसन्तोसो यथासारुप्पसन्तोसो उपकारसन्तोसो परिमाणसन्तोसो परिभोगसन्तोसो सन्निधिपरिवज्जनसन्तोसो विस्सज्जनसन्तोसोति पन्नरस सन्तोसा । तत्थ सादको भिक्खु मुखं धोवित्वा वितक्केति । पिण्डपातिकेन पन गणेन सद्धिं चरता सायं थेरुपट्टानकाले “स्वे कत्थ पिण्डाय चरिस्सामा”ति “असुकगामे, भन्ते”ति एत्तकं चिन्तेत्वा ततो पट्टाय न वितक्केतब्बं ।

एकचारिकेन वितक्कमाळके ठत्वा वितक्केतब्बं । ततो पट्टाय वितक्केन्तो पन अरियवंसा चुतो होति परिबाहिरो । अयं **वितक्कसन्तोसो** नाम । पिण्डाय पविसन्तेन पन “कुहिं लभिस्सामी”ति अचिन्तेत्वा कम्मट्टानसीसेन गन्तब्बं । अयं **गमनसन्तोसो** नाम । परियेसन्तेन यं वा तं वा अगगहेत्वा लज्जिं पेसलमेव गहेत्वा परियेसितब्बं । अयं **परियेसनसन्तोसो** नाम । दूरतोव आहरियमानं दिस्वा “एतं मनापं, एतं अमनापं”न्ति चित्तं न उप्पादेतब्बं । अयं **पटिलाभसन्तोसो** नाम । “इदं मनापं गण्हिस्सामि, इदं अमनापं न गण्हिस्सामी”ति अचिन्तेत्वा यं किञ्चि यापनमत्तं गहेतब्बमेव । अयं **पटिग्गहणसन्तोसो** नाम ।

एत्थ पन देय्यधम्मो बहु, दायको अप्पं दातुकामो, अप्पं गहेतब्बं । देय्यधम्मो बहु, दायकोपि बहुदातुकामो, पमाणेनेव गहेतब्बं । देय्यधम्मोपि न बहु, दायकोपि अप्पं दातुकामो, अप्पं गहेतब्बं । देय्यधम्मो न बहु, दायको पन बहुदातुकामो, पमाणेन गहेतब्बं । पटिग्गहणस्मिज्झि मत्तं अजानन्तो मनुस्सानं पसादं मक्खेति, सद्भादेय्यं विनिपातेति, सासनं न करोति । विजातमातुयापिस्स चित्तं गहेतुं न सक्कोति । इति मत्तं जानित्वाव पटिग्गहेतब्बन्ति अयं **मत्तपटिग्गहणसन्तोसो** नाम । अड्ढकुलानियेव अगन्त्वा द्वारपटिपाटिया गन्तब्बं । अयं **लोलुप्पविवज्जनसन्तोसो** नाम । **यथालाभसन्तोसा**दयो चीवरे वुत्तनया एव ।

पिण्डपातं परिभुज्जित्वा “समणधम्मं अनुपालेस्सामी”ति एवं उपकारं जत्वा परिभुज्जनं **उपकारसन्तोसो** नाम । पत्तं पूरेत्वा आनीतं न पटिग्गहेतब्बं । अनुपसम्पन्ने सति तेन गाहापेतब्बं, असति आहरापेत्वा पटिग्गहणपरिमाणमत्तं गहेतब्बं । अयं **परिमाणसन्तोसो** नाम । जिघच्छाय पटिविनोदनं “न इदमेत्थ निस्सरण”न्ति एवं परिभुज्जनं **परिभोगसन्तोसो** नाम । निदहित्वा न परिभुज्जितब्बं । अयं **सन्निधिपरिवज्जनसन्तोसो** नाम । मुखं अनोलोकेत्वा सारणीयधम्मे ठितेन विस्सज्जेतब्बं । अयं **विस्सज्जनसन्तोसो** नाम ।

पिण्डपातपटिसंयुत्तानि पन पञ्च धुतङ्गानि पिण्डपातिकङ्गं सपदानचारिकङ्गं एकासनिकङ्गं पत्तपिण्डिकङ्गं खलुपच्छाभक्तिकङ्गन्ति । इति पिण्डपातसन्तोसमहाअरियवंसं पूरयमानो पच्चेकसम्बुद्धो इमानि पञ्च धुतङ्गानि गोपेति, इमानि गोपेन्तो पिण्डपातसन्तोसमहाअरियवंसवसेन सन्तुट्ठो होति । **वण्णवादी**ति आदीनि वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

सेनासनानीति इध सेनासनं जानितब्बं, सेनासनखेत्तं जानितब्बं, सेनासनसन्तोसो जानितब्बो, सेनासनपटिसंयुत्तधुतङ्गं जानितब्बं । तत्थ **सेनासनन्ति** मज्जो पीठं भिसि बिम्बोहनं विहारो अड्डयोगो पासादो हम्मियं गुहा लेणं अट्ठो माळो वेळुगुम्बो रुक्खमूलं यत्थ वा पन भिक्खू पटिक्कमन्तीति इमानि पन्नरस सेनासनानि ।

सेनासनखेत्तन्ति सङ्गतो वा गणतो वा जातितो वा मित्ततो वा अत्तनो वा धनेन पंसुकूलं वाति छ खेत्तानि ।

सेनासनसन्तोसोति सेनासने वितक्कसन्तोसादयो पन्नरस सन्तोसा । ते पिण्डपाते वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । **सेनासनपटिसंयुत्तानि** पन पञ्च धुतङ्गानि आरज्जिकङ्गं रुक्खमूलिकङ्गं अब्भोकासिकङ्गं सोसानिकङ्गं यथासन्थतिकङ्गन्ति । इति सेनासनसन्तोसं महाअरियवंसं पूरयमानो पच्चेकसम्बुद्धो इमानि पञ्च धुतङ्गानि गोपेति, इमानि गोपेन्तो सेनासनसन्तोसमहाअरियवंसवसेन सन्तुट्ठो होति ।

इति आयस्मा धम्मसेनापति सारिपुत्तत्थेरो पथविं पत्थरमानो विय सागरकुच्छिं पूरयमानो विय आकासं वित्थारयमानो विय च पठमं चीवरसन्तोसं अरियवंसं कथेत्वा चन्दं उट्ठापेन्तो विय सूरियं उल्लङ्घेन्तो विय च

दुतियपिण्डपातसन्तोसं कथेत्वा सिनेरुं उक्खिपेन्तो विय ततियं सेनासनसन्तोसं अरियवंसं कथेत्वा इदानीं गिलानपच्चयसन्तोसं अरियवंसं कथेतुं “**सन्तुट्ठो होति इतरीतरेन गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारेना**”तिआदिमाह । तं पिण्डपातगतिकमेव । तत्थ यथालाभयथाबलयथासारूपसन्तोसेनेव सन्तुस्सितब्बं । भावनारामअरियवंसो पन इध अनागतो, नेसज्जिकङ्गं भावनारामअरियवंसं भजति (दी० नि० अट्ठ० ३.३०९; अ० नि० अट्ठ० २.४.२८) । वुत्तम्पि चेत्तं —

“पञ्च सेनासने वुत्ता, पञ्च आहारनिस्सिता ।

एको वीरियसंयुत्तो, द्वे च चीवरनिस्सिता”ति ॥ (दी० नि० अट्ठ० ३.३०९; अ० नि० अट्ठ० २.४.२८) ।

पोराणे अग्गज्जे अरियवंसे ठितोति एत्थ **पोराणे**ति न अधुनुप्पत्तिके । **अग्गज्जे**ति अग्गेहि जानितब्बे ।

अरियवंसेति अरियानं वंसे । यथा हि खत्तियवंसो ब्राह्मणवंसो वेस्सवंसो सुद्धवंसो समणवंसो कुलवंसो राजवंसो, एवमयम्पि अट्ठमो अरियवंसो, अरियतन्ति अरियपवेणि नाम होति । सो खो पनायं वंसो इमेसं वंसानं मूलगन्धादीनं कालानुसारिगन्धादयो विय अग्गमक्खायति । के पन ते अरिया, येसं एसो वंसोति? अरिया वुच्चन्ति बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च तथागतसावका च, एतेसं अरियानं वंसोति अरियवंसो । इतो पुब्बे हि सतसहस्सकप्पाधिकानं चतुन्नं असङ्ख्येय्यानं मत्थके तण्हङ्करो मेधङ्करो सरणङ्करो दीपङ्करोति चत्तारो बुद्धा उप्पन्ना, ते अरिया, तेसं अरियानं वंसोति अरियवंसो । तेसं बुद्धानं परिनिब्बानतो अपरभागे असङ्ख्येय्यं अतिक्कमित्वा कोण्डज्जो नाम बुद्धो उप्पन्नो...पे०... इमस्मिं कप्पे ककुसन्धो कोणागमनो कस्सपो अम्हाकं भगवा गोतमोति चत्तारो बुद्धा उप्पन्ना, तेसं अरियानं वंसोति अरियवंसो । अपि च अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं सब्बबुद्धपच्चेकबुद्धबुद्धसावकानं अरियानं वंसोति अरियवंसो, तस्मिं अरियवंसे (अ० नि० अट्ठ० २.४.२८) । **ठितोति** पतिट्ठितो । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

अट्ठमगाथानिद्देसवण्णना ।

१२९. नवमे अयं योजना — दुस्सङ्गहा पब्बजितापि एके, ये असन्तोसाभिभूता, तथाविधा एव च **अथो गहट्ठा घरमावसन्ता** । एतमहं दुस्सङ्गहभावं जिगुच्छन्तो विपस्सनं आरभित्वा पच्चेकबोधिं अधिगतोम्हीति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं ।

निद्देसे **अनस्सवाति** वचनं अस्सवनका । **अवचनकराति** दुब्बचा । **पटिलोमवुत्तिनोति** पच्चनीकं कथनसीला, पटिमल्ला हुत्वा पवत्तन्तीति अत्थो । **अज्जेनेव मुखं करोन्तीति** ओवाददायके दिस्वा मुखं परिवत्तेत्वा अज्जं दिसाभागं ओलोकेन्ति । **अव्यावटो हुत्वाति** अवावटो हुत्वा । **अनपेक्खो हुत्वाति** अनल्लीनो हुत्वा ।

नवमगाथानिद्देसवण्णना ।

१३०. दसमे ओरोपयित्वाति अपनेत्वा । **गिहिव्यञ्जनानीति**

केसमस्सुओदातवत्थालङ्कारमालागन्धविलेपनइत्थिपुत्तदासिदासादीनि । एतानि गिहिभावं व्यञ्जयन्ति, तस्मा “गिहिव्यञ्जनानी”ति वुच्चन्ति । **सञ्छिन्नपत्तोति** पतितपत्तो । **छेत्वानाति** मग्गजाणेन छिन्दित्वा । **वीरोति** मग्गवीरियसमन्नागतो । **गिहिवन्धनानीति** कामबन्धनानि । कामा हि गिहीनं बन्धनानि । अयं ताव पदत्थो ।

अयं पन अधिप्पायो — “अहो वताहम्पि ओरोपयित्वा गिहिव्यञ्जनानि सञ्छिन्नपत्तो यथा कोविळारो भवेय्य”न्ति

एवञ्चि चिन्तयमानो विपस्सनं आरभित्वा पच्चेकबोधिं अधिगतोम्हीति (सु० नि० अट्ठ० १.४४) । सेसं पुरिमनयेनेव जानितब्बं ।

निद्देसे सारासनञ्चाति सारं आसनं । छिन्नानीति गळितानि । सञ्छिन्नानीति निपण्णानि । पतितानीति वण्टतो मुत्तानि । परिपतितानीति भूमियं पतितानि ।

दसमगाथानिद्देसवण्णना ।

पठमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

२. दुतियवग्गवण्णना

१३१-२. दुतियवग्गस्स पठमद्वये निपकन्ति पकतिनिपुणं पण्डितं कसिणपरिकम्मादीसु कुसलं । साधुविहारिन्ति अप्पनाविहारेण वा उपचारेण वा समन्नागतं । धीरन्ति धितिसम्पन्नं । तत्थ निपकत्तेन धितिसम्पदा वुत्ता । इध पन धितिसम्पन्नमेवाति अत्थो । धिति नाम असिथिलपरक्कमता, “कामं तचो च न्हारु चा”ति (म० नि० २.१८४; अ० नि० २.५; महानि० १९६) एवं पवत्तवीरियस्सेतं अधिवचनं । अपि च धिक्कतपापोतिपि धीरो । राजाव रट्ठं विजितं पहायाति यथा पटिराजा “विजितं रट्ठं अनत्थावह”न्ति जत्वा रज्जं पहाय एको चरति एवं बालसहायं पहाय एको चरे । अथ वा राजाव रट्ठन्ति यथा सुतसोमो राजा विजितं रट्ठं पहाय एको चरि, यथा च महाजनको एवं एकोव चरेति अयम्पि एतस्सत्थो । सेसं वुत्तानुसारेण सक्का जानितुन्ति न वित्थारितं (सु० नि० अट्ठ० १.४५-४६) । निद्देसे वत्तब्बं नत्थि ।

पठमद्वयं ।

१३३. ततियगाथा पदत्थतो उत्ताना एव । केवलञ्च पन सहायसम्पदन्ति एत्थ असेक्खेहि सीलादिक्खन्धेहि सम्पन्ना सहाया एव “सहायसम्पदा”ति वेदितब्बा । अयं पनेत्थ योजना — या अयं वुत्ता सहायसम्पदा, तं सहायसम्पदं अब्बा पसंसाम, एकंसेनेव थोमेमाति वुत्तं होति । कथं? सेट्ठा समासेवितब्बा सहायाति । कस्मा? अत्तनो सीलादीहि सेट्ठे सेवमानस्स सीलादयो धम्मा अनुप्पन्ना उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना वुद्धिं विरूळिह वेपुल्लं पापुणन्ति । समे सेवमानस्स अज्जमज्जसमधारणेन कुक्कुच्चविनोदनेन च लद्धा न परिहायन्ति । एते पन सहायके सेट्ठे च समे च अलद्धा कुहनादिमिच्छाजीवं वज्जेत्वा धम्मेन समेन उप्पन्नं भोजनं भुज्जन्तो तत्थ च पटिघानुनयं अनुप्पादेन्तो अनवज्जभोजी हुत्वा अत्थकामो कुलपुत्तो एको चरे खग्गविसाणकप्पो । अहम्पि हि एवं चरन्तो इमं सम्पत्तिं अधिगतोम्हीति (सु० नि० अट्ठ० १.४७) । निद्देसो वुत्तनयो एव ।

ततियं ।

१३४. चतुत्थे दिस्वाति ओलोकेत्वा । सुवण्णस्साति कञ्चनस्स । “वलयानी”ति पाठसेसो । सावसेसपाठो हि अयं अत्थो । पभस्सरानीति पभासनसीलानि, जुतिमन्तानीति वुत्तं होति । सेसं उत्तानपदत्थमेव । अयं पन योजना — दिस्वा भुजस्मिं सुवण्णस्स वलयानि “गणवासे सति सङ्घट्टना, एकवासे सति अघट्टना”ति एवं चिन्तेन्तो विपस्सनं आरभित्वा पच्चेकबोधिं अधिगतोम्हीति । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.४८) । नूपुरानीति वलयानि । “नियुरा”ति केचि वदन्ति । घट्टेन्तीति अज्जमज्जं हनन्ति ।

चतुर्थं ।

१३५. पञ्चमगाथा पदत्थतो उत्ताना एव । अयं पन एत्थ अधिप्पायो — ख्वायं एतेन दुतीयेन कुमारेन सीतुण्हादीनि निवेदेन्तेन सहवासेन तं सञ्जापेन्तस्स मम वाचाभिलापो, तस्मिं सिनेहवसेन अभिसज्जना वा जाता । सचे अहं इमं न परिच्चजामि, ततो आयतिम्पि तथेव हेस्सति । यथा इदानि, एवं दुतीयेन सह ममस्स, वाचाभिलापो अभिसज्जना वा । उभयम्पि चेतं अन्तरायकरं विसेसाधिगमस्साति एतं भयं आयतिं पेक्खमानो तं छुट्त्वा योनिसो पटिपज्जित्वा पच्चेकबोधिं अधिगतोम्हीति (सु० नि० अट्ठ० १.४९) । सेसं वुत्तनयमेव ।

पञ्चमं ।

१३६. छट्ठे कामाति द्वे कामा वत्थुकामा च किलेसकामा च । तत्थ वत्थुकामा मनापिया रूपादयो धम्मा, किलेसकामा छन्दादयो सब्बेपि रागप्पभेदा । इध पन वत्थुकामा अधिप्पेता । रूपादिअनेकप्पकारेण चित्रा । लोकस्सादवसेन मधुरा । बालपुथुज्जनानं मनं रमेन्तीति मनोरमा । विरूपरूपेणाति विरूपेण रूपेण, अनेकविधेन सभावेनाति वुत्तं होति । ते हि रूपादिवसेन चित्रा, रूपादीसुपि नीलादिवसेन विविधरूपा । एवं तेन विरूपरूपेण तथा तथा अस्सादं दस्सेत्वा मथेन्ति चित्तं, पब्बज्जाय अभिरमितुं न देन्तीति । सेसमेत्थ पाकटमेव । निगमनम्पि द्वीहि तीहि वा पदेहि योजेत्वा पुरिमगाथासु वुत्तनयेन वेदितब्बं (सु० नि० अट्ठ० १.५०) ।

कामगुणाति कामयितब्बट्ठेण कामा । बन्धनट्ठेण गुणा । “अनुजानामि, भिक्खवे, अहतानं वत्थानं दिगुणं सङ्घाटि”न्ति (महाव० ३४८) एत्थ पटलट्ठो गुणट्ठो । “अच्चेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो, वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ती”ति (सं० नि० १.४) एत्थ रासट्ठो गुणट्ठो । “सतगुणा दक्खिणा पाटिकङ्खितब्बा”ति (मं० नि० ३.३७९) एत्थ आनिसंसट्ठो गुणट्ठो । “अन्तं अन्तगुणं (दी० नि० २.३७७; मं० नि० १.११०; खुं पा० ३.द्वत्तिसाकार), कयिरा मालागुणे बहू”ति एत्थ बन्धनट्ठो गुणट्ठो । इधापि एसेव अधिप्पेतो, तेन वुत्तं — “बन्धनट्ठेण गुणा”ति । चक्खुविज्जेय्याति चक्खुविज्जाणेन पस्सितब्बा । एतेनुपायेन सोतविज्जेय्यादीसुपि अत्थो वेदितब्बो । इट्ठाति परियिट्ठा वा होन्तु, मा वा, इट्ठारम्मणभूताति अत्थो । कन्ताति कामनीया । मनापाति मनवट्ठनका । पियरूपाति पियजातिका । कामूपसंहिताति आरम्मणं कत्वा उप्पज्जमानेन कामेन उपसंहिता । रजनीयाति रज्जनिया, रागुप्पत्तिकारणभूताति अत्थो ।

यदि मुद्दायातिआदीसु मुद्दाति अङ्गुलिपब्बेसु सज्जं ठपेत्वा हत्थमुद्दा । गणनाति अच्छिद्गणना । सङ्खानन्ति पिण्डगणना । याय खेतं ओलोकेत्वा “इध एत्तका वीही भविस्सन्ति”, रुक्खं ओलोकेत्वा “इध एत्तकानि फलानि भविस्सन्ति”, आकासं ओलोकेत्वा “इमे आकासे सकुणा एत्तका नाम भविस्सन्ती”ति जानन्ति । कसीति कसिकम्मं । वणिज्जाति जङ्घवणिज्जथलवणिज्जादिवणिप्पथो । गोरक्खन्ति अत्तनो वा परेसं वा गावो रक्खित्वा पञ्चगोरसविककयेन जीवनकम्मं । इस्सत्थो वुच्चति आवुधं गहेत्वा उपट्ठानकम्मं । राजपोरिसन्ति विना आवुधेन राजकम्मं कत्वा राजुपट्ठानं । सिप्पज्जतरन्ति गहितावसेसहत्थिअस्ससिप्पादि ।

सीतस्स पुरक्खतोति लक्खं विय सरस्स सीतस्स पुरतो ठितो, सीतेन बाधियमानोति अत्थो । उण्हेपि एसेव नयो । डंसादीसु डंसाति पिङ्गलमक्खिका । मकसाति सब्बमक्खिका । सरीसपाति ये केचि सरित्वा गच्छन्ति । रिस्समानोति पीळियमानो रूपमानो घट्टियमानो । मीयमानोति मरमानो । अयं, भिक्खवेति भिक्खवे, अयं मुद्दादीहि जीविककप्पनं आगम्म सीतादिपच्चयो आबाधो । कामानं आदीनवोति कामेसु उपट्ठवो, उपसग्गोति अत्थो । सन्दिट्ठिकोति पच्चक्खो

सामं पस्सितब्बो । **दुक्खक्खन्थो**ति दुक्खरासि । **कामहेतू**ति आदीसु पच्चयट्ठेन कामा अस्स हेतूति **कामहेतु** । मूलट्ठेन कामा निदानमस्साति **कामनिदानो** । लिङ्गविपल्लासेन पन “कामनिदान”न्ति वुत्तो । कारणट्ठेन कामा अधिकरणं अस्साति **कामाधिकरणो** । लिङ्गविपल्लासेनेव पन “कामाधिकरण”न्ति वुत्तो । **कामानमेव** हेतूति इदं नियमवचनं कामपच्चया उप्पज्जतियेवाति अत्थो ।

उट्ठहतीति आजीवसमुट्ठापकवीरियेन उट्ठहन्तस्स । **घटती**ति तं वीरियं पुब्बेनापरं घटेन्तस्स । **वायमती**ति वायामं परक्कमं पयोगं करोन्तस्स । **नाभिनिप्फज्जन्ती**ति न निप्फज्जन्ति, हत्थं नाभिरुहन्ति । **सोचती**ति चित्ते उप्पन्नबलवसोकेन सोचति । **किलमती**ति काये उप्पन्नदुक्खेन किलमति । **परिदेवती**ति वाचाय परिदेवति । **उरत्ताळिन्ति** उरं ताळेत्वा । **कन्दती**ति रोदति । **सम्मोहं आपज्जती**ति विसज्जी विय सम्मूळ्हो होति । **मोघन्ति** तुच्छं । **अफलो**ति निप्फलो ।

आरक्खाधिकरणन्ति आरक्खकारणा । **किन्ति मेति** केन नु खो मे उपायेन । **यम्पि मेति** यम्पि मय्हं कसिकम्मादीनि कत्वा उप्पादितं धनं अहोसि । **तम्पि नो नत्थी**ति तम्पि अम्हाकं इदानी नत्थि ।

पुन चपरं, भिक्खवे, **कामहेतू**ति आदिनापि कारणं दस्सेत्वाव आदीनवं दीपेति । तत्थ **कामहेतू**ति कामपच्चया राजानोपि राजूहि विवदन्तीति अत्थो । **कामनिदानन्ति** भावनपुंसकं, कामे निदानं कत्वा विवदन्तीति अत्थो । **कामाधिकरणन्ति**पि भावनपुंसकमेव, कामे अधिकरणं कत्वा विवदन्तीति अत्थो । **कामानमेव** हेतूति गामनिगमसेनापतिपुरोहितट्ठानन्तरादीनं कामानंयेव हेतु विवदन्तीति अत्थो । **उपक्कमन्ती**ति पहरन्ति ।

असिचम्मन्ति असिज्जेव खेटकफलकादीनि च ।

धनुकलापं सन्नयित्वाति धनुं गहेत्वा सरकलापं सन्नयित्वा । **उभतोब्यूळहन्ति** उभतोरासिभूतं । **पक्खन्दन्ती**ति पविसन्ति । **उसूसूति** कण्डेसु । **विज्जोतलन्तेसूति** परिवत्तमानेसु । **ते तत्था**ति ते तस्मिं सङ्गामे ।

अद्वावलेपना उपकारियोति चेत्य मनुस्सा पाकारपादं अस्सखुरसण्ठानेन इट्ठकाहि चिनित्वा उपरि सुधाय लिम्पन्ति । एवं कतपाकारपादा “उपकारियो”ति वुच्चन्ति । ता तिन्तेन कललेन सित्ता अद्वावलेपना नाम होन्ति । **पक्खन्दन्ती**ति तासं हेट्ठा तिखिणअयसूलरुक्खसूलादीहि विज्झियमाना पाकारस्स पिच्छिल्लभावेन आरोहितुं असक्कोन्तापि उपधावन्तियेव । **छकणकाया**ति कुथितगोमयेन । **अभिवग्गेना**ति सतदन्तेन । तं अट्ठदन्ताकारेन कत्वा “नगरद्वारं भिन्दित्वा पविसिस्सामा”ति आगते उपरिद्वारे ठिता तस्स बन्धनयोत्तानि छिन्दित्वा तेन अभिवग्गेन ओमदन्ति ।

सन्धिम्पि छिन्दन्तीति घरसन्धिम्पि । **निल्लोपन्ति** गामे पहरित्वा महाविलोपं करोन्ति । **एकागारिकन्ति** पण्णासमत्तापि सट्ठिमत्तापि परिवारेत्वा जीवगाहं गहेत्वा धनं आहरापेन्ति । **परिपन्थेपि तिट्ठन्ती**ति पन्थदूहनकम्मं करोन्ति । **अट्ठदण्डकेही**ति मुग्गरेहि (म० नि० अट्ठ० १.१६९) । सेसं वुत्तथमेव ।

छट्ठं ।

१३७. सत्तमे एतीति **ईति**, आगन्तुकानं अकुसलभागियानं ब्यसनहेतूनं एतं अधिवचनं । तस्मा कामगुणापि एते अनेकव्यसनावहट्ठेन दळ्हसन्निपातट्ठेन च ईति । गण्डोपि असुचिं पग्घरति, उट्ठुमातपरिपक्कपरिभिन्नो होति । तस्मा एते किलेसा असुचिपग्घरणतो उप्पादजराभङ्गेहि उट्ठुमातपरिपक्कपरिभिन्नभावतो च **गण्डो** । उपद्वतीति **उपद्वो**, अनत्थं

जनेन्तो अभिभवति अज्ज्ञोत्थरतीति अत्थो, रागगण्डादीनमेतं अधिवचनं । तस्मा कामगुणापेते अविदितनिब्वानत्थावहेतुताय सब्बुपदववत्थुताय च उपद्वो । यस्मा पनेते किलेसातुरभावं जनेन्ता सीलसङ्घातमारोग्यं लोलुपुं वा उप्पादेन्ता पाकतिकमेव आरोग्यं विलुम्पन्ति, तस्मा इमिना आरोग्यविलुम्पनद्वेन **रोगो** । अब्भन्तरमनुपविट्ठेन पन अन्तोतुदनद्वेन दुन्नीहरणीयद्वेन च **सल्लं** । दिट्ठधम्मिकसम्परायिकभयावहनतो **भयं** । मेतन्ति एतं सेसमेत्थ पाकटमेव । निगमनम्पि वुत्तनयेनेव वेदितब्बं (सु० नि० अट्ठ० १.५१) ।

कामरागरत्तायन्ति कामरागेन रत्तो अयं । **छन्दरागविनिबद्धोति** छन्दरागेन स्नेहेन बद्धो । **दिट्ठधम्मिकापि गब्भाति** इमस्मिं अत्तभावे वत्तमानसळायतनगब्भा । **सम्परायिकापि गब्भाति** परलोकेपि सळायतनगब्भा । **न परिमुच्चतीति** परिमुच्चितुं न सक्कोति । **ओतिण्णो सातरूपेनाति** मधुरसभावेन रागेन ओतिण्णो ओगाहितो । **पलिपथन्ति** कामकललमगं । **दुग्गन्ति** दुग्गमं ।

सत्तमं ।

१३८. अट्ठमे **सीतं** दुब्बिधं अब्भन्तरधातुक्खोभपच्चयञ्च बाहिरधातुक्खोभपच्चयञ्च । तथा **उण्हं** । तत्थ **डंसाति** पिङ्गलमक्खिका । **सरीसपेति** ये केचि दीघजातिका सरित्वा गच्छन्ति । सेसं पाकटमेव । निगमनम्पि वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

अट्ठमं ।

१३९. नवमगाथा पदत्थतो पाकटा एव । अयं पनेत्थ अधिप्पाययोजना — सा च खो युत्तिवसेन, न अनुस्सववसेन । यथा अयं हत्थी मनुस्सकन्तेसु सीलेसु दन्तत्ता अदन्तभूमिं नागच्छतीति वा, सरीरमहन्तताय वा **नागो** । एवं कुदास्सु नामाहम्पि अरियकन्तेसु सीलेसु दन्तत्ता अदन्तभूमिं नागमनेन, आगुं अकरणेन, पुन इत्थत्तं अनागमनेन च गुणसरीरमहन्तताय वा नागो भवेय्यं । यथा चेस **यूथानि विवज्जयित्वा** एकचरियसुखेन **यथाभिरन्तं विहरे अरञ्जे, एको चरे खग्गविसाणकप्पो**, कुदास्सु नामाहम्पि एवं गणं विवज्जयित्वा एकत्ताभिरतिसुखेन ज्ञानसुखेन यथाभिरन्तं अरञ्जे अत्तनो यथा यथा सुखं, तथा तथा यत्तकं वा इच्छामि, तत्तकं अरञ्जे निवासं एको चरे खग्गविसाणकप्पो एको चरेय्यन्ति अत्थो । यथा चेस सुसण्ठितक्खन्धमहन्तताय **सज्जातक्खन्धो**, कुदास्सु नामाहम्पि एवं असेक्खसीलक्खन्धमहन्तताय सज्जातक्खन्धो भवेय्यं । यथा चेस पदुमसदिसगत्तताय वा, पदुमकुले उप्पन्नताय वा **पदुमी**, कुदास्सु नामाहम्पि एवं पदुमसदिसबोज्झङ्गमहन्तताय वा, अरियजातिपदुमे उप्पन्नताय वा पदुमी भवेय्यं । यथा चेस थामबलजवादीहि **उळारो**, कुदास्सु नामाहम्पि एवं परिसुद्धकायसमाचारतादीहि सीलसमाधिनिब्बेधिकपज्जादीहि वा उळारो भवेय्यन्ति एवं चिन्तेन्तो विपस्सनं आरभित्वा पच्चेकबोधिं अधिगतोम्हीति ।

नवमं ।

१४०. दसमे **अट्ठानतन्ति** अट्ठानं तं, अकारणं तन्ति वुत्तं होति । अनुनासिकस्स लोपो कतो “अरियसच्चान दस्सन”न्तिआदीसु (खु० पा० ५.११; सु० नि० २७०) विय । **सङ्गणिकारतस्साति** गणाभिरतस्स । **यन्ति** कारणवचनमेतं “यं हिरीयति हिरीयितब्बेना”तिआदीसु (ध० स० ३०) विय । **फस्सयेति** अधिगच्छे । **सामयिकं विमुत्तिन्ति** लोकीयसमापत्तिं । सा हि अप्पितप्पितसमये एव पच्चनीकेहि विमुच्चनतो “सामयिका विमुत्ती”ति वुच्चति । तं सामयिकं विमुत्तिं । “अट्ठानं तं, न तं कारणं विज्जति सङ्गणिकारतस्स, येन कारणेन फस्सये इति एतं आदिच्चबन्धुस्स

पच्चेकबुद्धस्स वचो निसम्म सङ्गणिकारतिं पहाय योनिसो पटिपज्जन्तो अधिगतोम्ही'ति आह । सेसं वुत्तनयमेव (सु० नि० अट्ठ० १.५४; अप० अट्ठ० १.१.११०) ।

निद्वेसे नेक्खम्मसुखन्ति पब्बज्जासुखं । पविवेकसुखन्ति कायचित्तउपधिविवेके सुखं । उपसमसुखन्ति किलेसुपसमं फलसमापत्तिसुखं । सम्बोधिसुखन्ति मग्गसुखं । निकामलाभीति अत्तनो रुचिवसेन यथाकामलाभी । अकिच्छलाभीति अदुक्खलाभी । अकसिरलाभीति विपुललाभी । असामयिकन्ति लोकुत्तरं । अकुप्पन्ति कुप्पविरहितं अचलितं लोकुत्तरमग्गं ।

दसमं ।

दुतियवग्गवण्णना निड्डिता ।

३. ततियवग्गवण्णना

१४१. ततियवग्गस्स पठमे दिट्ठीविसूकानीति द्वासट्ठिदिट्ठिगतानि । तानि हि मग्गसम्मादिट्ठिया विसूकट्ठेन विज्झनट्ठेन विलोमट्ठेन च विसूकानि । एवं दिट्ठिया विसूकानीति दिट्ठिविसूकानि, दिट्ठियो एव वा विसूकानि दिट्ठिविसूकानि । उपातिवत्तोति दस्सनमग्गेन अतिक्कन्तो । पत्तो नियामन्ति अविनिपातधम्मताय सम्बोधिपरायनताय च नियतभावं अधिगतो, सम्मत्तनियामसङ्घातं वा पठममग्गन्ति । एत्तावता पठममग्गकिच्चनिष्फत्ति च तस्स पटिलाभो च वुत्तो । इदानीं पटिलद्धमग्गोति इमिना सेसमग्गपटिलाभं दस्सेति । उप्पन्नजाणोम्हीति उप्पन्नपच्चेकबोधिजाणो अम्हि । एतेन फलं दस्सेति । अनज्जनेय्योति अज्जेहि “इदं सच्चं इदं सच्च”न्ति ननेतब्बो । एतेन सयम्भुतं दीपेति । पत्ते वा पच्चेकबोधिजाणे अज्जनेय्यताय अभावा सयंवासितं । समथविपस्सनाय वा दिट्ठिविसूकानि उपातिवत्तो, आदिमग्गेन पत्तो नियामं, सेसेहि पटिलद्धमग्गो, फलजाणेन उप्पन्नजाणो, तं सब्बं अत्तनाव अधिगतोति अनज्जनेय्यो । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं (सु० नि० अट्ठ० १.५४; अप० अट्ठ० १.१.१११) ।

न परनेय्योति न अज्जेहि नेतब्बो । न परप्पत्तियोति पच्चक्खधम्मत्ता न अज्जेहि सदहापेतब्बो । न परप्पच्चयोति न अस्स परो पच्चयो, न परस्स सद्धाय वत्ततीति न परप्पच्चयो । न परपटिबद्धगूति न अज्जेसं पटिबद्धजाणगमनो ।

पठमं ।

१४२. दुतिये निल्लोलुपोति अलोलुपो । यो हि रसतण्हाभिभूतो होति, सो भुसं लुप्पति पुनप्पुनज्ज लुप्पति, तेन “लोलुपो”ति वुच्चति । तस्मा एस तं पटिक्खिपन्तो आह “निल्लोलुपो”ति । निक्कुहोति एत्थ किञ्चापि यस्स तिविधकुहनवत्थु नत्थि, सो “निक्कुहो”ति वुच्चति, इमिस्सा पन गाथाय मनुज्जभोजनादीसु विम्वयमनापज्जनतो निक्कुहोति अयमधिष्णायो । निष्पिपासोति एत्थ पातुमिच्छा पिपासा, तस्सा अभावेन निष्पिपासो, सादुरसलोभेन भोत्तुकम्यताविरहितोति अत्थो । निम्मक्खोति एत्थ परगुणविनासनलक्खणो मक्खो, तस्स अभावेन निम्मक्खो । अत्तनो गहट्टुकाले सूदस्स गुणमक्खनाभावं सन्धाय आह । निद्धन्तकसावमोहोति एत्थ रागादयो तयो कायदुच्चरितादीनि च तीणीति छ धम्मा यथासम्भवं अप्पसन्नट्ठेन सकभावं विजहापेट्वा परभावं गणहापनट्ठेन कसट्ठेन च “कसावा”ति वेदितब्बा । यथाह —

“तत्थ कतमे तयो कसावा? रागकसावो दोसकसावो मोहकसावो, इमे तयो कसावा । तत्थ कतमे अपरेपि तयो कसावा? कायकसावो वचीकसावो मनोकसावो”ति (विभ० १२४) ।

तेसु मोहं ठपेत्वा पञ्चन्नं कसावानं तेसञ्च सब्बेसं मूलभूतस्स मोहस्स निद्धन्तत्ता निद्धन्तकसावमोहो, तिण्णं एव वा कायवचीमनोकसावानं मोहस्स च निद्धन्तत्ता निद्धन्तकसावमोहो । इतरेसु निल्लोलुपतादीहि रागकसावस्स, निम्मक्खताय दोसकसावस्स निद्धन्तभावो सिद्धो एव । **निराससो**ति नित्तण्हो । **सब्बलोके**ति सकललोके, तीसु भवेसु द्वादससु वा आयतनेसु भवविभवतण्हाविरहितो हुत्वाति अत्थो । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । अथ वा तयोपि पादे वत्वा **एको चरे**ति एको चरितुं सक्कुण्येयाति एवम्पि एत्थ सम्बन्धो कातब्बो (सु० नि० अट्ठ० १.९६) ।

दुतियं ।

१४३. ततिये अयं सङ्खेपत्थो — **य्वायं दसवत्थुकाय पापदिट्ठिया समन्नागतत्ता पापो** । परेसम्पि अनत्थं दस्सेतीति **अनत्थदस्सी** । कायदुच्चरितादिमिह च **विसमे निविट्ठो** । तं अत्थकामो कुलपुत्तो **पापं सहायं परिवज्जयेथ, अनत्थदस्सिं विसमे निविट्ठं** । **सयं न सेवे**ति अत्तनो वसेन तं न सेवेय्य । यदि पन परवसो होति, किं सक्का कातुन्ति वुत्तं होति । **पसुतन्ति** पसटं, दिट्ठिवसेन तत्थ तत्थ लग्गन्ति अत्थो । **पमत्तन्ति** कामगुणेषु वोस्सट्ठचित्तं, कुसलभावनारहितं वा । तं एवरूपं न सेवे न भजे न पयिरुपासे, अञ्जदत्थु एको चरे खग्गविसाणकप्पोति ।

निद्वेसे **सयं न सेवेय्या**ति सामं न उपसङ्कमेय्य । **सामं न सेवेय्या**ति चित्तेनपि न उपसङ्कमेय्य । **न सेवेय्या**ति न भजेय्य । **न निसेवेय्या**ति समीपम्पि न गच्छेय्य । **न संसेवेय्या**ति दूरे भवेय्य । **न परिसंसेवेय्या**ति पटिक्कमेय्य ।

ततियं ।

१४४. चतुत्थे अयं सङ्खेपत्थो — **बहुस्सुतन्ति** दुविधो बहुस्सुतो तीसु पिटकेसु अत्थतो निखिलो परियत्तिबहुस्सुतो च मग्गफलविज्जाभिज्ज्ञानं पटिविद्धत्ता पटिवेधबहुस्सुतो च । आगतागमो **धम्मधरो** । उळारेहि पन कायवचीमनोकम्मोहि समन्नागतो **उळारो** । युत्तपटिभानो च मुत्तपटिभानो च युत्तमुत्तपटिभानो च **पटिभानवा** । परियत्तिपरिपुच्छाधिगमवसेन वा तिधा पटिभानवा वेदितब्बो । यस्स हि परियत्ति पटिभाति, सो परियत्तिपटिभानवा । यस्स अत्थञ्च आयञ्च लक्खणञ्च ठानाट्ठानञ्च परिपुच्छन्तस्स परिपुच्छा पटिभाति, सो परिपुच्छापटिभानवा । येन मग्गादयो पटिविद्धा होन्ति, सो अधिगमपटिभानवा । तं एवरूपं **बहुस्सुतं धम्मधरं भजेथ, मित्तं उळारं पटिभानवन्तं** । ततो तस्सानुभावेन अत्तत्थपरत्थउभयत्थभेदतो वा दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थभेदतो वा अनेकप्पकारानि **अज्जाय अत्थानि**, ततो “अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धान”न्तिआदीसु (म० नि० १.१८; सं० नि० २.२०; महानि० १७४) कङ्खाट्ठानेसु **विनेय्य कङ्खं** विचिकिच्छं विनेत्वा विनासेत्वा एवं कतसब्बकिच्चो एको चरे खग्गविसाणकप्पोति (सु० नि० अट्ठ० १.५८) ।

चतुत्थं ।

१४५. पञ्चमे **खिट्ठा** च **रति** च पुब्बे वुत्ताव । **कामसुखन्ति** वत्थुकामसुखं । वत्थुकामापि हि सुखस्स विसयादिभावेन सुखन्ति वुच्चन्ति । यथाह — “अत्थि रूपं सुखं सुखानुपतित”न्ति (सं० नि० ३.६०) । एवमेतं खिट्ठं रतिं कामसुखञ्च इमस्मिं ओकासलोके **अनलङ्करित्वा** अलन्ति अक्त्वा “एतं तप्पक”न्ति वा “सारभूत”न्ति वा एवं अगगहेत्वा ।

अनपेक्खमानोति तेन अनलङ्करणेन अनपेक्खनसीलो अपिहालुको नित्तण्हो । विभूसड्डानाविरतो सच्चवादी एको चरेति । तत्थ विभूसा दुविधा अगारिकविभूसा च अनगारिकविभूसा च । तत्थ अगारिकविभूसा साकटवेठनमालागन्धादि, अनगारिकविभूसा च पत्तमण्डनादि । विभूसा एव विभूसड्डानं, तस्मा विभूसड्डाना तिविधायपि विरतिया विरतो । अवितथवचनतो सच्चवादीति एवमत्थो दट्ठब्बो (सु० नि० अट्ठ० १.५९) ।

पञ्चमं ।

१४६. छट्ठे धनानीति मुत्तामणिवेळुरियसङ्घसिलापवाळरजतजातरूपादीनि रतनानि । धञ्जानीति सालिवीहियवगोधुमकङ्कुवरककुद्रूसकप्पभेदानि सत्त सेसापरण्णानि च । बन्धवानीति जातिबन्धु, गोत्तबन्धु, मित्तबन्धु, सिप्पबन्धुवसेन चतुब्बिधबन्धवे । यथोधिकानीति सकसकओधिवसेन ठितानियेव । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.६०) ।

छट्ठं ।

१४७. सत्तमे सङ्गो एसोति अत्तनो उपभोगं निद्विसति । सो हि सज्जन्ति तत्थ पाणिनो कदमे पविट्ठो हत्थी वियाति सङ्गो । परित्तमेत्थ सोख्यन्ति एत्थ पञ्चकामगुणूपभोगकाले विपरीतसञ्जाय उप्पादेतब्बतो कामावचरधम्मपरियापन्नतो वा लामकट्ठेन सोख्यं परित्तं, विज्जुप्पभाय ओभासितनच्चदस्सनसुखं विय इत्तरं, तावकालिकन्ति वुत्तं होति । अप्पस्सादो दुक्खमेत्थ भिय्योति एत्थ च व्यायं “यं खो, भिक्खवे, इमे पञ्च कामगुणे पटिच्च उप्पज्जति सुखं सोमनस्सं, अयं कामानं अस्सादो”ति वुत्तो, सो यमिदं “को च, भिक्खवे, कामानं आदीनवो, इध, भिक्खवे, कुलपुत्तो येन सिप्पट्टानेन जीविकं कप्पेति यदि मुद्दाय यदि गणनाया”ति (म० नि० १.१६२) एवमादिना नयेनेत्थ दुक्खं वुत्तं, तं उपनिधाय अप्पोदकबिन्दुमत्तो होति, अथ खो दुक्खमेव भिय्यो बहु, चतुसु समुद्देशु उदकसदिसो होति । तेन वुत्तं — “अप्पस्सादो दुक्खमेत्थ भिय्यो”ति । गळो एसोति अस्सादं दस्सेत्वा आकड्डनवसेन बळिसो विय एसो, यदिदं पञ्च कामगुणा । इति जत्वा मतिमाति एवं जत्वा बुद्धिमा पण्डितो पुरिसो सब्बम्पेतं पहाय एको चरे खग्गविसाणकप्पोति (सु० नि० अट्ठ० १.६१) ।

सत्तमं ।

१४८. अट्ठमगाथाय दुतियपादे जालन्ति सुत्तमयं वुच्चति । अम्बूति उदकं, तत्थ चरतीति अम्बुचारी, मच्छस्सेतं अधिवचनं । सलिले अम्बुचारी सलिलम्बुचारी । तस्मिं नदीसलिले जालं भेत्वा गतअम्बुचारीवाति वुत्तं होति । ततियपादे दट्ठन्ति दट्ठट्टानं वुच्चति । यथा अग्नि दट्ठट्टानं पुन न निवत्तति, न तत्थ भिय्यो आगच्छति, एवं मग्गजाणगिना दट्ठं कामगुणट्टानं अनिवत्तमानो, तत्थ भिय्यो अनागच्छन्तोति वुत्तं होति । सेसं वुत्तनयमेवाति ।

संयोजनानीति यस्स संविज्जन्ति, तं पुग्गलं वट्ठस्मिं संयोजेन्ति बन्धन्तीति संयोजनानि । इमानि पन संयोजनानि किलेसपटिपाटियापि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटियापि । कामरागपटिघसंयोजनानि अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छासीलब्बतपरामासा सोतापत्तिमग्गेन, भवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, इस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलब्बतपरामासइस्सामच्छरिया सोतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, कामरागपटिघा अनागामिमग्गेन, मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेनाति । भिन्दित्वाति भेदं पापेत्वा । पभिन्दित्वाति छिन्दं कत्वा । दालयित्वाति फालेत्वा ।

पदालयित्वाति हीरेत्वा । सम्पदालयित्वाति उपसगणेन पदं वड्ढितं ।

अट्टमं ।

१४९. नवमे ओक्खित्तचक्खूति हेट्ठाखित्तचक्खु, सत्त गीवट्ठीनि पटिपाटिया ठपेत्वा परिवज्जनपहातब्बदस्सनत्थं युगमत्तं पेक्खमानोति वुत्तं होति । न तु हनुकट्टिना हदयट्ठिं सङ्घट्टेन्तो । एवञ्च ओक्खित्तचक्खुता न समणसारूपा होति । न च पादलोलोति एकस्स दुतियो द्विन्नं ततियोति एवं गणमज्झं, पविसितुकामताय कण्डूयमानपादो विय अभवन्तो, दीघचारिकअनवट्ठितचारिकविरतो वा । गुत्तिन्द्रियोति छसु इन्द्रियेसु इध मनिन्द्रियस्स विसुं वुत्तत्ता वुत्तावसेसवसेन गोपितिन्द्रियो । रक्खित्तमानसानोति मानसंयेव मानसानं, तं रक्खित्तमस्साति रक्खित्तमानसानो । यथा किलेसेति न विलुप्पति, एवं रक्खित्तचित्तोति वुत्तं होति । अनवस्सुतोति इमाय पटिपत्तिया तेसु तेसु आरम्भणेषु किलेसअन्वास्सवविरहितो । अपरिड्हमानोति एवं अन्वास्सवविरहिता एव किलेसग्गीहि अपरिड्हमानो, बहिद्भा वा अनवस्सुतो, अज्झत्तं अपरिड्हमानो । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.६३) ।

चक्खुना रूपं दिस्वाति कारणवसेन “चक्खू”ति लद्धवोहारेण रूपदस्सनसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा । पोराणा पनाहु —

“चक्खु रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता, चित्तं न पस्सति अचक्खुकत्ता, द्वारारम्भणसङ्घट्टेने पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा “धनुना विज्झती”तिआदीसु विय ससम्भारकथा नाम होति, तस्मा चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वाति अयमेवेत्थ अत्थो”ति (विसुद्धि० १.१५; ध० स० अट्ठ० १३५२) ।

निमित्तग्गाहीति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा सुभनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं निमित्तं छन्दरागवसेन गणहाति, विट्ठमत्तवसेन न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनग्गाहीति किलेसानं अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो “अनुव्यञ्जन”न्ति लद्धवोहारं हत्थपादहसितलपितविलोकितादिभेदं आकारं गणहाति ।

यत्वाधिकरणमेनन्तिआदिमिह यंकारणा यस्स चक्खुन्द्रियासंवरस्स हेतु । एतं पुगलं सतिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंवुत्तं अपिहितचक्खुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्युं । तस्स संवराय न पटिपज्जतीति तस्स चक्खुन्द्रियस्स सतिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवंभूतोयेव च “न रक्खति चक्खुन्द्रियं । न चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती”तिपि वुच्चति ।

तत्थ किञ्चापि चक्खुन्द्रिये संवरो वा असंवरो वा नत्थि । न हि चक्खुपसादं निस्साय सति वा मुट्ठस्सच्चं वा उप्पज्जति, अपि च यदा रूपारम्भणं चक्खुस्स आपाथं आगच्छति, तदा भवङ्गे द्विक्खत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरियमनोधातु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्झति, ततो चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं ततो विपाकमनोधातु सम्पटिच्छनकिच्चं ततो विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं ततो किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु वोट्ठपनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्झति, तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रापि नेव भवङ्गसमये, न आवज्जनादीनं अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि, जवनक्खणे पन सचे दुस्सील्यं वा मुट्ठस्सच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा उप्पज्जति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो चक्खुन्द्रिये असंवरोति वुच्चति । कस्मा? यस्मा तस्मिं सति द्वारमि अगुत्तं होति भवङ्गमि आवज्जनादीनि वीथिचित्तानिपि । यथा किं? यथा नगरे चतूसु द्वारेसु असंवुत्तेसु किञ्चापि

अन्तोघरद्वारकोट्टकगम्भादयो सुसंवृता, तथापि अन्तोनगरे सव्वं भण्डं अरक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेण हि पविसित्वा चोरा यदिच्छन्ति, तं हरेय्युं । एवमेव जवने दुस्सील्यादीसु उप्पन्नेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारम्पि अगुत्तं होति भवङ्गम्पि आवज्जनादीनि वीथिचित्तानिपीति ।

चक्खुना रूपं दिस्वा न निमित्तगाही होतीति आदीसु **न निमित्तगाही होतीति** छन्दरागवसेन वुत्तप्पकारं निमित्तं न गण्हाति । एवं सेसपदानिपि वुत्तपटिक्खेपेन वेदितव्वानि । यथा च हेट्ठा “जवने दुस्सील्यादीसु उप्पन्नेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारम्पि अगुत्तं होति भवङ्गम्पि आवज्जनादीनि वीथिचित्तानिपी”ति वुत्तं, एवमिध तस्मिं सीलादीसु उप्पन्नेसु द्वारम्पि गुत्तं होति भवङ्गम्पि आवज्जनादीनि वीथिचित्तानिपि । यथा किं? यथा नगरद्वारेसु संवृतेसु किञ्चापि अन्तोघरादयो असंवृता होन्ति । तथापि अन्तोनगरे सव्वं भण्डं सुरक्खितं सुगोपितमेव होति । नगरद्वारेसु पिहितेसु चोरानं पवेसो नत्थि । एवमेव जवने सीलादीसु उप्पन्नेसु द्वारम्पि गुत्तं होति भवङ्गम्पि आवज्जनादीनि वीथिचित्तानिपि । तस्मा जवनक्खणे उप्पज्जमानोपि चक्खुन्द्रिये संवरोति वुत्तो (ध० स० अट्ठ० १३५२; विसुद्धि० १.१५) ।

अवस्सुतपरियायज्जाति किलेसेहि तित्तकारणञ्च । **अनवस्सुतपरियायज्जाति** किलेसेहि अतिन्तकारणञ्च ।

पियरूपे रूपेति इट्ठजातिके रूपारम्माणे । **अप्पियरूपे रूपेति** अनिट्ठसभावे रूपारम्माणे । **व्यापज्जतीति** दोसवसेन पूतिभावमापज्जति । **ओतारन्ति** छिदं अन्तरं । **आरम्माणन्ति** पच्चयं ।

अधिभंसूति मद्दंसु । **न अधिभोसीति** न मद्दि । **बहलमत्तिकाति** पुनप्पुनं दानवसेन उद्धमायिका बहलमत्तिका । **अद्दावलेपनाति** असुक्खमत्तिकदाना । सेसमेत्थ उत्तानं ।

नवमं ।

१५०. दसमे कासायवत्थो अभिनिक्खमित्वाति इमस्स पादस्स गेहा अभिनिक्खमित्वा कासायवत्थो हुत्वाति एवमत्थो वेदितव्वो । सेसं वुत्तनयेनेव सक्का जानितुन्ति न वित्थारितन्ति ।

दसमं ।

ततियवग्गवण्णना निड्डिता ।

४. चतुत्थवग्गवण्णना

१५१. चतुत्थवग्गस्स पठमे रसेसूति अम्बिलमधुरतित्तककटुकलोणिकखारिककसावादिभेदेसु सायनीयेसु । **गेधं अकरन्ति** गिद्धिं अकरोन्तो, तण्हं अनुप्पादेन्तोति वुत्तं होति । **अलोलोति** “इदं सायिस्सामि, इदं सायिस्सामी”ति एवं रसविसेसेसु अनाकुलो । **अनज्जपोसीति** पोसेतव्वकसद्धिविहारिकादिविरहितो, कायसन्धारणमत्तेन सन्तुट्ठोति वुत्तं होति । यथा वा पुब्बे उय्याने रसेसु गेधकरणलोलो हुत्वा अज्जपोसी आसिं, एवं अहुत्वा याय तण्हाय लोलो हुत्वा रसेसु गेधं करोति, तं तण्हं हित्वा आरयति तण्हामूलकस्स अज्जस्स अत्तभावस्स अनिब्बत्तनेन अनज्जपोसीति दस्सेति । अथ वा अत्थभज्जनकट्टेन किलेसा “अज्जे”ति वुच्चन्ति, तेसं अपोसनेन अनज्जपोसीति अयमेत्थ अत्थो । **सपदानचारीति** अवोक्कम्मचारी अनुपुब्बचारी, घरपटिपाटिं अछड्ढेत्वा अट्ठकुलञ्च दलिहकुलञ्च निरन्तरं पिण्डाय पविसमानोति अत्थो ।

कुले कुले अप्पटिबद्धचित्तोति खत्तियकुलादीसु यत्थ कत्थचि किलेसवसेन अलग्गचित्तो, चन्दूपमो निच्चनवको हुत्वाति अत्थो । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.६५; अप० अट्ठ० १.१.१२१) ।

पठमं ।

१५२. दुतिये आवरणानीति नीवरणानेव, तानि अत्थतो उरगसुत्ते (सु० नि० १ आदयो) वुत्तानि । तानि पन यस्मा अब्भादयो विय चन्दं सूरियं वा चेतो आवरन्ति, तस्मा “आवरणानि चेतसो”ति वुत्तानि । तानि उपचारेन वा अप्पनाय वा पहाय । उपक्विलेसेति उपगम्म चित्तं विबाधेन्ते अकुसले धम्मे, वत्थोपमादीसु (म० नि० १.७० आदयो) वुत्ते अभिज्झादयो वा । व्यपनुज्जाति पनुदित्वा विनासेत्वा, विपस्सनामग्गेन पजहित्वाति अत्थो । सब्बेति अनवसेसे । एवं समथविपस्सनासम्पन्नो पठममग्गेन दिट्ठिनिस्सयस्स पहीनत्ता अनिस्सितो । सेसमग्गेहि छेत्वा तेधातुकगतं सिनेहदोसं, तण्हारागन्ति वुत्तं होति । सिनेहो एव हि गुणपटिपक्खतो सिनेहदोसोति वुत्तो । सेसं वुत्तनयमेव (सु० नि० अट्ठ० १.६६) ।

दुतियं ।

१५३. ततिये विपिट्टिकत्वानाति पिट्टितो कत्वा, छडुत्वा जहित्वाति अत्थो । सुखं दुखञ्चाति कायिकं सातासातं । सोमनस्सदोमनस्सन्ति चेतसिकं सातासातं । उपेक्खन्ति चतुत्थज्झानुपेक्खं । समथन्ति चतुत्थज्झानसमथमेव । विसुद्धन्ति पञ्चनीवरणवितक्कविचारपीतिसुखसङ्घातेहि नवहि पच्चनीकधम्मेहि विमुत्तत्ता अतिसुद्धं, निद्धन्तसुवण्णमिव विगतूपक्विलेसन्ति अत्थो ।

अयं पन योजना — विपिट्टिकत्वान सुखं दुखञ्च पुब्बेव, पठमज्झानूपचारभूमियंयेव दुक्खं, ततियज्झानूपचारभूमियञ्च सुखन्ति अधिप्पायो । पुन आदितो वुत्तं च-कारं परतो नेत्वा “सोमनस्सं दोमनस्सञ्च विपिट्टिकत्वान पुब्बेवा”ति अधिकारो । तेन सोमनस्सं चतुत्थज्झानूपचारे, दोमनस्सञ्च दुतियज्झानूपचारेयेवाति दीपेति । एतानि हि एतेसं परियायतो पहानट्टानानि । निप्परियायतो पन दुक्खस्स पठमज्झानं, दोमनस्सस्स दुतियज्झानं, सुखस्स ततियज्झानं, सोमनस्सस्स चतुत्थज्झानं पहानट्टानं । यथाह — “पठमज्झानं उपसम्पज्ज विहरति एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती”तिआदि (सं० नि० ५.५१०) । तं सब्बं हेट्ठा वुत्तनयेन गहेतब्बं । परतो पुब्बेवाति तीसु पठमज्झानदीसु दुक्खदोमनस्ससुखानि विपिट्टिकत्वा एत्थेव च चतुत्थज्झाने सोमनस्सं विपिट्टिकत्वा इमाय पटिपदाय लब्धानुपेक्खं समथं विसुद्धं एको चरे इति । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.६७; अप० अट्ठ० १.१.१२३) ।

ततियं ।

१५४. चतुत्थे आरद्धं वीरियं अस्साति आरद्धविरियो । एतेन अत्तनो वीरियारम्भं आदिवीरियं दस्सेति । परमत्थो वुच्चति निब्बानं, तत्थ पत्तिया परमत्थपत्तिया । एतेन वीरियारम्भेन पत्तब्बफलं दस्सेति । अलीनचित्तोति एतेन वीरियुपत्थम्भानं चित्तचेतसिकानं अलीनतं दस्सेति । अकुसीतवुत्तीति एतेन ठानासनचङ्कमादीसु कायस्स अनवसीदनं । दळ्हनिक्कमोति एतेन “कामं तचो च न्हारु चा”ति (म० नि० १.१८४; सं० नि० २.२२; अ० नि० २.५; महानि० १९६) एवं पवत्तं पदहनवीरियं दस्सेति । यं तं अनुपुब्बसिक्खादीसु पदहन्तो “कायेन चेव परमत्थसच्चं सच्छिकरोति, पञ्जाय च नं अतिविज्झ पस्सती”ति वुच्चति । अथ वा एतेन मग्गसम्पयुत्तवीरियं दस्सेति । तज्झि दळ्हञ्च भावनापारिपूरिगतत्ता, निक्कमो च सब्बसो पटिपक्खा निक्खन्तत्ता, तस्मा तंसमङ्गीपुग्गलोपि दळ्हो निक्कमो अस्साति “दळ्हनिक्कमो”ति

वुच्चति । **थामबलूपपन्नो**ति मग्गक्खणे कायथामेन जाणबलेन च उपपन्नो । अथ वा थामभूतेन बलेन उपपन्नोति **थामबलूपपन्नो**, थिरजाणबलूपपन्नोति वुत्तं होति । एतेन तस्स वीरियस्स विपस्सनाजाणसम्पयोगं दीपेत्तो योनिसो पदहनभावं साधेति । पुब्बभागमज्झिमउक्कट्टवीरियवसेन वा तयोपि पादा योजेतब्बा । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.६८) ।

चतुत्थं ।

१५५. पञ्चमे **पटिसल्लानन्ति** तेहि तेहि सत्तसङ्खारेहि पटिनिवत्तित्वा सल्लीनं, एकत्तसेविता एकीभावो कायविवेकोति अत्थो । **ज्ञानन्ति** पच्चनीकझापनतो आरम्मणलक्खणूपनिज्झानतो च चित्तविवेको वुच्चति । तत्थ अट्ठ समापत्तियो नीवरणादिपच्चनीकझापनतो कसिणादिआरम्मणूपनिज्झानतो च “ज्ञान”न्ति वुच्चति । विपस्सनामग्गफलानि सत्तसज्जादिपच्चनीकझापनतो लक्खणूपनिज्झानतो च “ज्ञान”न्ति वुच्चति । इध पन आरम्मणूपनिज्झानमेव अधिप्पेतं । एवमेतं पटिसल्लानञ्च ज्ञानञ्च **अरिञ्चमानो**ति अजहमानो अनिस्सज्जमानो । **धम्मसू**ति विपस्सनुपगेषु पञ्चक्खन्धादिधम्मेषु । **निच्चन्ति** सततं समितं अब्बोकिण्णं । **अनुधम्मचारी**ति ते धम्मे आरब्ध पवत्तमानेन अनुगतं विपस्सनाधम्मं चरमानो । अथ वा **धम्मसू**ति एत्थ **धम्मा**ति नव लोकुत्तरधम्मा, तेसं धम्मानं अनुलोमो धम्माति अनुधम्मो, विपस्सनायेतं अधिवचनं । तत्थ “धम्मानं निच्चं अनुधम्मचारी”ति वत्तब्बे गाथाबन्धसुखत्थं विभत्तिब्यत्तयेन “धम्मसू”ति वुत्तं सिया । **आदीनवं सम्मसिता भवेसू**ति ताय अनुधम्मचारितासङ्घाताय विपस्सनाय अनिच्चाकारादिदोसं तीसु भवेसु समनुपस्सन्तो एवं इमाय कायविवेकचित्तविवेकं अरिञ्चमानो सिखाप्पत्तविपस्सनासङ्घाताय पटिपदाय अधिगतोति वत्तब्बो **एको चरे**ति एवं योजना वेदितब्बा (सु० नि० अट्ठ० १.६९; अप० अट्ठ० १.१.१२५) ।

पञ्चमं ।

१५६. छट्ठे **तण्हक्खयन्ति** निब्बानं, एवं दिट्ठादीनवाय तण्हाय एव अप्पवत्तिं । **अप्पमत्तो**ति सातच्चकारी । **अनेळमू**गोति अलालामुखो । अथ वा अनेळो च अमूगो च, पण्डितो व्यत्तोति वुत्तं होति । हितसुखसम्पापकं सुतमस्स अत्थीति **सुतवा**, आगमसम्पन्नोति वुत्तं होति । **सतीमा**ति चिरकतादीनं अनुस्सरिता । **सङ्घातधम्मो**ति धम्मूपपरिक्खाय परिज्जातधम्मो । **नियतो**ति अरियमग्गेन नियामं पत्तो । **पधानवा**ति सम्मपधानवीरियसम्पन्नो । उप्पटिपाटिया एस पाठो योजेतब्बो । एवमेतेहि अप्पमादादीहि समन्नागतो नियामसम्पापकेन पधानेन पधानवा, तेन पधानेन पत्तनियामत्ता नियतो, ततो अरहत्तप्पत्तिया सङ्घातधम्मो । अरहा हि पुन सङ्घातब्बाभावतो “सङ्घातधम्मो”ति वुच्चति । यथाह — “ये च सङ्घातधम्मासे, ये च सेक्खा पुथू इधा”ति (सं० नि० २.३१; सु० नि० १०.४४; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ६३, अजितमाणवपुच्छानिद्देस ७; नेत्ति० १४; पेटको० ४५) । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.७०) ।

छट्ठं ।

१५७. सत्तमे **सीहो**ति चत्तारो सीहा — तिणसीहो, पण्डुसीहो, काळसीहो, केसरसीहोति । तेसं केसरसीहो अग्गमक्खायति, एसो इध अधिप्पेतो । **वातो** पुरत्थिमादिवसेन अनेकविधो । **पदुमं** रत्तसेतादिवसेन । तेसु यो कोचि वातो यं किञ्चि पदुमं वट्टितियेव । तत्थ यस्मा सन्तासो अत्तसिनेहेन होति, अत्तसिनेहो च तण्हालेपो, सोपि दिट्ठिसम्पयुत्तेन वा दिट्ठिविप्पयुत्तेन वा लोभेन होति, सोपि च तण्हायेव । सज्जनं पन तत्थ उपपरिक्खाविरहितस्स मोहेन होति, मोहो च अविज्जा । तत्थ समथेन तण्हाय पहानं होति, विपस्सनाय अविज्जाय । तस्मा समथेन अत्तसिनेहं पहाय **सीहो विय सदेसु**

अनिच्चदुक्खादीसु असन्तसन्तो, विपस्सनाय मोहं पहाय वातोव जालम्हि खन्धायतनादीसु असज्जमानो, समथेनेव लोभं, लोभसम्पयुतं एव दिट्ठिञ्च पहाय, पदुमं व तोयेन सब्बभवभोगलोभेन अलिप्पमानो ।

एत्थ च समथस्स सीलं पदट्ठानं, समथो समाधि, विपस्सना पज्जाति एवं तेसु द्वीसु धम्मेसु सिद्धेसु तयोपि खन्धा सिद्धा होन्ति । तत्थ सीलक्खन्धेन सुरतो होति, सो सीहोव सद्धेसु आघातवत्थूसु अकुज्झितुकामताय न सन्तसति, पज्जाक्खन्धेन पटिविद्धसभावो वातोव जालम्हि खन्धादिधम्मभेदे न सज्जति, समाधिक्खन्धेन वीतरागो पदुमं व तोयेन रागेन न लिप्पति । एवं समथविपस्सनाहि सीलसमाधिपज्जाक्खन्धेहि च यथासम्भवं अविज्जातण्हानं, तिण्णञ्च अकुसलमूलानं पहानवसेन असन्तसन्तो असज्जमानो अलिप्पमानो च वेदितव्वो । सेसं वुत्तनयमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.७१; अप० अट्ठ० १.१.१२७) ।

सत्तमं ।

१५८. अट्ठमे सहना च हनना च सीघजवत्ता च सीहो । केसरसीहोव इध अधिप्पेतो । दाठा बलमस्स अत्थीति दाठबली । पसह् अभिभुय्याति उभयं चारीसद्धेन सह योजेतब्बं पसह् चारी अभिभुय्यचारीति । तत्थ पसह् निग्गह् पवाहेत्वा चरणेन पसह् चारी । अभिभवित्वा सन्तासेत्वा वसीकत्वा चरणेन अभिभुय्यचारी । स्वायं कायबलेन पसह् चारी, तेजसा अभिभुय्यचारी । तत्थ सचे कोचि वदेय्य “किं पसह् अभिभुय्यचारी”ति । ततो मिगानन्ति सामिवचनं उपयोगत्थे कत्वा “मिगे पसह् अभिभुय्यचारी”ति पटिवत्तब्बं । पन्तानीति दूरानि । सेनासनानीति वसनट्ठानानि । सेसं पुब्बे वुत्तनयेनेव सक्का जानितुन्ति न वित्थारितं (सु० नि० अट्ठ० १.७२) ।

अट्ठमं ।

१५९. नवमे “सब्बे सत्ता सुखिता भवन्तू”ति आदिना नयेन हितसुखूपनयनकामता मेत्ता । “अहो वत इमम्हा दुक्खा विमुच्चेय्यु”न्ति आदिना नयेन अहितदुक्खापनयनकामता करुणा । “मोदन्ति वत भोन्तो सत्ता, मोदन्ति साधु सुट्ठू”ति आदिना नयेन हितसुखाविष्पयोगकामता मुदिता । “पज्जायिस्सन्ति सकेन कम्मेना”ति सुखदुक्खेसु अज्झुपेक्खनता उपेक्खा । गाथाबन्धसुखत्थं पन उप्पटिपाटिया मेत्तं वत्वा उपेक्खा वुत्ता, मुदिता च पच्छा । विमुत्तिन्ति चतस्सोपि हि विमुत्ती । एता अत्तनो पच्चनीकधम्मोहि विमुत्तत्ता विमुत्तियो । तेन वुत्तं — “मेत्तं उपेक्खं करुणं विमुत्ति, आसेवमानो मुदितञ्च काले”ति ।

तत्थ आसेवमानोति तिस्रो तिकचतुक्कज्झानवसेन भावयमानो, उपेक्खं चतुत्थज्झानवसेन भावयमानो । कालेति मेत्तं आसेवित्वा ततो वुट्ठाय करुणं, ततो वुट्ठाय मुदितं, ततो इतरतो वा निप्पीतिकज्झानतो वुट्ठाय उपेक्खं आसेवमानोव “काले आसेवमानो”ति वुच्चति, आसेवितुं फासुकाले वा । सब्बेन लोकेन अविरुज्झमानोति दससु दिसासु सब्बेन सत्तलोकेन अविरुज्झमानो । मेत्तादीनज्झि भावितत्ता सत्ता अप्पटिककूला होन्ति, सत्तेसुपि विरोधभूतो पटिघो वूपसम्मति । तेन वुत्तं — “सब्बेन लोकेन अविरुज्झमानो”ति । सेसं वुत्तसदिसमेवाति (सु० नि० अट्ठ० १.७३) ।

नवमं ।

१६०. दसमे संयोजनानीति दस संयोजनानि, तानि च तेन तेन मग्गेन सन्दालयित्वान् । असन्तसं जीवितसङ्ख्यम्हीति जीवितसङ्ख्यो वुच्चति चुतिचित्तस्स परिभेदो, तस्मिञ्च जीवितसङ्ख्ये जीवितनिकन्तिया पहीनत्ता

असन्तसन्ति । एत्तावता सउपादिसेसनिब्बानधातुं अत्तनो दस्सेत्वा गाथापरियोसाने अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायीति (सु० नि० अट्ठ० १.७४) ।

दसमं ।

१६१. एकादसमे भजन्तीति सरीरेन अल्लीयित्वा पयिरुपासन्ति । सेवन्तीति अञ्जलिकम्मादीहि किंकारपटिस्साविताय च परिचरन्ति । कारणं अत्थो एतेसन्ति **कारणत्था**, भजनाय सेवनाय च नाञ्जं कारणमत्थि, अत्थो एव तेसं कारणं, अत्थहेतु सेवन्तीति वुत्तं होति । **निक्कारणा दुल्लभा अज्ज मित्ता**ति “इतो किञ्चि लच्छामा”ति एवं अत्तपटिलाभकारणेन निक्कारणा, केवलं —

“उपकारो च यो मित्तो, सुखे दुक्खे च यो सखा ।

अत्थक्खायी च यो मित्तो, यो च मित्तानुकम्पको”ति ॥ (सु० नि० अट्ठ० १.७५; अप० अट्ठ० १.१.१३१; दी० नि० ३.२६५) —

एवं वुत्तेन अरियेन मित्तभावेन समन्नागता दुल्लभा अज्ज मित्ता । अत्तनि ठिता एतेसं पज्जा, अत्तानंयेव ओलोकेन्ति, न अञ्जन्ति **अत्तट्ठपज्जा** । “दिट्ठत्थपज्जा”ति अयम्पि किर पोराणपाठो । सम्पत्ति दिट्ठेयेव अत्थे एतेसं पज्जा, आयतिं न पेक्खन्तीति वुत्तं होति । **असुची**ति असुचिना अनरियेन कायवचीमनोकम्मेन समन्नागताति । सेसं पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । यं अन्तरन्तरा अतिवित्थारभयेन न वुत्तं, तं सब्बं पाठानुसारेनेव वेदितब्बं (सु० नि० अट्ठ० १.७५; अप० अट्ठ० १.१.१३१) । एकादसमं ।

चतुत्थवग्गवण्णना निट्ठिता ।

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय चूळनिद्देस-अट्ठकथाय

खग्गविसाणसुत्तनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

निगमनकथा

यो सो सुगतपुत्तानं, अधिपतिभूतेन हितरतिना ।

थेरेन थिरगुणवता, सुविभत्तो **महानिद्देसो** ॥

तस्सत्थवण्णना या, पुब्बट्ठकथानयं तथा ।

युत्तिं निस्साय मयारद्धा, निट्ठानमुपगता एसा ॥

यं पुरं पुरुत्तमं, **अनुराधपुरव्हयं** ।

यो तस्स दक्खिणे भागे, महाविहारो पतिट्ठितो ॥

यो तस्स तिलको भूतो, महाथूपो सिलुच्चयो ।

यं तस्स पच्छिमे भागे, लेखो कथिकसज्जितो ॥

कित्तिसेनोति नामेन, सजीवो राजसम्मतो ।
सुचिचारित्तसम्पन्नो, लेखो कुसलकम्मिको ॥

सीतच्छायतरुपेतं, सलिलासयसम्पदं ।
चारुपाकारसञ्चितं, परिवेणमकारयि ॥

उपसेनो महाथेरो, महापरिवेणवासियो ।
तस्सादासि परिवेणं, लेखो कुसलकम्मिको ॥

वसन्तेनेत्थ थेरेन, थिरसीलेन तादिना ।
उपसेनव्हयेन सा, कता सद्धम्मजोतिका ॥

रज्जो सिरिनिवासस्स, सिरिसङ्घस्स बोधिनो ।
छब्बीसतिम्हि वस्सम्हि, निट्ठिता निद्देसवण्णना ॥

समयं अनुलोमेन्ती, थेरानं थेरवंसदीपानं ।
निट्ठं गता यथायं, अट्ठकथा लोकहितजननी ॥

सद्धम्मं अनुलोमेन्ता, अत्तहितं परहितञ्च साधेन्ता ।
निट्ठं गच्छन्तु तथा, मनोरथा सब्बसत्तानं ॥

सद्धम्मप्पज्जोतिकाय, अट्ठकथायेत्थ गणितकुसलेहि ।
गणिता तु भाणवारा, जेय्यातिरेकचत्तारिसा ॥

आनुट्ठुभेन अस्सा, छन्दो बद्धेन गणियमाना तु ।
अतिरेकदससहस्स-सङ्घा गाथाति विज्जेय्या ॥

सासनचिरट्ठितत्थं, लोकहितत्थञ्च सादरेन मया ।
पुज्जं इमं रचयता, यं पत्तमनप्पकं विपुलं ॥

पुज्जेन तेन लोको, सद्धम्मरसायनं दसबलस्स ।
उपभुज्जित्वा विमलं, पप्पोतु सुखं सुखेनेवाति ॥

सद्धम्मप्पज्जोतिका नाम

चूळनिद्देस-अट्ठकथा निट्ठिता ।